

A rendszerváltás narratívái

1989 – az áttörés éve

A kelet-európai rendszerváltás a jelenkor utolsó történelmi eseménye. Nem csupán azért, mert azóta eltelt három évtized, s így rendelkezünk már némi történelmi távlattal, hanem azért is, mert ez az utolsó olyan eseménysorozat, amely elemzéséhez hozzájuthatunk elsődleges, tehát levéltári forrásokhoz is. Ugyanakkor le kell azt is szögeznünk, hogy következményeiben még nem beszélhetünk teljesen lezárt korszakról.

1989-ben megmozdult Kelet-Közép-Európa. A korábbi évtizedekhez képest valamivel szabadabb politikai légkörben és enyhébb szovjet befolyás mellett a gazdasági nehézségekkel küzdő országokban kiútkeresés kezdődött a társadalom legkülönbözőbb szintjein. Létrejött az első ellenzéki politikai pártok, amelyek összefogtak (például ellenzéki kerekasztalokat hoztak létre, közös nyilatkozatokat tettek közre) és felkészültek a hatalommal való tárgyalásra. Fő követelésük a többpártrendszer engedélyezése, a tervutasításos gazdasági rendszer helyett a piacgazdaság bevezetése, valamint az emberi szabadságjogok tiszteletben tartása volt. Ezzel párhuzamosan a kommunista pártokon belül is jelentős változások történtek. A fiatalabb, képzetesebb és a jövőn elgondolkodó nemzedék több fázisban sikeresen eltávolította a bigott vezetőket (néhány országban az utcai események is siettették a személycseréket), és végül – Lengyelországtól Szlovéniáig – a kommunista pártok is elfogadták a politikai pluralizmust és a többpárti választásokat (ezek megtartása már átcsúszott 1990-re). A röviden leírt folyamat – Romániát kivéve – többnyire békés volt (Csehszlovákia esetében például „bársonyos forradalom”), de a nyomásgyakorlás, illetve az állampolgári elégedetlenség és követelések demonstrálása céljából több országban nagyobb megmozdulásokra került sor, ezek közül a prágai diáktüntetés tűnik a legemblematicusabbnak. Hasonlóképpen emlékezetes a berlini fal leomlása, amely nemcsak a vasfüggöny újabb átvágása, a keleti és a nyugati európai világ közötti átjárás visszaállítása volt, de egyben jelzés, hogy új geopolitikai korszak kezdődik.

Az események nyomán jelentős változások mentek végbe. Egyrészt, az 1948 után létrehozott és az évtizedek során alapjaiban kevésbé változó államszocialista szovjet modellt felváltotta a kapitalista gazdálkodás, valamint az egypárti diktatúrákra épülő politikai modell helyett bevezették a többpártrendszert, az egyenlő és titkos választásokon alapuló parlamentáris demokráciát. Másrészt, a világ 1945-től jaltai rendszerként ismert felosztása is megszűnt. A rendszert váltó országok – a Szovjetuniót és utódállamai leszámítva, de a három balti államot beleértve – 1989 után

érvényesítették nyugati orientációs elképzeléseiket, feloszlott a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST) és a Varsói Szerződés (VSZ) szervezete, az említett államok pedig szinte azonnal jelezték az Európai Gazdasági Közösségekhez (EGK), illetve az Észak-atlanti Szerződés Szervezetéhez (NATO) való csatlakozási szándékukat. A NATO-ba a Német Demokratikus Köztársaság lépett be elsőként, 1990-ben a német egységesítéssel együtt, majd 1999-ben és 2004-ben a többi egykori VSZ-tag követte. Az EGK utódjához, az Európai Unióhoz (EU) pedig 2004-ben, majd 2007-ben csatlakozott az egykori államszocialista országok jó része. Harmadrészt, egy dezintegrációs folyamat is végbement. A többnemzetiségű államok – Románia kivételével – felbomlottak. 1991 végén a Szovjetunió, 1993-ban Csehszlovákia, illetve véres háborúkkal kísérve 1991-től 2008-ig – a szovjet blokkon kívüli, de szocialista – Jugoszlávia is utódállamaira szakadt szét. A dezintegrációs folyamat másik mozzanata volt, hogy szovjet blokk szétesésével megszűnt a szocialista tábor és a harmadik világ antiimperializmusra, valamint antikapitalizmusra épülő szolidaritása is. A Szovjetunió szuperhatalmi státusza megszűnt, s ezzel együtt az 1960-as évektől kezdve dekolonizációs folyamaton átmenő harmadik világbeli államok elvesztették legfőbb támogatójukat.

Az eddigi kutatásokat több irányzatra oszthatjuk. Az első csoportba azokat a kutatókat sorolhatjuk, akik kizárólag a saját országukban lezajló változások politika-, gazdaság- és társadalomtörténetével foglalkoznak. Az általuk írt művek többnyire a nemzeti látószögön keresztül szemlélik az eseményeket, a nemzetközi környezetre kevés figyelmet fordítanak, egyedül a Szovjetunióban bekövetkező változásoknak tulajdonítanak szerepet. Az események tehát nem egészében, hanem nemzetek párhuzamos történeteként jelennek meg.¹ Ilyen megközelítésű jelen számunkban Peter Jašek tanulmánya a szlovák rendszerváltásról, ám a magyar nyelvű szakirodalomban ez az első összefoglaló írás a témában.

A második csoportba tartoznak azok, akik kifejezetten a rendszerváltás belső aktoraira helyezik a hangsúlyt, az ellenzéki csoportokkal és a különböző nemzeti elitekkel foglalkoznak, vagyis a rendszerváltás belső mozgatórugói érdeklik őket. E kutatások még harminc évvel a rendszerváltás után is rendkívül időszerűek. Két okból is. Egyrészt vannak olyan történészek, akik az 1989 előtti ellenzéki mozgalmakban látják a rendszerváltás után megjelenő civil társadalom gyökereit,² másrészt vannak olyan elemzők is, akik szerint éppen az átmeneti időszakának elitjei és ellenelitjei közötti harcok, illetve elitcserei határozzák meg egy-egy ország jelenkori politikai kultúráját.³ Erre kiváló példa Kollai István jelen számunkban olvasható írása, amely a szlovák és a magyar politikai kultúra közötti különbségek okaira vilá-

- 1 Számos olyan tanulmánykötet látott napvilágot, amelyekben egymás mellett elhelyezett országtanulmányok mutatják be az egyes különálló rendszerváltások folyamatát. Magyar nyelven ezekre jó példa: 1989. *A kommunista diktatúra végnapjai Közép- és Kelet-Európában*. Szerk.: Burakowski, Adam – Gubrynowicz, Aleksander – Ukielski, Pawel. Bp., 2014; *Rendszerváltás és történelem. Tanulmányok a kelet-európai átalakulásról*. Szerk.: Krausz Tamás – Mitrovits Miklós – Zahorán Csaba. Bp., 2010.
- 2 Falk, Barbara J.: *The Dilemmas of Dissidence in East-Central Europe: Citizen Intellectuals and Philosopher Kings*. Bp., 2003.
- 3 Lásd erről: Bozóki András: *Gördülő rendszerváltás. Az értelmiség politikai szerepe Magyarországon, 1977–1994*. Bp., 2019.

gít rá. Harmadrészt, az elmúlt évtizedben számos kelet-közép-európai országban megkérdőjelezték 1989 addig uralkodó liberális narratívát. E fordulat részeként a rendszerváltás számos egykori ikonikus szereplőjét igyekeznek kitörölni vagy negatív színben feltüntetni (Lengyelországban Lech Wałęsa, Csehországban Václav Havel, Magyarországon pedig az egész demokratikus ellenzék e sorsra jutott). E jobboldali narratíva szerint 1989 nem forradalom, hanem csupán a fennálló rezsimmel kötött rossz kompromisszum volt, amelyet időszerű felmondani. A megegyezést felmondók között számos olyan szereplő akad, aki 1989-ben éppen a kiegyezés pártján állt, de akadnak olyanok is, akik kezdetektől fogva ellenezték a kommunista hatalommal való tárgyalásokat. Balázs István tanulmánya a lengyel Rendszerellenes Ellenzék Kongresszusáról éppen egy ilyen csoport történetét vázolja fel. Ugyanakkor megjegyzendő, hogy az ellenzékkutatások újabban már túlmutatnak a nemzeti történetírás határain, s egyre inkább eltolódnak a transznacionális vizsgálódások irányába. Mindez annak a felismerésnek köszönhető, hogy az egyes országokban az ellenzéki mozgolódás, illetve a változáshoz vezető folyamatok nem egymástól függetlenül, hanem egymással kölcsönhatásban és közös célokért zajlottak.⁴ Mitrovits Miklós a lengyel és a magyar társadalom politikai és kulturális ellenállási lehetőségeit, az ellenzéki társadalmi támogatottságát veti össze, majd kitér az 1989. évi változásokra, a két ország ellenzéki szereplőinek egymásra figyelésére.

Újabban – különösen a nyugat-európai és az amerikai egyetemeken – egyre népszerűbb kutatási terület a kelet-európai rendszerváltás globális aspektusainak vizsgálata.⁵ Globális nézőpontból úgy látszik, hogy 1989 nem egy új kezdet volt, hanem csupán a liberális vízióba vetett hit csúcspontja. Az egykori ellenzék és a még hatalmon lévő kommunisták közötti kiegyezés a Nyugathoz való felzárkózás és végső soron integráció programjára épült. Vámos Péter tanulmánya ebből a szempontból egy rendkívül érdekes és összetett jelenséget vizsgál. A rendszerváltás idején még a magyar reformkommunista elit vette fel a kommunista Kínával szemben álló, nyugati orientációjú Tajvannal a kereskedelmi kapcsolatokat. A globális nézőpont másik aspektusa a szovjet integráció és az ezzel járó harmadik világbeli kapcsolatok feladása és az észak-atlanti politikai és katonai szövetséghez való csatlakozás folyamatának vizsgálata. Kecskés D. Gusztáv tanulmánya arra világít rá, hogy a NATO legfőbb döntéshozói mennyire nem voltak felkészülve egy világméretű geopolitikai átrendeződésre, valamint bemutatja, hogy a szervezet vezetőinek milyen félelmei voltak, kiket akartak támogatni egy, a nemzetközi viszonyokban bekövetkező politikai robbanás elkerülése érdekében, s végül a kelet-közép-európai politikai átalakulás után milyen új stratégiát dolgoztak ki, és a NATO milyen új szerepet vállalt.

4 Például: *Transnational Moments of Change: Europe 1945, 1968, 1989*. Eds.: Horn, Gerd-Rainer – Padraic, Kenney. New York–Oxford, 2004; Szulecki, Kacper: *Dissidents in Communist Central Europe: Human Rights and the Emergence of New Transnational Actors*. Cham, 2019; Mitrovits Miklós: *Tiltott kapcsolat. Magyar–lengyel ellenzéki együttműködés*. Bp., 2020.

5 A rendszerváltás globális aspektusairól lásd: *The Global 1989: Continuity and Change in World Politics*. Eds.: Lawson, George – Armbruster, Chris – Cox, Michael. Cambridge, 2010; *1989: A Global History of Eastern Europe*. Eds.: Mark, James – Iacob, Bogdan C. – Rubbrecht, Tobias – Spaskovska, Ljubica. Cambridge, 2019.

Végül pedig meg kell említeni a dezintegrációs folyamatok következményeit és a szétesést megelőző állapotok értékeléseit. A globális narratívában gondolkodó kutatók úgy látják, hogy a szétesés legjelentősebb mozzanata a szovjet blokk és a harmadik világ szövetségének és szolidaritásának eltűnése volt. A kelet-közép-európai országok a dekolonizáción átment országok szövetségét felmondva a nyugati centrumhoz csatlakoztak, így a vasfüggöny immár nem a Nyugatot és a Keletet, hanem a Nyugatot és a globális Délt választja el egymástól annak minden kulturális vetületével együtt. A dezintegráción átment országok – a Szovjetunió, Csehszlovákia és Jugoszlávia – kutatóit azonban nem ezek kérdések foglalkoztatják, hanem elsősorban a megszűnt közös állam emlékezete és értékelése. Lukács B. György írása az elmúlt évtizedek szlovén és horvát historiográfiáját tekinti át ebben a vonatkozásban. Abban a reményben ajánljuk lapszámunk tanulmányait Olvasóink figyelmébe, hogy összeállításunk széles tematikája hozzásegít a rendszerváltás történetének megismeréséhez, és egyúttal új szempontokat jelenít meg a tudományos és a közbeszédben.

Mitrovits Miklós

MITROVITS MIKLÓS*

A politikai, kulturális és társadalmi ellenállás lehetőségei

TANULMÁNYOK

A lengyel és a magyar példa

Az 1970–1980-as években a magyar és a lengyel ellenzéki lehetőségek minden szempontból eltérőek voltak. Ennek okai 1956-ig vezethetők vissza. Bolesław Bierut sztálinista lengyel vezető halála, majd a június végi poznaí munkásfelkelés véres leverése után a lengyel pártvezetésben kialakult konfliktusokat és a társadalomban felhalmozódott feszültségeket sikerült békés úton rendezni. 1956. október 19-én a Lengyel Egyesült Munkáspárt (LEMP) Központi Bizottsága plénumán Władysław Gomułka – a szovjetek kezdeti ellenzése után – a lengyel társadalom döntő hányadának támogatása mellett vehette át a hatalmat.

Néhány nappal később, 1956. október 23-án a budapesti egyetemisták a Bem-szoborhoz vonultak. Aznap jelent meg a *Szabad Népb*en Gomułka nagy hatású beszéde, amelyben elítélte a korábbi sztálinista vezetést, és új korszakot hirdetett. A beszéd joggal emlékeztette a magyarokat Nagy Imre 1953-as kormányprogramjára. A felvonuló tömegben feltűntek a lengyel néppel való szolidaritást kifejező feliratok, és többször felharsantak a magyar–lengyel barátságot és szolidaritást elétező rígmusok. „Minden magyar együtt halad, kövessük a lengyel utat!”, „Lengyelország példát mutat, kövessük a magyar utat!”, „Függetlenség, szabadság, lengyel–magyar barátság!” – skandálták a fiatalok. A magyar és a lengyel nép közös hősnékné szobra előtt a magyar mellett egyedül a lengyel zászló lengett. Úgy tűnt, hogy a magyar és a lengyel történelem menete közös vágányra került, és a két nép együtt találhat kiutat magának a sztálinizmusból. Budapesten azonban a sztálinisták nem adták át a hatalmat a reformereknek, így az események forradalomba, majd a szovjet csapatok behívása után szabadságharcba torkolltak. A lengyel társadalom döntő többsége egyértelmű szimpátiával figyelte a Kárpát-medencében zajló eseményeket és hatalmas – erőn felüli – társadalmi segítséget nyújtott a magyaroknak.¹ A magyar forradalmat a szovjetek leverték, az új magyar pártvezetés pedig kegyetlen megtorlásba kezdett.

* A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa (1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., mitrovits.miklos@btk.mta.hu).

1 A Lengyel Vöröskereszt 1956. november 9-én közzétett adatai szerint a forradalom napjaiban összesen 795 liter vért, 415 liter vérplazmát, 16,5 ezer kilogramm vérhelyettesítő szert, szérumot, gyógyszert és kötszert, valamint egy akkor még előkészületben lévő 24 tonnás, főképpen élelmiszert tartalmazó szállítmányt kapott a magyar lakosság a lengyelektől.

Az 1956. októberi változásokat a lengyelek zöme győzelemként élte meg. Az új vezetés a stabilitás és saját támogatása fenntartása érdekében három jelentős engedmény tételére kényszerült. Egyrészt a katolikus egyház – a korábban fogva tartott Stefan Wyszyński prímás vezetésével – megőrizhette integritását, társadalmi befolyását, és így a későbbiekben a rendszerkritikus erők támaszává vált. Másrészt ténylegesen letettek a magángazdaság erőszakos kollektivizálásának kísérletéről (ugyanakkor elmaradt azok modernizálása is). Végül pedig az oktatásban és a kulturális életben megszűnt a marxizmus–leninizmus kötelező jellege, és a szocialista tábor többi országához képest Lengyelországban nagyfokú kulturális szabadság köszöntött be.²

Ellentétben Lengyelországgal – ahol a békés változások voltak, és a hatalom engedményeket tett –, Magyarországon 1956. november 4. után a társadalom a 20. század harmadik vereségét élte át.³ Kádár János hatalomátvétele semmilyen belső társadalmi legitimitációval nem rendelkezett, belföldön és külföldön egyaránt a szovjetek bábjának tekintették. A forradalom leverése és a brutális megtorlás után a társadalomnak nem volt semmilyen önvédelmi eszköze. Néhány évvel később – jelentősebb ellenállás nélkül – végrehajtották a mezőgazdaság teljes kollektivizálását. A hatalom szigorúan ellenőrizte az egyházakat, a kulturális életben pedig továbbra is primátust élveztek a hivatalos marxista–leninista dogmák, noha eltértek bizonyos „polgári” irányzatokat is. A hatalom a kemény lépéseket mindig „engedményekkel” párosította, így igyekezett társadalmi elfogadottságát biztosítani és szövetséges csoportokat találni.

Lengyelországban a vezetésnek szüksége volt a katolikus egyházra annak érdekében, hogy a társadalmi forrongást lecsillapítsa, és helyreálljon a rend az országban. Władysław Gomułka ennek érdekében hozatta ki fogságából Stefan Wyszyński prímást, és a „támogatásáért” cserébe jelentős autonómiát adott az egyháznak. Rövid távon a hatalom nyert ugyan, de néhány év múlva kiderült, hogy az egyház a lengyel társadalom és a későbbi ellenzék számára fontos támaszt jelent a rendszerrel szemben vívott küzdelemben. Magyarországon ellenkező irányban haladtak az események. Mindszenty József prímást a forradalom alatt kiszabadították, aki végül a szovjet katonai intervenció napján az Amerikai Egyesült Államok budapesti követségére menekült. Mindszenty ezzel a döntésével végleg kivonta magát a magyar politikai életből, a társadalom pedig „elvesztette” a katolikus egyházat. Mindszenty végeredményben jó szolgálatot tett Kádár Jánosnak e lépésével. Ugyanakkor az is tény, hogy a katolikus egyház a 17. századtól kezdődően már nem játszott olyan fontos társadalomszervező szerepet Magyarországon, mint a lengyel társadalomban, sőt hagyományosan inkább a református egyházat tekintették az ellenállás bástyájának.

Magyarországon a társadalom és a politika viszonyrendszerét a szovjet csapatok jelenléte, a kivégzések, a bebörtönzések és az emigrációba menekült két-

2 Az októberi hatalmváltás utáni egyéves reformperiódus legfrissebb és legalaposabb feldolgozása: Kochanowski, 2017.

3 Előtte 1920 (a trianoni békeszerződés) és 1945 (a második világháború elvesztése) okozott hasonló traumát.

százezer ember határozta meg. A társadalmon úrrá lett a „most már ez van, mostantól kezdve ezzel kell együtt élni” alapérzése, vagyis a magyar társadalom kapitulált.⁴ Ily módon a megvert és megalázott társadalom, illetve a hatalom között a diktatúra által folyamatosan tett engedményekre épülő „kiegyezés” született. E „közmegegyezés” lényege az volt, hogy ameddig az állampolgár nem szól bele a politikába, a hatalom sem kíván beleszólni a magánéletébe, sőt az emberek fokozatos és korlátozott gyarapodását is biztosítja. Másképp fogalmazva: „eredményes és hasznos kényszeregyezés” született. Ennek a depolitizált kispolgárosodásnak a kibontakozását tükrözik az elkövetkező évtizedekben a magyarországi puha kommunista diktatúra olyan közkeletű, népi megnevezései, mint a „gulyáskommunizmus” és a „friziderszocializmus”.

Magyarországon a párt 1962-es kongresszusán meghirdetett irányelvek új, a korábbiakhoz képest ideológiamentes viszonyt igyekeztek kialakítani a társadalommal: „aki nincs ellenünk, az velünk van”. Az oktatásban megszüntették a származási osztályhelyzet szerinti („osztályidegen”) hátrányos megkülönböztetést. A mezőgazdasági termelőszövetkezetekben – az 1950-es évek kollektivizálási kísérleteivel szemben – vezető pozícióhoz juthattak az egykori közép- és gazdagparasztok (kulákok), illetve leszármazottaik, valamint jelentős modernizációt hajtottak végre.⁵ A hatalom ajánlata számukra világos és egyértelmű volt: vagy a termelőszövetkezetekben töltenek be vezető állást, vagy földtől megfosztva kitiszított helyzetbe kerülnek. Az 1960-as évek közepétől a mezőgazdaság jelentős fejlesztési forrásokhoz jutott, a szövetkezetek egyre inkább önálló gazdasági szervezetként és nem kolhozként működtek. 1963-ban a politikai foglyok többségének nyújtott amnesztiával lezárult a megtorlások időszaka is. A kultúrában pedig Aczél György „három t” (támogatott–túrt–tiltott) politikája érvényesült, amelyben a többi kommunista rendszerhez képest szokatlanul széles volt a látványos ideológiai elkötelezettséget nem megkövetelő, „túrt” kategóriába tartozó értelmiségiek köre.⁶ Mindezek mellett korlátozott piacositás is zajlott, ami ugyanakkor nem érintette a politikai intézményrendszert, és a gazdaságban is fennmaradt az állami és szövetkezeti tulajdon monopóliuma. 1968-ban bevezették az új gazdasági mechanizmust. A kádárizmus ezzel lényegében megteremtette a depolitizált társadalom számára az egyéni boldogulás útját az önkizsákmányoláson alapuló mechanizmusok lehetőségeinek további bővülésével (fusizás, gazdasági munkaközösségek, második gazdaság).

Ezzel szemben Lengyelországban permanens patthelyzet alakult ki a hatalom és a társadalom között. Bár a kommunista párt uralkodott a társadalom felett, biztossággal berendezkedni nem tudott. A lengyel szocialista rendszerben a társadalom az ellenállás–elfogadás–részvétel háromszögében mozgott, de a három magatartásforma között nem volt éles határvonal.⁷ A lengyel társadalom nem vált depolitizálttá. Ráadásul Gomulka szembefordult saját ötvenhatjával: a reformokat leállította, így sem a modernizáció, sem pedig az életszínvonal növekedése nem

4 Lásd még: Kende, 2003. 9–17.

5 A magyarországi kollektivizálásról: Varga, 2014.

6 Aczél kultúrpolitikájáról bővebben: Révész, 1997.

7 Kamiński, 2005. 12. Magyarul lásd még: Mitrovits, 2009b. 142–143.

következett be. A lengyel értelmiség számára hamar nyilvánvalóvá vált, hogy a rendszer nem a demokratizálódás és a decentralizálás irányába halad: az állami és a pártbürokrácia nem hogy nem akarja átadni a társadalomnak gazdasági és politikai ellenőrző és irányító funkcióit, de azt még inkább összpontosítani kívánja. E tapasztalat az 1960-as évek derekától egyre inkább arra ösztönözte az értelmiség egy részét, hogy kidolgozza és megfogalmazza céljait. A Jacek Kuroń és Karol Modzelewski által írt, a párthoz intézett *Nyílt levél* (1964) a létező rendszerrel szemben egy munkás-önigazgatáson alapuló *munkásdemokrácia* létrehozását hirdette meg.⁸ A szerzőket többéves börtönbüntetéssel sújtották.

Lengyelországban a hatalomnak nem volt ereje ahhoz, hogy maga alá gyűrje a parasztságot, de meg tudta akadályozni a parasztgazdaságok fejlődését. Nem biztosította az egyéni boldogulás tömeges útjait, sőt a parasztságot korlátozta magángazdálkodói tevékenységében. Ezzel nemcsak a parasztságon belül keltett feszültséget, de a városi élelmiszer-ellátás alapjait is aláásta, mindez pedig permanens gazdasági válsághoz és társadalmi elégedetlenséghez vezetett.⁹ A párt ugyanakkor a munkásokat sem tudta lojálissá tenni a rendszerhez, bezárta őket a nagy állami vállalatokba, megfosztva őket a legális mellékkereset lehetőségeitől. A magyarországihoz hasonló második gazdaság nem jöhetett létre. Kialakult és a rendszer válságával párhuzamosan egyre inkább terjedt ellenben a feketegazdaság, vagyis a rendszer a boldogulni szándékozó állampolgárt a gazdaság törvényen kívüli világába kényszerítette.¹⁰ Ugyanígy nem tudta a fiatal értelmiséget sem a szocializmus hívévé tenni, vagy legalább annak elfogadjává nevelni, bár arra megvoltak az eszközei, hogy időről időre börtönbüntetéssel „jutalmazza” tevékenységét.¹¹ A reformok elmaradása együtt járt az életszínvonal folyamatos romlásával, valamint az 1956-ban kivívott viszonylagos kulturális szabadság fokozatos szűkítésével, a cenzúra erősödésével. Mindennek következtében az 1970-es években intézményesültek a társadalmi elégedetlenség tömeges és radikális megnyilvánulásai. Végül, de nem utolsósorban a párt nem nyerhette meg a katolikus egyházzal vívott ideológiai harcot sem, sőt az egyház a társadalom legfőbb támaszává vált.

Az első tüntetésektől a független szakszervezetig Lengyelországban

Az első jelentős rendszerellenes tömegmozgalom 1968 márciusában alakult ki Lengyelországban, amikor az egyetemi hallgatók több héten keresztül tüntettek a cenzúra eltörléséért és a reformokért. A hatalom brutálisan leverte a diákmozgalmat. A munkásságot ekkor még sikerült antiszemita jelszavakkal felheccelni és az értelmiség ellen fordítani.¹² Két évvel később azonban már a munkások is fellázad-

⁸ A lengyel értelmiség gondolati evolúciójáról: Mitrovits, 2009a.

⁹ Mitrovits, 2015. 335–347.

¹⁰ Lásd erről: Kochanowski, 2015.

¹¹ A hatalom diákpolitikájáról: Junes, 2015.

¹² 1967. június 5-én a Közel-Keleten kirobbant az úgynevezett hatnapos háború Izrael és négy arab állam között. A lengyel egyetemisták és értelmiség jelentős része Izraellel szimpatizált, mivel a Szovjetunió az

tak a párt politikája ellen. 1970 decemberében a Tengermelléken sztrájkok és utcai tüntetések kezdődtek az áremelések visszavonását követelve. A hatalom újra kemény kézzel verte le a megmozdulást: több mint 40 halott és mintegy ezer sebesült volt a mérleg. Władysław Gomułka viszont megbukott, a párt élére Edward Gierek került.

Ám Gierek lendülete sem tartott sokáig. A lengyel gazdaság ugyanis olyan strukturális gondokkal küzdött, hogy mélyreható reformok nélkül nem lehetett működővé tenni. A mezőgazdasági termelés több mint nyolcvan százalékát mindvégig az egyénileg gazdálkodó parasztok adták, így az állam képtelen volt az élelmiszertermelést megtervezni, ellenőrizni és elosztani. Az állandósuló áruhiány miatt 1976 nyarán újra jelentős áremelésekre került sor, ami ismét kiváltotta a munkások elégedetlenségét. A varsói Ursus traktorgyárban, illetve Płockban és Radomban is sztrájkok kezdődtek. A hatalom ezúttal is erőszakhoz folyamodott, de vigyázott arra, hogy ne ismétlődjön meg az 1970-es vérengzés.

1968-ban és 1970-ben a különböző társadalmi csoportokat még sikerrel állította szembe egymással a hatalom, de 1976-ban már erre sem volt ereje. Miután az újabb elégedetlenségi hullámot is brutálisan elfojtották, egymásra talált a munkásság és az értelmiség. A lengyel rendszer tehát kizáró (exkluzív) volt. Nem tudta és nem is akarta a szocializmusba integrálni, érdekeltté tenni a lengyel társadalmi csoportokat, amelyek így idővel egymásra találtak, és ez széles teret nyitott az ellenzéki tevékenységek számára. Ezzel szemben a kádári hatalom befogadó (inkluzív) volt, igyekezett a társadalom minél szélesebb rétegeit bevonni a szocializmus építésébe, és lényegében az 1970-es évek közepéig, amíg a rendszer gazdasági növekedési tartalékait ki nem merítette, ezt sikerrel is tette.¹³

Az 1976-os sztrájkok leverése után tizennégy lengyel értelmiségi – a munkások jogi és anyagi megsegítése céljával – létrehozta a Munkásvédelmi Bizottságot (ismert rövidítésben: KOR), amely az első formálisan is intézményesített kelet-európai ellenzéki szervezet volt.¹⁴ Ugyanezen év októberében – az 1956-os forradalom huszadik évfordulójára időzítve – Adam Michnik, az 1968-as tüntetések egyik főszereplője gyakorlati programot is adott. *Új evolucionizmus* című esszéjében¹⁵ a társadalmat jelölte meg az ellenzéki politika címzettjeként, tehát azt állította, hogy nem a párt, hanem az emberek számára kell programot alkotni. A párt számára a legjobb útmutató az alulról jövő nyomás lesz. A meghirdetett „új evolucionizmus” lényege abban állt, hogy az értelmiség a munkásságra támaszkodva rákényszerítheti a hatalmat a változásokra, mivel ez az a társadalmi réteg, amelytől a hatalom a legjobban tart. Az intézményi kereteket nem határozta meg, de felvette a független szakszervezetek vagy munkásbizottságok létrehozását.

arabok szövetségese volt. Amikor az év végén a pártvezetés betiltotta Adam Mickiewicz *Ősök* című drámájának bemutatását a varsói Nagy Színházban, a cenzúra eltörlését követelve diáktüntetések kezdődtek. A hatalom ezt követően tudatosan cinikus antiszemita kampányba kezdett, amelynek célja a diákok és az értelmiség zsidóságának és egyben hazafiatlanságának bizonygatása volt. A munkásság jelentős részét hazafias jelszavakkal és antiszemita propagandával sikerült szembefordítani az értelmiséggel.

13 A lengyel gazdaság permanens válságáról magyarul: Mízsei, 1981.

14 A KOR történetéről számos jó feldolgozás született, lásd például: Lipski, 2016; Friszke, 2011; Skórzyński, 2012.

15 Az esszé keletkezéséről a későbbiekben még lesz szó.

Az elégedetlen munkások és a rendszerkritikus értelmiségiek közötti kapcsolat ettől kezdve intézményesült és tartóssá vált. A KOR nem pusztán segélyezés-sel foglalkozott, hanem egyben ideológia- és stratégiaalkotó szervezet is volt. Ennek értelmében kilépett abból a dilemmából, hogy a rendszer működését belülről (integráltan) javítsák-e, vagy kívülről igyekezzenek azt megdönteni. Mivel a rendszer nem is volt nyitott az előbbi alternatívára, Michnik egyértelműen a rendszeren kívüli megoldásokat kereste. Párhuzamos civil struktúrák kiépítését javasolta, ezzel is demonstrálva, hogy bár tudomásul vette, nem ismeri el és nem is legitimálja azt a hatalmi és geopolitikai helyzetet, amely a kommunista rendszert fenntartotta.

A KOR hamarosan Társadalmi Önvédelmi Bizottsággá (ismert rövidítésében: KSS „KOR”) alakult, vagyis nem csupán a munkásságra, hanem az egész társadalomra kiterjesztette tevékenységi körét. 1977-ben Stanisław Pyjas krakkói diák rejtélyes halálesete után – akit a közvélemény szerint a lengyel állambiztonság gyilkolt meg – sorra alakultak az úgynevezett Szolidaritás Diákbizottságok. A Mozgalom az Emberi és Polgári Jogokért (ROPCiO) nevű szervezetben intézményesedett a polgári és emberi jogokat védő és az állami függetlenséget követelő aktivisták csoportja, 1979-ben pedig megalakult a Fiatal Lengyelország Mozgalom és a szocialista tábor első ellenzéki pártja, a Független Lengyelország Konföderációja is.¹⁶

Az ellenzéki csoportok létrejöttében döntő szerepet játszott a KOR megalakulásával párhuzamosan a lap- és könyvkiadási tevékenység robbanásszerű fejlődése. A KOR azonnal megjelentette a *Biuletyn Informacyjny*t, amelynek célja a tájékoztatás állami monopóliumának megtörése volt. Szintén a KOR lapjának számított az 1977 ősztől megjelenő *Robotnik*, amelyből 1981. december 13-ig nyolcvan számot nyomtattak ki, számonként több ezer példányban. Emellett megjelentették az elméleti jellegű *Krytykát*, amelynek szerkesztőségében a lengyelek mellett Václav Havel és Haraszi Miklós is helyet kapott. Rendkívül fontos szerepet játszott az 1977-től létrejövő független szakszervezetek lapja, a Gdańskban megjelenő *Robotnik Wybrzeża* (Tengerpart Munkása). A ROPCiO-hoz kötődő gdański *Bratniak* legjobb időszakában 2–6 ezer példányban, a varsói *Opinia* pedig 1–3 ezer példányban jelent meg havonta. Rendkívül fontos volt az 1977-től megjelenő *Zapis* című irodalmi szamizdat folyóirat is, mivel ebben közölték azokat az írásokat, amelyeknek publikálását a legálisan megjelenő lapok elutasították. A lapok megjelenésével párhuzamosan megalakultak az első független kiadók is, amelyek teljes konspirációban működtek. Közülük a legismertebb a KOR-hoz közel álló Mirosław Chojecki NOWA nevű kiadója volt.¹⁷ Ezekon kívül az ellenzéki politizálás számos illegális, intézményes fóruma is kialakult ebben az időben. Ilyenek voltak többek között a magánlakásokon vagy templomokban tartott, úgynevezett „repülőegyetemek”.

Az intézményesült politikai ellenzék és az időről időre változó erősségű társadalmi, munkásellenállás mellett az ellenzékiesség harmadik pillérét a katolikus egyház és a köré csoportosuló intézmények jelentették. Működött a Lublini Katolikus

¹⁶ A lengyel politikai ellenzékéről: Friszke, 1994.

¹⁷ Błażejowska, 2010a. A lengyel második nyilvánosságról a legújabb szakirodalom: Błażejowska, 2010b; Sowiński, 2011; Olaszek, 2015.

Egyetem, de ami még fontosabb volt, hogy Krakkóban a *Tygodnik Powszechny* című hetilap, Varsóban pedig a *Więź* című folyóirat fórumot biztosított eleinte csak az egyházhoz közel álló független értelmiségiek, majd az 1970-es évek közepétől már az illegális politikai ellenzékiek véleményének is. Az egyház társadalmi befolyását növelte, hogy 1978 őszén II. János Pál néven pápává választották Karol Wojtyła krakkói érseket. A pápa 1979 júniusában hazalátogatott, és tízállomásos zárandoklatán több millióan vettek részt. A pápa azt üzenete a lengyel társadalomnak, hogy „ne féljete!” Az eseménynek óriási felszabadító hatása volt. A társadalom zöme – még a nem hívők is – úgy érezték, hogy a párt hatalma megszűnt Lengyelországban. Így az 1970-es évek végére a magyarországitól alapjaiban eltérő politikai helyzet és társadalmi hangulat alakult ki.

1980 nyarán az újabb áremelések következtében ismét sztrájkba léptek a lengyel munkások. Az országossá duzzadó munkástiltakozás eredményeképpen a hatalom engedni kényszerült. Az 1980. augusztus 31-én aláírt gdański megállapodás értelmében engedélyezett független, önkormányzó szakszervezet, amely Szolidaritás néven november 11-én legálisan is bejegyzésre került, lényegében felváltotta az addigi illegális politikai tevékenységek kereteit.¹⁸ Bár a Szolidaritás hivatalosan szakszervezetként működött, voltaképpen a kelet-európai szocialista tábor első legális ellenzéki tömegszervezete volt. A Lech Wałęsa vezette Szolidaritás nemcsak nagysága (10 millió tag), hanem heterogenitása miatt is egyedülálló volt a régióban. Különböző világnézetű és eltérő társadalmi helyzetű egyéneket, csoportokat tömörített, valamint élvezte a II. János Pál pápa és Stefan Wyszyński fémjelzte katolikus egyház támogatását is. Ilyen konstelláció minden más szocialista országban elképzelhetetlen volt. 1981 őszén a Szolidaritás I. országos kongresszusán elfogadták a *Felhívás Kelet-Európa dolgozóihoz* című dokumentumot, amelyben Kelet-Európa elnyomott dolgozóihoz fordultak, és szolidaritásukról biztosították őket harcukban. A felhívás áttörte a korábbi „pszichológiai gátat”, mivel a nyílt, horizontális szolidaritás addig ismeretlen volt a régió ellenzékei között is. A kommunista hatalom minden országban kizárólag belügynek tekintette saját állampolgárai helyzetét, így nem véletlen, hogy a térség minden pártvezetése riadtan és keményen reagált, mivel a fellépést a belügyekbe való nyílt beavatkozásnak tekintették.

A Szolidaritás másfél éves története során nyilvánvalóvá vált, hogy a kialakult helyzet nem fenntartható, és valamilyen irányú változásnak kell történnie. 1981. december 13-án Wojciech Jaruzelski tábornok, aki ekkor már egyszerre betöltötte a miniszterelnöki, a honvédelmi miniszteri, valamint a párt első titkári posztot, kihirdette a hadiállapotot. Jelentős áldozatok árán, de leverték a Szolidaritást. A rendszer legitimitását viszont még a korábbi mértékben sem tudták helyreállítani. A Szolidaritás működését hivatalosan betiltották, és mintegy tízezer tagját internálták, beleértve a majdnem teljes vezetését is. A szervezet azonban nem szűnt meg létezni,

¹⁸ A lengyel Szolidaritás történetéről ma már könyvtárnyi irodalom áll rendelkezésre. Lengyelül a legfrissebb és a leginkább teljességre törekvő monográfia: Friszke, 2014. Magyarul lásd még: Garton Ash, 1990; Mitrovits, 2010.

sőt az illegális lap- és könyvkiadás terén még a korábbi időszakot is felülmúlta. A lengyel társadalmat ekkor már nem lehetett erővel megfélemlíteni.

Értelmiségi szellemi-politikai mozgalmak Magyarországon

A Magyarországon kialakult kádárizmus a „levert forradalom terméke” volt.¹⁹ Az 1956 utáni megtorlás megtanította a társadalomnak, hogy a hatalommal szembeni ellenállás reménytelen, és a kommunista rendszer keretein belül kell a hétköznapi világot élhetőbbé tenni. Ugyanakkor 1956 tapasztalatából a kádári pártvezetés is tanult: ráeszmélt, hogy a társadalmi békét nem lehet totális elnyomással fenntartani, a szabadságjogok hiányában az életszínvonal, az életkörülmények javítása lehetetlen. A lakossági fogyasztás folyamatos növekedésében is testet öltő kádári konszolidáció és „kiegyezés” megteremtette a társadalmi feszültség levezetésének azon szelepeit, amelyek révén az esetleges rendszerkritikus energiák az egyéni gyarapodás és rendszeren belüli alkuk magánmenekülési útjaivá voltak formálhatók. Mindez kizárta, hogy a rendszerkritikus kezdeményezések tömeges támogatást élvezzenek. A társadalom immunissá vált az ellenzéki gondolatokra, így a rendszerkritikus ellenzéki mozgalmak meglehetősen szűk körűek voltak.

A magyar demokratikus ellenzék mint szellemi-politikai mozgalom története 1968-ig nyúlik vissza, amikor filozófusok kis csoportja (Heller Ágnes, Márkus Mária, Márkus György, Sós Vilmos és Tordai Zádor) tiltakozott Csehszlovákia megszállása ellen (korčulai nyilatkozat). A prágai tavasz leverése utáni sokkhatás, családottság és kiábrándultság, valamint az a felismerés, hogy a kommunista rendszer nem reformálható meg, és sem az ideológia, sem a gyakorlat nem vezet el egy egyenlőségen és szabadságon alapuló társadalomhoz, együttesen hatott a magyar értelmiség egy bizonyos részére. A prágai eseményekből azt a következtetést lehetett levonni, hogy a felülről irányított reformok korának vége, az „emberarcú szocializmusnak” nincs esélye a megvalósulásra. Ettől kezdve másképp tekintettek a reformkommunistákra is: nem mint alternatívára, hanem mint átmeneti jelenségre két represszív időszak között. Stratégiát kellett váltani. Ezért elmozdultak a rendszer elidegenedésének és bürokratizálódásának kritikájától az emberi jogok és a politikai demokratizálás alulról jövő követelése irányába. Ez az új „ideológia” hidat is jelentett a különböző marxista, nem marxista, függetlenségi és nemzeti irányzatok között.²⁰ A mozgalommá szerveződésig azonban még sok, a formális intézményszerűség pedig még annál is több idő telt el.

A magyar demokratikus ellenzék kialakulásában döntő szerepet játszott három nagy jelentőségű kézirat. Bence György, Kis János és Márkus György 1972-ben készítette el a *Lehetséges-e egyáltalán a kritikai gazdaságtan?* című írást, amelyben a három, eredetileg marxista (Lukács-tanítvány) filozófus megkérdőjelezte a marxi éréktöbblet-elméletet, és megállapították, hogy Marx elvei alapján nem építhető fel

¹⁹ Fehér–Heller, 1990. 214–233.

²⁰ Trencsényi et al., 2018. 94.

egy működőképes társadalom. A három szerzőt perbe fogták, majd elbocsátották állásukból. Ezzel lényegében ellenzékivé tette őket a hatalom. 1973-ban jelent meg a *Darabbér*, amelyben Haraszti Miklós a kispesti Vörös Csillag Traktorgyárban szerzett tapasztalatait összegezte. A korábban maoista Haraszti bebizonyította, hogy a munkásosztály uralma csak egy mítosz, valójában a hatalom kizsákmányolja a munkásokat. A szöveg rokonságot mutatott Kuroń és Modzelewski *Nyílt levelével*. A *Darabbér* miatt Harasztit nyolc hónap felfüggesztett börtönbüntetésre ítélték. Végül meg kell említeni Konrád György és Szelényi Iván *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című könyvét, amely az államszocialista rendszert egy kizsákmányoló osztály uralként írta le. Szelényit emigrációba kényszerítették, míg Konrád a belső ellenzéki életet választotta. Összességében az 1970-es évek közepére nyilvánvalóvá vált, hogy a rendszer nem csupán reformálhatatlan, hanem azt sem tűri, ha megjelennek a hivatalostól eltérő vélemények, elemzések, irányzatok.

Ehhez járult még két újabb tényező, ami megváltoztatta az addigi helyzetet. Egyfelől az 1970-es évek elejétől kibontakozó világgazdasági válság fokozatosan éreztette hatását Magyarországon. Másfelől 1975-ben a szovjet blokk országai is aláírták a helsinki záróokmányt, amely tartalmazta az emberi és polgári jogok tiszteletben tartásának kötelezettségeit. Az új helyzet az ellenzék előtt is jobb perspektívákat nyitott.

1977 elején a csehszlovák ellenzékiek közzétették a *Charta '77* nevű nyilatkozatot, amelyhez pár nappal később 34 magyar értelmiségi is csatlakozott.²¹ 1979. október 25-én pedig 254 magyar állampolgár levélben fordult Kádár Jánoshoz, hogy járjon közbe a bebörtönzött csehszlovák ellenzékiek szabadon bocsátása érdekében.²² E szolidaritási akciók voltak az első nagyobb létszámú ellenzéki „megmozdulások” Magyarországon. Ekkor még az ellenállás elméleti hátterét nem dolgozták ki, és cselekvési terv sem létezett. Az „emberi jogok doktrínája” volt az egyetlen olyan „ideológia”, amely összekötötte az éppen alakuló mozgalom tagjait. Az alkalmazott taktika szerint úgy kellett tenniük, mintha nem a büntető törvények és az adminisztratív rendszabályok volnának a mérvadók, hanem a magasabb szintű jogi elvek (például az alkotmány és a helsinki záróokmány).

A magyar demokratikus ellenzék a lengyel ellenzéki stratégiát követte, anélkül hogy annak kiterjedt társadalmi támogatottságával rendelkezett volna. Magyarországon ugyanis nem alakult ki a lengyelországihoz hasonló, folyamatos rendszerkonfliktusokkal járó társadalmi patthelyzet. A társadalom sajátos alkurendszerével nemcsak eltűrte, hanem el is fogadta a rajta uralkodó puha diktatúrát. A lengyel mintát követő stratégia jegyében a Szolidaritás mozgalom megjelenése adott

21 A *Charta '77* egy eredetileg 243 személy által aláírt dokumentum volt, amelyben csehek, szlovákok és csehszlovákiai magyarok tiltakoztak az emberi jogok megsértése ellen. A *Charta '77* hamarosan ellenzéki politikai szervezetként intézményesedett, és felvették a kapcsolatot a KOR-ral. A *Charta '77* és a KOR aktivistái között intenzív kapcsolat és eszmecsere alakult ki. Ennek következtében Csehszlovák–Lengyel Szolidaritás néven létrejöttek a cseh–lengyel ellenzéki kapcsolatok is. Lásd: Blažek, 2008; Kaminski–Blažek–Majewski, 2009.

22 34 magyar értelmiségi szolidaritási nyilatkozata Pavel Kohoutnak, a csehszlovákiai *Charta '77* egyik bebörtönzött ügyvivőjének (1977. január 9.); *Nyílt levél Kádár Jánoshoz*, az MSZMP Központi Bizottsága első titkárához, az Elnöki Tanács tagjához (1979. október 25.). Mindkét dokumentumot lásd: Mink, 2018. 29–30.

lendületet a „repülőegyetemek” és a szamizdat irodalom elterjedésének, bár utóbbi mindvégig korlátozottabb, egy központú és kisebb példányszámú volt.²³

Ebben az időszakban a magyar ellenzéki értelmiség már fordította és olvasta Jacek Kuroń, Adam Michnik vagy Václav Havel írásait. A michniki gondolat azért is hullott termékeny magyar talajra, mert összezsengett Bibó István híres programjával, miszerint a társadalom minden szegletében a „szabadság kis köreit” kell felépíteni, függetlenül a fennálló hatalomtól. Ezek az autonómiák lesznek majd az új rendszer alapjai. A gyakorlati munka azonban sokkal nehezebb volt a társadalom teljes depolitizáltsága miatt. „Bármennyi ihletet és reményt merítettünk a lengyelektől, a belátható jövőben nemigen számíhattunk többre, mint hogy kis csoportoknak sikerül megvetniük a lábukat a hivatalos intézményrendszer roppant hálózatán kívül” – írta Kis János később az 1981 előtti ellenzékről.²⁴ A magyar ellenzék 1977 és 1981 között nem jutott el a cselekvésig, megteremtette viszont annak alapjait. A lengyel „repülőegyetemek” mintájára megalapították a szabadegyetemetek, létrehozták a szamizdatot, független kiadókat alapítottak, és megkezdte működését a Szegényeket Támogató Alap (SZETA) is.²⁵

A demokratikus ellenzék informális intézményrendszere mellett fontos szerepük volt a független, autonóm gondolkodású íróknak, tudósoknak, illetve legális intézményi szerveiknek is. Az 1980-as években „népi mozgalomként” emlegetett csoport valójában nem tartozott a politikai ellenzék közé, amennyiben az idesorolható személyek nem vállalták nyíltan ezt a szerepet. Nem vonultak illegalitásba, nem konspiráltak, és nem vettek részt szamizdatkészítésben. Műveiket, gondolataikat nyilvánosan akarták megjelentetni, a „zárt nyilvánosság”, vagyis a szamizdat idegen volt a felfogásuktól.²⁶ Tevékenységüket inkább a kulturális ellenállás (ellenkultúra) fogalmával írhatjuk le. Az uralkodó rendszer ideológiáját, gondolkodásmódját és nyelvezetét elutasították, de nem léptek a politikai ellenzék útjára egészen addig a pillanatig, míg ezt legálisan meg nem teheték. Ugyanakkor a hivatalos nyelvi formulákat és ideológiát figyelmen kívül hagyva olyan kulturális értékeket közvetítettek, amelyek a nacionalizmusellenességre építő Kádár-rendszerben a magyar nemzetépítést szolgálták.²⁷ E csoport azt az álláspontot képviselte, hogy a „nemzeti sorskérdések” ügyében együtt kell működni bárkivel, ha eredményt lehet elérni. Az a felfogásuk, miszerint az autonómiákat a hatalomtól kell kicsikarni (hatalmi alku keretében), élesen szemben állt az *Új evolucionizmus*ban megfogalmazottakkal, amit a KOR vagy éppen a magyar demokratikus ellenzék képviselt (vagyis hogy a hatalomtól függetlenül létrehozott autonómiákkal kell új közmegegyezésre kényszeríteni a hatalmat). Ez a magatartás egyfelől abból a felismerésükből adó-

23 A magyar demokratikus ellenzék történetére: Csizmadia, 1995.

24 Kis, 1982. 19.

25 A SZETA 1979-ben alakult, elsősorban szegénység- és cigánykutatókban részt vevő szociológusokból. Nem volt direkt politikai szerveződés, ám mivel a szocialista rendszerben hivatalosan nem létezett szegénység és nem létezett cigányprobléma, így tevékenysége politikai tabut sértett. A hatalom a kezdettől fogva ellenzéki szervezetként tartotta nyilván.

26 Szeredi, 2015. 52.

27 A kulturális ellenállás/ellenzéki fogalmáról lásd: Apor–Horváth, 2018.

dott, hogy a kádári Magyarországon nincs út a munkássághoz, másfelől abból az egzisztenciális félelemből következett, hogy nem akartak kikerülni a megélhetést biztosító értelmiségi intézményrendszerekből, vagy éppen nem akarták megkockáztatni az útlevelbevonást, ami kétségtelenül létező veszélyként fenyegetett. Ellenben úgy látták, hogy a túrés és a tiltás szűk mezsgyéjén létező „köztes nyilvánosság” tereit kihasználva felépíthető egy „másik Magyarország”.²⁸ E körbe számos nemzeti gondolkodású vagy éppen közép-európai identitással rendelkező városi értelmiségi is beletartozott. 1986–1987 fordulójáig a legfontosabb legális intézményük a Bethlen Gábor Alapítvány és a Magyar Írószövetség, 1987 őszétől pedig a Magyar Demokrata Fórum volt.

E laza csoportosulás lengyelbarát magját Kovács István költő, történész és polonista, Kiss Gy. Csaba irodalom- és művelődéstörténész, polonista – mindketten a szegedi *Tiszatáj* folyóirat²⁹ közép-európai irodalmi rovatának (Most–Punte–Híd) szerkesztői –, Csoóri Sándor, a népi írók körének vezető alakja, valamint Nagy László költő alkották. Hozzájuk különböző módon kapcsolódott Bába Iván, a Magyar Rádió szerkesztője, majd a *Nagyvilág* folyóirat kelet-európai rovatvezetője, Lezsák Sándor költő, illetve a Lengyelországban élő Engelmayer Ákos, a *Lengyelország* című folyóirat főszerkesztője.³⁰ Közülük Bába volt az egyetlen, aki maga is készített szamizdatot, illetve álnéven publikált is, Csoóri pedig időnként – amikor éppen tiltólistán volt – adott írásokat szamizdatok számára. Mégis meg kell őket különböztetnünk a demokratikus ellenzéktől, amelynek tagjai az 1970–1980-as évek fordulóján nyíltan felmondták a kádárizmus által a társadalomra kényszerített kompromisszumot, és vállalták a nyílt, illegális ellenzéki létet, valamint az ezzel járó munkahelyvesztést, útlevelbevonást, a rendszeres házkutatásokat, zaklatásokat. Ha az aczéli kategóriákba sorolnánk őket, akkor azt mondhatjuk, hogy a demokratikus ellenzék a „tiltott” (illegális), míg a „népi csoport” a „túrt” (legális) zónában tevékenykedett.

Út a kerekasztal-tárgyalásokig és a választásokig

Az 1981. december 13-án bevezetett hadiállapot Lengyelország egyetlen problémáját sem oldotta meg. A megoldás katonai jellegéből adódóan ez nem lehetett reális elképzelés. A fő cél lényegében a Lengyel Egyesült Munkáspárt hatalmának a helyreállítása és konszolidálása volt. Mint említettük, a Szolidaritást hivatalosan feloszlatták, tízezer tagját – beleértve majdnem a teljes vezérkart – internálták. A konszolidációnak azonban komoly ára volt. A hadiállapot kihirdetése egyfelől jelentős nemzetközi elszigeteltséget okozott a lengyel gazdaságnak, másfelől még jobban felértékelődött a katolikus egyház szerepe. Végül, de nem utolsósorban Lech Wałęsának, az illegalitásba kényszerített Szolidaritás elnökének külső támogatottsága megerősödött. 1983 nyarán a párt kénytelen volt meghívni az országba II. János Pál

28 Erről lásd: Kiss, 2017; Kiss, 2019.

29 A *Tiszatáj* körében találjuk a kor legjelentősebb, feltörekvő polonistáit. Kovács István és Kiss Gy. Csaba mellett Molnár István, Spiró György, Lagzi István és Petneki Áron nevét kell elsősorban megemlíteni.

30 Történetüket lásd: Szeredi, 2018.

pápát, hogy ezzel is saját társadalmi legitimitációját erősítse, ám a pápa látogatása fordítva sült el. II. János Pál személyesen találkozott Lech Wałęsával, és minden egyes beszédének aktuálpolitikai, ellenzéki tartalma volt. A pápa vizitje közvetlenül hozzájárult a hadiállapot megszüntetéséhez. Az év végén Wałęsának ítelték a Nobel-békedíjat, ami egyben azt is jelentette, hogy a nyugati világ a Szolidaritást továbbra is a lengyel társadalom meghatározó erejének tartotta. Ugyanilyen fontos mérföldkő volt az évtizedben a Nemzetközi Valutaalap (IMF) nyomására kihirdetett amnesztia, aminek következtében a Szolidaritás még börtönben lévő vezetői szabadlábra kerültek. Cserébe Lengyelországot felvették az IMF tagjai közé, ami lehetővé tette a kedvezőbb hitelek felvételét, és egyúttal a gazdasági csőd elodázását.

1986-ra azonban a konszolidáció kifulladásra fordult, és a politikai helyzet destabilizálódni kezdett. 1987-ben leállt a gazdasági növekedés, amely még ekkor sem érte el az 1978-as szintet. Ebben az évben újra meghívták II. János Pál pápát Lengyelországba, és a látogatás alatt tapasztalható közhangulat korántsem volt kedvező a kormány és a párt számára. Az újabb gazdasági reformcsomagot, amely lényegében egy drasztikus áremelést tartalmazott, népszavazásra bocsátották. Bár a szavazás érvénytelen volt, a kormány mégis az áremelés eszközéhez nyúlt. 1988 májusában, majd augusztusában sztrájkba léptek a munkások. A hatalomnak nem maradt más választása, mint hogy a társadalmi hangulat lecsillapításához Lech Wałęsát vegye igénybe. Ezzel megnyílt az út a tárgyalások felé.

Ezzel együtt a pártapparátusban komoly ellenállást váltott ki a Szolidaritás újbóli legalizálásának terve, ezért megpróbálták megosztani és meggyengíteni a szervezetet. 1988 novemberében Alfred Miodowicz, a párthoz lojális központi szakszervezeti szövetség elnöke nyilvános televíziós vitát folytatott Wałęsával, aki egyértelműen győztesként került ki a párharcból. A párt nem halogathatta tovább a tárgyalások megkezdését. Ugyanakkor a Szolidaritás vezetői is egyre inkább hajlottak a párbeszédre, mivel szervezetük ideológiai, politikai és generációs megosztottsága már kézzelfogható volt, a társadalom pedig láthatóan belefáradt a nélkülözésbe és az állandó sztrájkokba.³¹ A Szolidaritás előnye a nemzetközi elismertségében és támogatottságában volt. A nyugati világ a Szolidaritást tartotta a párt egyetlen lehetséges tárgyalópartnerének.³² Ezzel mind a szervezet vezetősége, mind a pártvezetés tisztában volt. Ám arról sem szabad megfeledkezni, hogy még mindig Lech Wałęsa volt a legismertebb és legnépszerűbb ellenzéki politikus a lengyel társadalomban.

Magyarországon az 1980-as években sokáig úgy tűnt, hogy a rendszer stabil, még annak ellenére is, hogy a gazdasági növekedés 1979–1980 fordulóján itt is megtorpant. Az ország 1982-ben csatlakozott a Nemzetközi Valutaalaphoz és a Világbankhoz, 1984-ben pedig újabb gazdasági reformcsomagot készítettek elő. A Magyar Szocialista Munkáspárt vezetése végül csak 1987-ben szánta rá magát a reformok életbe léptetésére. Grósz Károlyt nevezték ki miniszterelnökké, és a párt Központi Bizottsága egy „kibontakozási programot” fogadott el. 1988 májusában

³¹ Lásd erről: Przeperski, 2019.

³² Az 1980-as évekről: Mizsei, 1990. 68–281.

leváltották a párt éléről Kádár Jánost. A társadalom továbbra is élt a „második gazdaság” biztosította lehetőségekkel, az ellenállás tömeges formája ismeretlen volt.

Eközben a magyar ellenzéki oldal egyre megosztottabbá vált. A demokratikus ellenzékétől a „népi mozgalom” nem csupán az alkalmazott taktikában és stratégiában különbözött, hanem egyre markánsabbá vált köztük az ideológiai törésvonal is. Az egyetlen közös tanácskozásra 1985 nyarán Monoron került sor, amelyet még az 1956-os elítélt Donáth Ferenc szervezett. Itt egy asztalhoz ült a népi oldalról Csurka István és Csoóri Sándor a demokratikus ellenzékéből érkezett Kis Jánossal és Bauer Tamással. Donáth halála és az Írószövetség 1986. novemberi közgyűlése után, ahol a népieknek komoly eredményeket (például önálló lapalapítás) sikerült elérniük, ilyen „összellenzéki” összefövetelre már nem került sor az illegális időszakában.

A demokratikus ellenzékben csoportosuló radikális szociológusok, reformközgazdászok, filozófusok tudományosan alátámasztva, kritikusan elemezték a kései Kádár-rendszert, és megpróbálták kiutat mutatni az egyre mélyülő társadalmi válságból. Ennek eredményeképpen jelent meg 1987 nyarán a demokratikus ellenzék legfontosabb programdokumentuma, a *Társadalmi szerződés*, amely egy új közmegegyezést ajánlott a hatalomnak – Kádár János nélkül.³³ Jelentősége abban állt, hogy ez volt az első valódi ellenzéki politikai program, amely felkínálta a hatalom számára az egyezséget. Ennek alapja a jogállami átalakulás követelménye volt. A demokratikus ellenzék tehát a harc helyett békés, tárgyalásos kiutat javasolt.

Nem függetlenül a *Társadalmi szerződés* megjelenésétől, de nem is kizárólag annak hatására az év őszén a népi írók köréhez tartozó, független – harmadikutas – gondolkodású értelmiségiek Lakitelken jöttek össze, ahol megalapították a Magyar Demokrata Fórumot (MDF). Noha maga a „fórum” elnevezés is a viták helyszínére utalt, a demokratikus ellenzék prominens alakjait nem hívták meg a rendezvényre, mások pedig szolidaritásból nem mentek el. Az MDF alapítói ugyanis meghívták Pozsgay Imrét, a Hazafias Népfront elnökét, aki kikötötte, hogy a demokratikus ellenzék vezetői nem lehetnek jelen. Az MDF megalakulását bejelentő *Lakiteleki nyilatkozatot* is maga Pozsgay hozta nyilvánosságra, sőt a szervezet első elnöke is párttag volt, Bíró Zoltán személyében.

Az MDF – az ideiglenes alapszabály megfogalmazása szerint – szellemi-politikai mozgalomként, független társadalmi szervezetként jött létre, ám egyre jelentősebb szerepet vindikált magának az óhajtott demokratikus átmenetben, ezért igyekezett kiszorítani a demokratikus ellenzékét a politikai játszmaiból. Az MSZMP egyes reformerei is inkább bennük látták a lehetséges tárgyalópartnereiket, mintsem a radikális demokratikus ellenzékben. Ugyanakkor az MDF kezdeményezésére indultak meg 1988 elején a budapesti Jurta Színházban azok a viták, amelyek az aktuális magyar társadalmi és politikai kérdésekre keresték a választ, és ezekben már mind a Szabad Kezdeményezések Hálózatává, majd hamarosan Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ) néven párttá alakuló demokratikus ellenzék,

³³ *Társadalmi szerződés*, 1987.

mind a fiatalokat tömörítő, frissen alakuló Fiatal Demokraták Szövetsége (Fidesz), valamint más civil vagy érdekvédelmi szervezetek is részt vettek.³⁴

Az 1980-as évek végén alakult új – rendszerváltó – pártok mindegyikére jelentős befolyással voltak a lengyel események. Az SZDSZ, az MDF és a Fidesz alakulásában egyaránt szerepet játszott a lengyel hatás. A nagy különbség abban állt, hogy míg Lengyelországban a Szolidaritás szakszervezet és annak politikai képviselete, az Állampolgári Bizottság tömörítette az ellenzék legtöbb irányzatát, Magyarországon ideológiailag és generációsan is megosztott volt az ellenzék – már az első szabad választások előtt.

A két országban a rendszerváltás nem párhuzamosan zajlott le: a magyar a lengyelt követte, és tanult belőle. Lengyelországban 1989. február 6. és április 5. között került sor a kerekasztal-tárgyalásokra, amely kompromisszumos megállapodással zárult. A Szolidaritás elfogadta a félig szabad választásokat, miszerint az alsóház (szejm) 460 helyéből mindössze 160-at töltenek be demokratikus választások útján, háromezret pedig fenntartanak a LEMP és a szövetségei számára, amelyből 35 mandátumot országos listán szerezhetnek meg a legfontosabb állami vezetők, amennyiben megszerzik a szavazatok ötven százalékát.

A lengyel kerekasztal-tárgyalások megindulása ösztönzőleg hatott a magyar ellenzékire. A tagolt magyarországi ellenzéknek – a lengyelhez hasonlóan – közösen kellett fellépnie az állampárttal szemben: 1989. március 22. és április 19. között ellenzéki kerekasztalra került sor. Ennek létrehozására azért is szüksége volt a demokratikus ellenzéknek, hogy megakadályozzák az MSZMP-t abban, hogy az MDF-fel külön tárgyalásokat folytasson. A történet érdekessége, hogy az ellenzéki kerekasztalt Kónya Imre hivatalosan a Független Jogászfórum nevében kezdeményezte, noha valójában ekkor már az MDF tagja is volt. Az MDF eleinte nagyon ódzkodott a kerekasztal gondolatától, mivel egyfelől a részvétel az ellenzéki szerep felvállalását jelentette, másfelől magukat tekintették a párt egyetlen lehetséges tárgyalópartnerének. A magyar demokratikus ellenzék támogatta az ellenzéki kerekasztalt, de a lengyel kompromisszumot elutasította, vagyis kitartott a teljesen szabad választások követelése mellett. Ezt Kis János a *Beszélő* májusi számában a következőképpen indokolta: „Lech Wałęsa nem a júniusi választásokon válik a lengyel munkásság vezetőjévé. Egy páratlanul nagy tömegmozgalom csaknem tízévesi kemény küzdelmei vannak mögötte. Nyugodtan mondhatja híveinek, hogy egyelőre be kell érniük az alsóházi mandátumok maximum 35 százalékával. (...) Ám a Szolidaritás mégiscsak hatalmas, harcedzett mozgalom; ki fogja állni a próbát. Más a helyzet a jóval kisebb és fiatalabb magyar ellenzékkel, melynek csak egy elemző töredéke küzdötté végig a '80-as éveket. Sem az SZDSZ, sem az MDF vagy a Fidesz, sem az újjáalakult történelmi pártok sokasága nem bizonyította még, hogy tömeget képvisel. Vezetőik még nem a nép vezetői. Mi csak a választásokon mérettethetünk meg. (...) Nem azért kell tehát ragaszkodnunk a szabad választásokhoz, mintha erősebbek lennénk a Szolidaritásnál, s ezért megengedhetnénk

34 A magyar rendszerváltásról: Ripp, 2006. 55–59., 127–137.

magunknak, hogy többet követeljünk nála. Kénytelenek vagyunk elutasítani a kompromisszumot, melyet a Szolidaritás elfogadott, mert gyengébbek vagyunk.”³⁵

Lengyelországban 1989. június 4-én megtartották az első „félszabad” választásokat, amelyeken a Szolidaritás elsöprő győzelmet aratott. Ennek ismeretében kezdődtek meg Magyarországon június 13-án a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások az állampárttal. Lengyelországban 1989. július 19-én a lengyel nemzetgyűlés államfővé választotta Wojciech Jaruzelski tábornokot, annak az alknak a keretében, amelyet Adam Michnik javasolt: „A ti államfőtök, a mi miniszterelnökünk”, vagyis a kommunisták adhatták az államfőt, az ellenzék pedig a miniszterelnököt. Michnik kompromisszumos megoldására azért volt szükség, mert a júniusi „félszabad” választások után a kommunistáknak és szövetségeseinek előre garantált mandátumok miatt a Szolidaritás – győzelme ellenére – koalícióra kényszerült. A Szolidaritás számára elképzelhetetlen lett volna egy olyan kormányba belépni, amelyben nem ők adják a miniszterelnököt. A LEMP elfogadta Michnik javaslatát, és a Szolidaritás segítségével a szejm és a szenátus közös ülésén államfővé választották Jaruzelskit. A tábornok azonban nem volt hálás politikus. Az alku ellenére Czesław Kiszczak belügyminisztert bízta meg kormányalakítással. S mivel Kiszczak hatalmas ellenállásba ütközött és nem tudott kormányt alakítani, végül – szeptember 12-én – Tadeusz Mazowiecki, a Katolikus Értelmiségi Körök legjelentősebb alakja, a Szolidaritás korábbi tanácsadója alakíthatott kormányt.

Magyarországon az MDF a lengyel példát követve megegyezett az MSZMP-vel abban, hogy még a parlamenti választások előtt kiírják a köztársaságielnök-választást. Pozsgay Imre már korábban felvetette Antall Józsefnek, hogy el tudná képzelni magát államfőként, Antallt pedig miniszterelnökként.³⁶ Az SZDSZ és a Fidesz azonban egészen más következtetést vont le a lengyel eseményekből. Mazowiecki hivatalba lépése után hat nappal kötötték meg a magyarországi kerekasztal-megállapodást, amelyet az SZDSZ és a Fidesz végül nem írt alá. A vitát éppen az államfőválasztás kiírása okozta. A két ellenzéki párt úgy vélte, hogy azon könnyen megválaszthatják Pozsgayt, és ezzel az MSZP-t³⁷ sokkal kedvezőbb pozícióba repíthetik a parlamenti választások előtt, mint amilyen esélyekkel egyébként indult volna. Ráadásul láthatták Jaruzelski szöszegését is. Másfelől – éppen a lengyel eseményeknek is köszönhetően – megváltozott a helyzet, és reálisnak tűnt, hogy a magyar ellenzék többet is elérhet, mint amit a lengyeleknek sikerült. Kikötötték tehát, hogy az államfőt csak a szabad választások után létrejövő parlament választhatja meg – így akarták elkerülni, hogy egy kommunista politikus legyen az államfő, ahogy az Lengyelországban történt.³⁸ Sőt – Kis említett cikkében – azt is követelte, hogy az MSZMP-kormány mondjon le azonnal, és a választásokig álljon fel egy szakértő-

35 Kis, 1989. 9.

36 Mivel az MDF nem akart kollaboránsnak tűnni, az októberi II. országos gyűlésen – Bíró Zoltán és Csoóri Sándor véleményével szemben – Für Lajost választották a párt államfőjelöltjévé. Ugyanakkor nem vonták meg Pozsgaytól sem a támogatásukat, és hangsúlyozták, hogy Für nem Pozsgay ellen, hanem mellette indítják. Ripp, 2006. 495–496.

37 Az MSZMP 1989 októberében átalakult Magyar Szocialista Párttá (MSZP).

38 Haraszti, 1999. 55–70.

kormány. Erre nem került sor, ugyanakkor az SZDSZ-nek sikerült kikényszerítenie az úgynevezett „négyigenes” népszavazást, amelynek célja az állampárt leszerelése volt, többek között éppen az államfő megválasztását az új, demokratikusan választott parlament hatáskörébe utalva. A referendum érvényes és eredményes volt. Ugyanakkor az elnökválasztás kérdésében a magyar társadalom megosztottsága is nyilvánvalóvá vált: az MDF–MSZP-féle koncepciót a szavazók közel fele támogatta, az SZDSZ-nek mindössze hatezer szavazattal sikerült megnyerni a szavazást. Ennek köszönhetően választhatta meg az új parlament Göncz Árpádot – vagyis egy igazi lengyelbarát író – köztársasági elnökké. A népszavazásnak volt egy másik jelentős következménye is: felbomlott az MDF és az MSZP szövetsége, és előbbieket bekapcsolódhattak a radikális antikommunista kampányba. Ugyanakkor mindez nem jelentett valódi közeledést az SZDSZ és az MDF között, és a választások után nem jöhetett létre a lengyel kormányhoz hasonló felállítás, amelyben a nemzetiek és a liberálisok is helyet kaptak.

A Magyar Közvélemény-kutató Intézet 1990. márciusi felmérése szerint az MDF és az SZDSZ 21-21 százalékos népszerűséggel rendelkezett a magyar lakosság körében, a Fidesz pedig 11 százalék szimpatizált.³⁹ Az 1990. március 25-én lebonyolított első szabad parlamenti választásokon az MDF 24,72 százalékkal (1 213 825 szavazattal) nyert, az SZDSZ 21,4 százalékkal (1 050 452 szavazattal) a második helyen végzett, a Fideszre pedig 8,95 százalék (439 481 szavazat) érkezett. Az első nem kommunista magyar miniszterelnökké Antall Józsefet választották, akinek édesapja a második világháború idején belügyminisztériumi alkalmazotként irányította a Magyarországra érkezett több tízezer lengyel – köztük több ezer zsidó – menekült befogadását, és ennek következtében a családban a lengyelbarátság élő valóságnak számított. Egyúttal a magyar–lengyel kapcsolatokban is új fejezet kezdődött.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Apor–Horváth

2018 Apor Péter – Horváth Sándor: Kulturális ellenzékiesség a Kádár-korszakban és archiválásának értelmezési lehetőségei. In: *Kulturális ellenállás a Kádár korszakban. Gyűjtemények története*. Szerk.: Apor Péter – Bódi Lóránt – Horváth Sándor – Huhák Heléna – Scheibner Tamás. Bp., 2018. 9–20.

Błażejowska

2010a Błażejowska, Justyna: Niezależna Oficyna Wydawnicza NOWa. In: *Encyklopedia Solidarności. Opozycja w PRL 1976–1989*. Tom 1. Red.: Łątkowska, Mirosława. Warszawa, 2010. (http://www.encysol.pl/wiki/Niezale%C5%BCna_Oficyna_Wydawnicza.)

2010b Błażejowska, Justyna: *Papierowa rewolucja. Z dziejów drugiego obiegu wydawniczego w Polsce, 1976–1989/1990*. Warszawa, 2010.

³⁹ Mink, 2018. 572.

Blažek

2008 Blažek, Petr: *Dějiny Polsko-československé solidarity. Vztahy československé a polské opozice v letech 1976–1989.* [Disszertáció.] Praha, 2008. (<https://is.cuni.cz/webapps/zzp/detail/24583/> utolsó letöltés: 2020. január 20.)

Csizmadia

1995 Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988).* I. köt. *Monográfia.* II. köt. *Dokumentumok.* III. köt. *Interjúk.* Bp., 1995.

Fehér–Heller

1990 Fehér Ferenc – Heller Ágnes: *Jalta után. Kelet-Európa hosszú forradalma Jalta ellen.* Bp., 1990.

Friszke

1994 Friszke, Andrzej: *Opozycja polityczna w PRL 1945–1989.* Londyn, 1994.

2011 Friszke, Andrzej: *Czas KOR-u. Jacek Kuroń a geneza Solidarności.* Warszawa, 2011.

2014 Friszke, Andrzej: *Rewolucja Solidarności 1980–1981.* Kraków, 2014.

Garton Ash

1990 Garton Ash, Timothy: *A lengyel forradalom. A Szolidaritás.* Bp., 1990.

Haraszti

1999 Haraszti Miklós: A kiegyezés két taktikája. Út a négy igenhez. In: *Beszélő*, 3. folyam, 4. (1999) 10. sz. 55–70.

Junes

2015 Junes, Tom: *Student Politics in Communist Poland: Generations of Consent and Dissent.* Lanham, 2015.

Kamiński

2005 Kamiński, Łukasz: Stosunek robotników do władzy 1944–1989 i jego ewolucja. In: *Dla władzy, obok władzy, przeciw władzy. Postawy robotników wielkich ośrodków przemysłowych w PRL.* Red.: Neja, Jarosław. Warszawa, 2005. 12–16.

Kaminski–Blažek–Majewski

2009 Kaminski, Lukasz – Blažek, Petr – Majewski, Grzegorz: *Ponad granicami. Historia Solidarności Polsko-Czechosłowackiej.* Wrocław, 2009.

Kende

2003 Kende Péter: Mi történt a magyar társadalommal 1956 után? In: *Magyarország a jelenkorban.* Szerk.: Standeisky Éva – Rainer M. János. Bp., 2003. 9–17. (1956-os Intézet, Évkönyv, XI.)

Kis

1982 Kis János: Gondolatok a közeljövőről. In: *Beszélő*, 1982. 3. sz. 7–25.

1989 Kis János: A visszazámlálás megkezdődött. In: *Beszélő*, 1989. 27. sz. 5–11.

Kiss

2017 Kiss Gy. Csaba: *Harminc év után: 1987. Személyes történelem.* Bp., 2017.

2019 Kiss Gy. Csaba: *Harminc év után: 1988–1989. Személyes történelem.* Bp., 2019.

Kochanowski

2015 Kochanowski, Jerzy: *Tylnymi drzwiami. „Czarny rynek” w Polsce 1944–1989.* Warszawa, 2015.

2017 Kochanowski, Jerzy: *Rewolucja międzypaździernikowa. Polska 1956–1957.* Kraków, 2017.

Lipski

2016 Lipski, Jan Józef: *KOR. Komitet Obrony Robotników, Komitet Samoobrony Społecznej*. Warszawa, 2016.

Mink

2018 *Rendszerváltás*. Szerk.: Mink András. Bp., 2018. (Nemzet és Emlékezet.)

Mitrovits

2009a Mitrovits Miklós: 1968 – a lengyel ellenzéki mozgalom fordulópontja. In: *1968. Kelet-Európa és a világ*. Szerk.: Bartha Eszter – Krausz Tamás. Bp., 2009. 87–103.

2009b Mitrovits Miklós: Szembenézés a múlttal. Lengyelország története (1956–1989). In: *Múltunk*, 54. (2009) 4. sz. 122–153.

2010 Mitrovits Miklós: *A remény hónapjai... A lengyel Szolidaritás és a szovjet politika, 1980–1981*. Bp., 2010.

2015 Mitrovits Miklós: A lengyel kollektivizálási kísérlet sikertelensége. Okok és következmények. In: *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában*. Szerk.: Horváth Sándor – Ö. Kovács József. Bp., 2015. 335–347.

Mizsei

1981 Mizsei Kálmán: Az 1980-as lengyel válság gazdasági okai. In: *Medvetánc*, 1. (1981) 2–3. sz. 131–170.

1990 Mizsei Kálmán: *Lengyelország. Válságok, reformpótlékok és reformok*. Bp., 1990.

Olaszek

2015 Olaszek, Jan: *Rewolucja powielaczy. Niezależny ruch wydawniczy w Polsce 1976–1989*. Warszawa, 2015.

Przeperski

2019 Przeperski, Michał: A hadiállapot hosszú árnyéka. 1989-ben miért nem történt vérontás Lengyelországban? In: *Múltunk*, 64. (2019) 3. sz. 97–122.

Révész

1999 Révész Sándor: *Aczél és korunk*. Bp., 1997.

Ripp

2006 Ripp Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990*. Bp., 2006.

Skórzyński

2012 Skórzyński, Jan: *Siła bezsilnych. Historia Komitetu Obrony Robotników*. Warszawa, 2012.

Sowiński

2011 Sowiński, Paweł: *Zakazana książka. Uczestnicy drugiego obiegu 1977–1989*. Warszawa, 2011.

Szeredi

2015 Szeredi Pál: A nemzetépítő demokratikus ellenállásról. In: *Hitel*, 28. (2015) 2. sz. 45–52.

2018 Szeredi Pál: *A nemzetépítő demokratikus ellenzék története 1987–1989*. Pilisszentkereszt, 2018.

Társadalmi szerződés

1987 Társadalmi szerződés. A politikai kibontakozás feltételei. In: *Beszélő*, 20. sz. 1987. Különszám. 1–60.

Trencsényi et al.

2018 Trencsényi, Balázs – Kopeček, Michal – Lisjak Gabrijelčič, Luka – Falina, Maria – Baár, Mónika – Janowski, Maciej: *A History of Modern Political Thought in East Central Europe*. Vol. II. *Negotiating Modernity in "Short Twentieth Century" and Beyond*. Part II. 1968–2018. Oxford, 2018.

Varga

2014 Varga Zsuzsanna: *Modelltranszferek keletről és nyugatról. Mezőgazdasági termelősövetkezetek Magyarországon 1949–1989*. [Akadémiai doktori értekezés.] Bp., 2014. (http://real-d.mtak.hu/743/7/dc_795_13_doktori_mu.pdf, letöltés: 2019. december 10.)

A lengyel rendszerváltás első árvái

A Rendszerellenes Ellenzék Kongresszusának története

A kelet-közép-európai államszocialista országokban, illetve tágabb értelemben az úgynevezett keleti blokkban végbemenő rendszerváltások a közös elemeken¹ túl minden egyes esetben rendelkeztek olyan sajátos jellemzőkkel is, melyek az adott államokban lezajló, jellegüket tekintve első pillantásra rendkívül hasonló folyamatokat bizonyos szinten mégis egyedivé formálták. Jelen tanulmányunkban a lengyel rendszerváltás egyik ilyen sajátos mozzanatát, az 1989. február 6. és április 5. között megrendezett „kerekasztal-tárgyalások” ellenpontjaként életre hívott Rendszerellenes Ellenzék Kongresszusának (KOA)² történetét tesszük vizsgálat tárgyává. Előrebocsátandó, hogy miben is rejlik a kongresszus különlegessége: a régióban az átmenet szabályrendszerét konszenzusos tárgyalások útján³ kialakító országok közül egyedül a lengyel esetben tudtak a regnáló rezsimmel folytatott egyeztetéseket *elutasító* csoportok – ha csak ideig-óráig és nem is maradéktalanul, de – közös platformba tömörülni. Sem Magyarországon,⁴ sem Csehszlovákiában,⁵ sem pedig – ha egy kissé szélesebb kitekintést teszünk – a Todor Zsivkovot eltávolító palotaforradalmat követően végül szintén a hatalom és ellenzéke diskurzusán keresztül rendszert váltó Bulgáriában nem jött létre hasonló formáció.

* A szerző az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Történelemtudományi Doktori Iskolájának doktorandusza.

- 1 Mindegyik érintett állam esetében a Szovjetunió agóniája és a kapcsolódó világpolitikai átrendeződés bizonyult az események katalizátorának, az országok egytől egyig súlyos gazdasági problémákkal küszködtek, a megmerevedett belső – párt- és egyéb – struktúrák képtelenek bizonyultak a megújulásra stb.
- 2 Lengyelül Kongres Opozycji Antyustrojowej. Tanulmányunkban legtöbbször ennek rövidített alakját (KOA) használjuk.
- 3 Ellentétben például a forradalom által újraformált Romániával, vagy az etnikai alapú háborúk nyomán darabokra szakított Jugoszláviával.
- 4 Az Ellenzéki, majd a Nemzeti Kerekasztal a különféle szerveződéses meglehetősen széles spektrumát vont be a rendszerváltás kereteit meghatározó tárgyalásokba, így az egyeztetéseken kívüli térben mindössze olyan, egyébként is periférikus helyzetben lévő csoportok rekedtek, mint például Krassó György Magyar Október Pártja vagy az újjáélesztett Magyar Radikális Párt.
- 5 Az ellenzéki erők és az állampárt egyeztetései, melyek létrejötte a neosztálinista vezetés ellenállását megdőlt, képviselőit tárgyalóasztalhoz kényszerítő, úgynevezett „bársony forradalom” sikerére vezethető vissza, rendkívül rapid módon zajlottak le: már csak ezért sem egyesíthették erőiket azok az egyébként is igencsak peremhelyzetben lévő, marginális csoportosulások, amelyek valamilyen okból elutasították az átalakulásnak ezt a formáját.

Az államhatalom és az ellenzék tárgyalásai az átmenet békés (értjük ez alatt mindenféle fegyveres konfrontáció elkerülését) lebonyolítása mellett a politikai-gazdasági hatalom újraelosztását, a kialakítandó új rendszerben betölthető pozíciók feltérképezését is szolgálták, és bár esetenként – például Magyarországon, a kerekasztaloknál helyet foglaló egyes szervezetek képében – mindez kiegészült valódi társadalmi érdekképviseléssel is, összességében általánosan kijelenthető, hogy a megbeszélések, egyik legfőbb funkciójukként, szigorú határvonalakat szabtak a politikai térnek: az ezen belülré kerülő formációk nagy része kedvező esélyekkel vághatott neki a pluralista rendszerben történő működésnek, míg az érdemi döntések meghozatalától elzárt csoportok többségében ledolgozhatatlan hátrányba kerültek a későbbi versenyben.

„A történelmet a győztesek írják” – ahogyan más, a gyakori használatból közhelyessé kopott mondásoknak, úgy ennek is mély igazságtartalma van, amely különösen jól tetten érhető a rendszerváltás folyamatára érdemben hatást gyakorolni nem képes szervezetek igen mostoha historiográfiai kezelésében.⁶ Éppen ezért örömteli, hogy az utóbbi években mutatkozik valamifajta hiánypótlás ezen a téren, elsősorban Lengyelországban,⁷ ahol a Nemzeti Emlékezet Intézete (Instytut Pamięci Narodowej, IPN) havonta megjelenő közlönyének 2019. áprilisi számát szinte teljes egészében a kerekasztal-tárgyalások körüli korabeli vitáknak szentelte.⁸

Út a tárgyalásokig – a konstruktív ellenzék kijelölése

A nagypolitikai hátteret biztosító Szovjetunió eresztékeinek egyre hangosabb reccsége és a gazdasági helyzet fokozódó reménytelensége elkerülhetlenné tette a Lengyel Egyesült Munkáspárt (LEMP)⁹ és az állam vezetői számára, hogy feltérképezzék a szükséges reformok tekintetében potenciálisan tárgyalóképes ellenzékiek mezőnyét. Ez az „előválogatás” legkésőbb az 1986-os amnesztiarendeletről fogva vette kezdetét,¹⁰ azonban a kerekasztalig¹¹ vezető út igen göröngyösnek bizonyult.

6 Jó példa erre Antoni Dudek ismert monográfiája a lengyel rendszerváltás történetéről, amelyben mindössze fél oldalt szentel a Kongresszusnak. Dudek, 2004. 246–247.

7 A hadiállapot bevezetését követően az aktív ellenállást választó szervezetek közül kiemelkedő Harcoló Szolidaritásról 2019-ben jelent meg először átfogó tanulmánykötet (Ligarski–Siedziako, 2019), korábban visszaemlékezések (például Pietraszko, 2017; Morawiecki, 2017) vagy dokumentumkötetek (Kamiński–Sawicki–Waligóra, 2007) jelentek meg a szervezetről. Tevékenységét monográfia formájában első ízben egy újságíró, Igor Janke kísérelte meg felölelni 2014-ben napvilágot látott kötetében (Janke, 2014, magyarul 2016-ban jelent meg).

8 Okragły stół. In: *Biuletyn IPN*, 2019. 4. sz.

9 Fontos emlékeztetnünk arra, hogy a Lengyel Népköztársaságban csupán kvázi-egypártrendszer működött: a LEMP megkérdőjelezhetetlen dominanciája mellett szövetséges pártok is helyet foglaltak a szíjben.

10 Kuta, 2019. 36–37.

11 Dudek, 2004. 20. A kifejezést az ellenzékkel folytatandó tárgyalásokra elsőként Wojciech Jaruzelski használta a LEMP Központi Bizottságának VII. plénumán, 1988 júniusában, a társaságokkal és egyesületekkel kapcsolatos új törvény megalkotását megelőző „nyílt párbeszéd” szükségességéről szóló beszédében. A később közkeletűvé vált elnevezés alkalmazásakor érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy magánál a kerekasztalnál csupán az 1989. február 6-i ünnepélyes megnyitón, valamint az április 5-i záró alkalmon

Jelen tanulmányunkban terjedelmi okokból nem vehetjük a folyamat egészét górcső alá, azonban a legfontosabb állomásaira érdemes kitérni; nem utolsósorban azért, mert már ezek is előfeltételezték az ellenzék „konstruktívakra” és „radikálisokra” történő felosztását.

A párbeszéd már 1988 januárjától kezdve folyamatos volt, eleinte a Lech Wałęsa megbízottjaként dolgozó Andrzej Stelmachowski,¹² illetve Józef Czyrek, a LEMP KB titkára között,¹³ aminek tetőpontjaként az előbbi, Bronisław Geremekkel közösen, átnyújtotta javaslatokat Czyreknek a kerekasztalnál megvitatandó témakörökről, köztük a Szolidaritás legalizálásáról és a társadalmi-politikai pluralizmusról.¹⁴ Ezek képezték az alapját Czesław Kiszczak belügyminiszter és Wałęsa 1988. augusztus végétől zajló egyeztetéseinek, melyek az addigi leglátványosabb módon polarizálták az ellenzéki erőket. A KOA majdani résztvevői közül elsőként az államhatalom számára a hadiállapot alatt (1981. december 13. és 1983. július 22. között), majd azt követően is a legtöbb kellemetlenséget okozó szervezet, a Harcoló Szolidaritás vezére, a hosszú évek hajszája után 1987-ben letartóztatott, majd 1988-ban az országból több hónapra eltávolított¹⁵ Kornel Morawiecki jelentette ki, hogy a hatalommal folytatott, a Kiszczak–Wałęsa-megbeszélésekben manifesztálódó párbeszédet politikai és morális értelemben is hibának tartja.¹⁶ Más megközelítésből, de hasonló álláspontra jutott a Szolidaritás 1987-ben felálló Országos Bizottsági Munkacsoportja (Grupa Robocza Komisji Krajowej NSZZ „S”, a továbbiakban: GR KK) – a gyakorlatban Wałęsa belső ellenzéke – is, tagjai közt olyan, elsősorban 1980–1981-es tevékenységük révén ismertté vált személyiségekkel, mint Andrzej Gwiazda vagy Seweryn Jaworski.¹⁷ Az ő kritikájuk leginkább arra irányult, hogy Wałęsa azzal, hogy elérte az 1988 nyarán szinte végighúzódnó sztrájkok beszüntetését, teljesítve ezzel Kiszczak előzetes feltételét a hivatalos tárgyalásokat illetően, lényegében elárulta a szakszervezet ügyét.¹⁸ Meg kell azonban jegyezni, hogy Lech Wałęsánál ismertebb és népszerűbb ellenzéki vezetőt a kritikusok sem tudtak felmutatni. Wałęsa tekintélyét ráadásul tovább növelte, hogy 1988 novemberében Alfred Miodowicz, a hadiállapot után létrehozott új, országos szakszervezet (OPZZ) vezetője televíziós vitára hívta ki, amelyet a Nobel-békedíjas egykori villanyszerelő fölényesen „megnyert”. Wałęsa ezen a vitán is kimondta, hogy minden további egyezkedés feltétele a Szolidaritás szakszervezet újbóli legalizálása.¹⁹

Az eredetileg 1988 októberére tervezett kerekasztal-tárgyalásokat a LEMP egységességének hiánya (a többség nem volt hajlandó belemenni a Szolidaritás

foglaltak helyet a tárgyaló felek; a tényleges egyeztetések bizottságokban és albizottságokban zajlottak (Opulski, 2019. 45.).

12 Ekkoriban a varsói Katolikus Értelmiségi Klub (Klub Inteligencji Katolickiej) elnöke.

13 Tischler, 1999. 141.

14 Dudek, 2004. 20.

15 Serwaczak, 2007. 53.

16 Ligarski, 2019. 93.

17 Pilarski, 2019. 81.

18 Dudek, 2004. 21–22.

19 A vita szövegét kissé rövidítve magyarul is közzölték: Wałęsa–Miodowicz, 1989.

legalizálásába)²⁰ és a miniszterelnök-váltás miatt még hónapokig nem sikerült megkezdeni (a Zbigniew Messnert követő Mieczysław Rakowski már első sajtókonferenciáján megfogalmazta elhíresült kijelentését, melynek lényege szerint a lengyeleket a kerekasztalnál jobban érdekli az, mi jut a saját asztalukra).²¹ A LEMP KB X. plénumának 1989. januári fordulójára a „politikai és a szakszervezeti pluralizmus kérdésében” tanúsított megengedő álláspont elfogadásával már megnyitotta a lehetőséget az érdemi tárgyalások előtt.²² Bár a Szolidaritáson belül addigra már megalakult az 1988. december 18-án felálló, Wałęsa körül tömörülő Állampolgári Bizottság (Komitet Obywatelski, KO)²³ mint a konstruktív ellenzék ernyőszervezete, a résztvevők kiválasztása így is komoly nehézségeket okozott mindkét oldal számára. A hatalom szempontjából az ellenzéki „casting” felelőse Kiszczak²⁴ és az Állambiztonsági Szolgálat (Służba Bezpieczeństwa, SB) volt, melynek tevékenységét ugyan kísérték kudarcok is (Jacek Kurońt és Adam Michniket például sehogyan sem sikerült kizárniuk a tárgyalásokból),²⁵ összességében sikeresnek bizonyultak az ellenzék további megosztásában. Ez utóbbihoz komoly segítséget kaptak magától a Szolidaritástól is, melynek tagságát a fentebb illusztrált módon már a tárgyalások pusztán ténye is polarizálta²⁶ – a potenciális résztvevők kellően konstruktívakra, illetve a megegyezés akadályozóira történő felosztása az így kialakult törésvonalakat csak tovább mélyítette.

A kerekasztal-tárgyalások a varsói Helytartói Palotában, a Miniszterelnöki Hivatal épületében kezdődtek meg 1989. február 6-án, és egészen április 5-i lezárltukig²⁷ folyamatos tüntetések és sztrájkok (ez utóbbiak jelentős részét a GR KK szervezte)²⁸ kísérték.²⁹ Az elégedetlenséget csak növelték a gyorsan szárnyra kapó összeesküvés-elméletek (ezeket a Szolidaritás jobbszárnyának fokozatosan háttérbe szoruló tagjai is szívták),³⁰ amelyek szerint a valódi megegyezések – melyek keretében a Szolidaritás elitje bizonyos vezető tisztségeikért cserébe átmenti a LEMP-nómenklatúrát az új rendszerbe – a Belügyminisztérium magdalenkai villájában köttetnek meg.³¹ A tüntetések tekintetében különféle ifjúsági szervezetek bizonyultak különösen aktívnak: közülük is kiemelendő a legalizálásáért harcoló Független Diákszövetség (Niezależne Zrzeszenie Studentów, NZS), amely február 17-én

20 Vetter, 2013. 257.

21 Garlicki, 2003. 167.

22 Tischler, 1999. 142.

23 Opulski, 2019. 44.

24 Błażejowska, 2019. 10–12. Jan Olszewski – a Szolidaritás jogi szakértője, maga is a kerekasztal-tárgyalások résztvevője, később miniszterelnök – visszaemlékezése szerint a tárgyalóasztal mellett helyet foglalható személyekről egyedüli autoritásként a belügyminiszter döntött.

25 Tischler, 1999. 142.

26 Opulski, 2019. 49–50.

27 Tischler, 1999. 143.

28 Pilarski, 2019. 84.

29 Dudek, 2004b. 268. A politikai határvonalak helyenként megfoghatatlan elhelyezkedését jól mutatja, hogy rendszeresen demonstrált a tárgyalásokkal szemben – leghangosabban azok lezárásának televíziós közvetítése alatt – az OPZZ szakszervezet is, amelynek delegáltjai eközben részt vettek a tárgyalásokon.

30 Vetter, 2013. 285.

31 Tischler, 1999. 142–143.

mintegy kétezer főt tudott utcára hívni Krakkóban. A rendőri egységekkel szétvertett protestálásról a kormánymédia igen érzékletesen tudósított,³² megerősítve ezzel azt a már eddig is sulykolt hivatalos álláspontot, mely szerint valódi, kompetens ellenzékiet kizárólag a tárgyalóasztalnál ülők között érdemes keresni.

A konstruktívnak nyilvánított ellenzék a tüntetések és sztrájkok kérdéséhez igen óvatosan viszonyult. Ezt mutatja Lech Wałęsa levele is, amelyet a február 24-i, végül brutálisan felosztatott krakkói tüntetésen³³ részt vevő fiatalokhoz írt, figyelmeztetve őket arra, hogy a hatalom velük szembeni fellépése felnagyítja a köztük és a kerekasztalnál ülők közti távolságot.³⁴ Bárhogyan is próbálkoztak azonban a tárgyalóasztalhoz meghívott ellenzékiek az egyeztetésekbe be nem vont erők pacifikálásával, nem tudták útját állni a folyamatnak, melynek során a hatalommal folytatott diskurzus sokak szemében demokratizálási kísérlet helyett az ellenséggel történő lepaktálás szimbólumává vált.³⁵

A Rendszerellenes Ellenzék Kongresszusa

A regnáló hatalommal folytatott tárgyalásokat elutasító, de azokra közvetlenül hatni nem tudó csoportok egységesítésének gondolata nem volt merőben új keletű a lengyel ellenzéki szférában: már 1988. október 11-én, a Független Lengyelország Konföderációja (Konfederacja Polski Niepodległej, KPN) kezdeményezésére és vezetésével történt erre egy – meglehetősen hamar hamvába holt – kísérlet.³⁶ Jóval szervezettebbnek bizonyult azonban a kerekasztalnál zajló egyeztetésekre reagálva tető alá hozott találkozó, a Rendszerellenes Ellenzék Kongresszusa, melyre 1989. február 25-én került sor a felső-sziléziai Jastrzębie-Zdrój bányászvárosában, egészen közel a csehszlovák határhoz. A helyszín több szempontból is szimbolikusan tekinthető, ugyanis 1980 és 1988 nyarán is az országos bányászsztrájkok egyik kulcsfontosságú színtere volt: az előbbi évben, szeptember 3-án az itteni „Júliusi kiáltvány” (Manifest Lipcowy, napjainkban Zofiówka) elnevezésű kőszénbányában írta alá a helyi sztrájkbizottság és a kormányküldöttség az augusztusi megegyezésekhez kapcsolódó jastrzębiei egyezményt, míg szinte napra pontosan nyolc évvel később, szeptember 2-án, egymással párhuzamosan találkozott ugyanitt két szomszédos bánya sztrájkolóival Messner miniszterelnök és Wałęsa, akik ily módon közös erővel vetettek véget az augusztus óta tartó munkabeszüntetéseknek.³⁷ Az 1989 februárjában Jastrzębie-Zdrójban összegyűlő ellenzéki erők között is akadt helyi

32 Pietrzyk-Dąbrowska, 2019. 26-27. „W Warszawie toczą się rozmowy, a w Krakowie toczą się kamienie.” Szabad fordításban: „Míg Varsóban érvek, addig Krakkóban kövek repkednek.”

33 Az ezt megelőző, február 23-i napon is zajlott egy tüntetés Krakkóban, melyen mind a transzparensok, mind a jelszavak célkeresztjében kimondottan a Vörös Hadsereg állt; feltehetőleg ezért is volt másnap ennyire erőszakos a rendvédelmi beavatkozás.

34 Pietrzyk-Dąbrowska, 2019. 28-29.

35 Uo. 25.

36 Gieroń, 2019. 63.

37 Tracz, 2019. 22-24.

kötődésű, a magát már a megelőző év igen heves tüntetésein is megmutató Szolidaris Fialatok Klubja (Klub Młodzieży Solidarnej).³⁸

Az állambiztonság mindent megtett azért, hogy a „radikálisok” ne ülhesse-
nek össze, de még – a többek között a város köré húzott blokáddal támogatott –
tömeges őrizetbe vétellel³⁹ sem tudták megakadályozni,⁴⁰ hogy az ellenzéki szerve-
zetek közel hatvan egybegyűlt képviselője megrendezze a Rendszerellenes Ellen-
zék Kongresszusának első ülését, melynek legfőbb, közös nyilatkozatba foglalt
célja az átfogó, a LEMP monopolhelyzetét megtörő demokratizálás volt, teljesen
szabad, alkotmányozó választások révén.⁴¹

A kongresszuson magukat képviseltető szervezetek egy részét valóban illet-
hetjük a „radikális” jelzővel: az államhatalom szempontjából feltétlenül ilyen volt
például a Harcoló Szolidaritás, amellyel kapcsolatban éppen ezért szóba sem ke-
rült, hogy esetleg helyet kapjon a tárgyalóasztaloknál. Akadtak azonban olyan for-
mációk is, példának okáért a már emlegetett NZS, melyeket inkább csak a kerek-
asztal-megbeszélésekből történő kizárás hajtott a KOA soraiba. A megjelent cso-
portosulások névsora a következő volt:

Független Lengyelország Konföderációja (Konfederacja Polski Niepodległej,
KPN): 1979-ben jött létre, a később – két részletben – összesen közel hat évet bör-
tönben töltő Leszek Moczulskival az élén, aki a rendszerváltás időszakában is a
szervezet vezetője volt. A KPN-t erős oroszellenesség jellemezte, törekvéseinek kö-
zéppontjába a nemzeti függetlenséget állította, ennek megfelelően pedig legin-
kább a konzervatív-nacionalista köröket szólította meg.⁴² A Lengyel Népköztársá-
ság időszakának első olyan ellenzéki tömörülése volt, amely önmagát pártként ha-
tározta meg, sőt az 1980-as parlamenti választásokon meg is kísérelte az indulást
– a LEMP-re csupán a szovjet gyarmatosítás adminisztratív eszközeként tekintett.⁴³
Mindennek függvényében aligha meglepő, hogy az állambiztonsági elemzések a
KPN-t az egyik „legnagyobb nemzetbiztonsági kockázatot jelentő ellenzéki szerve-
zetként” azonosították.⁴⁴

Harcoló Szolidaritás (Solidarność Walcząca, SW): a hadiállapot bevezetése
után az internálást elkerülő ellenzékiek szerveződései kísérleteit folyamatos polarizá-
lódás kísérte. Ennek a folyamatnak az egyik legfontosabb eseménye volt a hatalom-
mal szembeni mérsékelt politikát elutasító Kornel Morawiecki kilépése az Alsó-
sziléziai Regionális Sztrájkbizottságból, melyet követően megalapította a kommu-
nista rendszer ellen nyílt küzdelmet hirdető Harcoló Szolidaritást.⁴⁵ A szervezet a
kerekasztal-tárgyalások egyik legkeményebb kritikusa volt: 1956, 1970 és 1981 fe-
lelőseivel semmiféle párbeszédet nem volt hajlandó elfogadni.

38 Wąsowicz, 2019. 72.

39 Gieroń, 2019. 63. Ez mintegy százhusz személyt érintett, akiket így távol tudtak tartani a kongresszustól.

40 Dziurok–Gałęzowski–Kamiński–Musiał, 2014. 457.

41 Dudek, 2004a. 40–41.

42 Körösenyi, 2000. 52.

43 Gieroń, 2019. 60–61.

44 Uo. 63.

45 Kamiński, 2007. 80.

Lengyel Szocialista Párt – Demokratikus Forradalom (Polska Partia Socjalistyczna – Rewolucja Demokratyczna, PPS–RD): a csoport szinte közvetlenül a Lengyel Szocialista Párt⁴⁶ újjászervezése után vált ki a szervezetből, elutasítva annak vezetőjét, Jan Józef Lipskit. Az „összellenzéki” kongresszus megvalósításának két kezdeményezője, Rinaldo Betkiewicz és Jarosław Podworski is a PPS–RD soraiból került ki.⁴⁷

Szabadság és Béke (Wolność i Pokój, WiP): 1985-ben alakult szervezet, amely olyan új elemeket hozott be a lengyel ellenzéki megmozdulásokba, mint a katonai szolgálat megtagadása,⁴⁸ az éhségsztrájkok, vagy éppen az ökológiai kérdésekhez kapcsolódó utcai demonstrációk, míg programja középpontjában a szovjet csapatok Lengyelországból történő kivonása, a Varsói Szerződés felbontása, az emberi jogok és a nemzeti önrendelkezés álltak. A WiP tevékenysége nemzetközileg szorosan beágyazott volt, mind a keleti blokkon belüli, mind pedig a nyugati békemozgalmak tekintetében.⁴⁹

Lengyel Függetlenségi Párt (Polska Partia Niepodległościowa, PPN): a KPN-ből 1985-ben kilépők csoportja.⁵⁰ A résztvevők közé tartozott továbbá a már említett NZS és a GR KK, illetve a *Városközi Anarchisták* (Międzomiastówka Anarchistyczna, MA), mint ahogy képviseltette magát a *Szolidaritás Üzemközi Munkásbizottsága* (Międzyzakładowy Robotniczy Komitet „Solidarności”, MRK „S”) is,⁵¹ további példát szolgáltatva ezzel a szakszervezet – lényegében már megalakulásától fogva zajló – felaprózódására.

A fentiekből kitűnhet, hogy a kongresszuson összegyűlő szervezetek kétségtelenül létező hasonlóságai ellenére ideológiai kérdésekben – ezek spektruma a baltól egészen a jobbszélig ért –, és még inkább gyakorlati módszereiket tekintve igen sokban különböztek egymástól. Az 1989-es év turbulens változásainak sodrásában ezeknek az eltéréseknek a határai ideig-óráig elmosódhattak; így jöhetett létre maga a kongresszus is, ám a tagadhatatlanul jelen lévő különbségek miatt a kohézió rendkívül illékonynak bizonyult. A KOA nem vált valamiféle alternatív kerekasztallá, a fentiekben már ismertetett, a LEMP monopolhatalmának megtörésére és a szabad választásokra vonatkozó közös álláspont bizonyult az elérhető maximumnak. Mindehhez hozzájárultak olyan tényezők is, mint a szélesebb körű – a kapcsolódó tüntetések résztvevőin túlmutató – támogatottság hiánya; feltűnő többek között a római katolikus egyház képviselőinek távolmaradása, akik hosszú ideje vállalt és a kerekasztalnál is gyakorolt moderatori-közvetítői szerepüket nem terjesztették ki a békés átmenetet potenciálisan veszélybe sodrók bizonytalan terepére.⁵²

46 A még 1892-ben alapított, többek között Józef Piłsudski fémjelezte, erőteljesen függetlenségpárti szervezet azonos nevű utódjaként jött létre.

47 Dudek, 2010.

48 Erre a szocialista tábor más államaiban is volt precedens: példának okáért Magyarországon a Bokor-mozgalom több tagja is lelkiismereti okokból megtagadta a katonai szolgálatot.

49 Czaputowicz, 2017. 179.

50 Gieroń, 2019. 62.

51 Pietrzyk-Dąbrowska, 2019. 26.

52 A kongresszus első, februári ülésének szűkebb értelemben vett színhelye azonban egyházi intézmény volt, a Legszentebb Szűz Mária-templom Jastrzębie-Zdrójban. Dudek, 2010.

A kongresszus résztvevői előtt magasodó, már szóba került akadályokon túl (mint például az állambiztonság akciói) az érintett szervezeteknek szembe kellett nézniük a szoroson korlátozott nyilvánosság – többségük számára értelemszerűen nem új keletű – problémájával is. Saját, illegálisan megjelentetett időszaki kiadványaikon kívül lényegében sehol sem adtak hírt a kongresszus fejleményeiről, ahol pedig mégis megtették, abban nem sok köszönet volt, ugyanis nem csupán az állami és pártstajtó, de az első alkalommal 1989. május 8-án megjelent *Gazeta Wyborcza*⁵³ is kíméletlenül támadta a résztvevőket, különösen a Harcoló Szolidaritást,⁵⁴ magának a kongresszusnak a céljaival kapcsolatban pedig legenyhébb jelzői az „extrém” és a „realitásoktól elszakadt” voltak.⁵⁵ Érdekesség, hogy a magyar sajtó sem maradt teljesen közömbös a KOA iránt: a *Magyarország* című hetilap 1989. évi 11. számában a lengyelországi eseményekkel foglalkozó oldalon Alaksza Tamás egy rövid, ám igen gunyoros hangú beszámolót szentelt a „struktúraellenesek” kongresszusának – a tudósítás legfőbb érdekessége, hogy kifejezetten „veszélyként” hivatkozik a „kerekasztal körén kívül került” erők érdekegyeztetésére.⁵⁶

Az 1989. április 5-én az államhatalom és a walesai ellenzék között létrejött megállapodás egyértelmű elutasításra talált a kongresszuson részt vettek körében: a Harcoló Szolidaritás a megegyezésbe foglalt kompromisszumos választások helyett teljesen szabad voksolást, valamint az állampárt hatalomból történő kizárását követelte, míg a GR KK részéről Andrzej Gwiazda a „kormánnyal kötött összeesküvés-ként” értékelte a megegyezést, a „félszabad” választásokban⁵⁷ pedig csupán a kommunista hatalom megerősítését, pozícióinak bebetonozását látta megvalósulni.⁵⁸ A kerekasztal-tárgyalások sikeres lezárulta mindezen túlmenően megpecsételte a megbeszélések ellen szavukat felemelő szerveződések sorsát is, marginalizált csoportok maradtak, lényegében kizárva annak lehetőségét, hogy a kormányzatra érdemi nyomást gyakorolni képes szervezetekként (*pressure group*) tudjanak fellépni. Ez a keserű felismerés ösztönözte arra az érintett formációkat, hogy a folytatódó tüntetéseken túl megrendezzék a KOA második – és mint később kiderült, egyben utolsó – ülését is, melyre 1989. május 21-én került sor.

A kongresszus második találkozásának összehívását az elsőhöz hasonlóan szintén a PPS–RD berkeiből javasolták, ezúttal azonban a WiP tagjaival karöltve. A helyszín ez alkalommal Krakkó, a Jagelló Egyetemhez tartozó Collegium Wit-

53 Az eredetileg a Szolidaritás Állampolgári Bizottságának kampánylapjaként életre hívott orgánium az 1989. júniusi választásokat, illetve a Mazowiecki-kormány felállítását követő hatalmi harcok során fokozatosan független társadalmi-politikai napilappá vált. Főszerkesztője a kezdetektől a mai napig Adam Michnik.

54 Ligarski, 2019. 95.

55 Dudek, 2016. 32.

56 Alaksza, 1989. 7.

57 A két fordulóban, 1989. június 4-én és 18-án megrendezett, a Szolidaritás Állampolgári Bizottságának átütő sikerét hozó országgyűlési választások azért kapták a „félszabad” vagy a „kompromisszumos” jelzőt, mert a kerekasztal-megállapodás értelmében a választási eredmények alapján betölthetővé csak a parlament újonnan visszaállított felsőházában, a szenátusban vált az összes képviselői hely; az alsóházban (szejm) a helyek 60 százalékát a LEMP-nek és szatellitpártjainak, 5 százalékot pedig katolikus társadalmi szervezeteknek tartottak fent.

58 Pilarski, 2019. 89.

kowskiego épülete volt, az ülésen részt vevők pedig a „félszabad” választások bojkottjára szólítottak fel, a korábbinál is élesebben kritizálták Wałęsát, valamint nyilatkozatban álltak ki a kínai diáktüntetőik mellett.⁵⁹

Május 21-ét követően a kongresszus szervezeteinek pályáíve ismételtlen széttartó irányt vett, a már ekkor is hézagos egység tovább erodálódott. A KPN a kompromisszumos választásokon történő elindulással egyenesen árulóvá vált, elsősorban a KOA másik domináns szervezete, a Harcoló Szolidaritás szemében.⁶⁰ A politikai túlélés pragmatizmusának tekintetében az idő azonban Leszek Moczulskit és szervezetét igazolta: bár a pártvezető 1990-ben sikertelenül indult az államfői székkért, a már ugyanezen év nyarán párttá alakuló KPN – bár mára gyakorlatilag láthatatlanná vált – a kongresszus egykori résztvevői közül egyedülként ért el értékelhető eredményeket a pluralista versenyben: az 1991-es parlamenti választások után képviselői a szejm negyedik legnagyobb frakcióját alakíthatták meg.⁶¹

A Harcoló Szolidaritás foggal-körömmel ragaszkodott a kerekasztal-megálapodás elutasításához és a választási bojkotthoz, de a korábban szűkebb pátriájában, Wrocławban még legendás tüntetéseket koordináló szervezet 1989. június 16-án, a kétfordulós választások első és második felvonása között, a Lengyel Szocialista Párt Lipski-féle ágával karöltve is csak mintegy kétszáz főt tudott utcára vinni Varsóban, hogy többek között az orosz csapatok kivonulását követeljék.⁶² Jelentéktelenné válása ellenére a titkosszolgálatok továbbra is állandó megfigyelés alatt tartották a Harcoló Szolidaritást, sőt egészen 1990 májusáig folyamatban volt a szervezet felszámolását célzó Polip-hadművelet (Operacja „Ośmiornica”),⁶³ mint ahogyan szintén csupán ebben az időszakban került ki az Állambiztonsági Szolgálat látóköréből a KPN és a WiP is, annak ellenére, hogy ez utóbbi még 1989-ben megszűnt.⁶⁴

A rendszerváltás menetére történő ráhatás mindig is igen csekély esélyének végleges elpárolgása azonban nem minden ellenzéki szervezet esetében jelentett azonnali belenyugvást a helyzetébe: az NZS például annak ellenére tüntetett még 1989 végén is, hogy szeptember 22-én sikerült elérnie elsődleges célját, működésének az állami szervek által történő legalizálását.⁶⁵ Az egykori KOA-sok utolsó érdemi megmozdulásait, a többek között a KPN és a PPN szervezte székházfoglalási akciókat⁶⁶ azonban szimbolikus módon már a Mazowiecki-kormányzat semlegesítette.⁶⁷

59 Dudek, 2010.

60 Gieroń, 2019. 64.

61 Szokolay-Tálas, 2004. 397.

62 Szalai, 2019. 37.

63 Ligarski, 2019. 97.

64 Wszolek, 2019. 136.

65 Komanińska-Lyp, 2019. 56.

66 1989 és 1990 fordulóján független diák- és egyéb szervezetek élen a Harcoló Fiatalok Föderációjával (Federacja Młodzieży Walczącej, FMW) több alkalommal is székházfoglalási akciókat hajtottak végre a LEMP, illetve a Lengyel Szocialista Ifjúsági Szövetség (Związek Socjalistycznej Młodzieży Polskiej, ZSMP) regionális központjai ellen: a legnagyobb visszhangot a vajdasági pártbizottság gdański székhelyének 1990. január 28-i, többórás megszállása váltotta ki.

67 Wąsowicz, 2019. 79.

Utóhang

Messze nem a lengyel rendszerváltás volt az egyetlen olyan a kelet-közép-európai államszocialista országok átalakulásainak sorában, amely nem sok sikerrel kecsegtetett a regnáló hatalmi elittel történő bármiféle kompromisszumot elutasító szervezeteknek, ám Lengyelországban ezek a kéréllhetetlen ellenzéki formációk, ha csak ideiglenesen és gyenge lábakon állva is, de a térségben egyedülálló módon legalább egymással valamiféle megegyezésre tudtak jutni a Rendszerellenes Ellenzék Kongresszusa két ülésének keretében. Az okok közül, hogy a kerekasztal-tárgyalások elutasításának közös nevezőjéből kinőtt együttműködés miatt nem bizonyulhatott tartósabbnak, egyet már említettünk, nevezetesen a hosszabb időre nehezen félretehető ideológiai és gyakorlati különbségeket, azonban szintén kiemelendő, hogy a kongresszuson részt vevő szervezetek egyike sem rendelkezett tömegbázissal, ahhoz pedig még együtt is túlságosan gyengék voltak, hogy üzeneteiket a szélesebb nyilvánosság elé legyenek képesek tární.⁶⁸ Másik nézőpontból közelítve viszont akár úgy is fogalmazhatunk, hogy a lengyel társadalomban tagadhatatlanul jelen lévő elégedetlenség becsatornázásában vallottak kudarcot,⁶⁹ mivel az emberek ekkor már nem bizonyultak nyitottnak az igazán radikális megoldásokra.⁷⁰ A harmadik kulcselem a kongresszus végső soron vett sikertelenségében pedig a körvonalazódó gazdasági átalakulással szembeni alternatíva hiánya volt: habár a rendszerváltás politikai és gazdasági aspektusának egyidejűségét⁷¹ és ebből fakadó elválaszthatatlanságát már akkor is sokan felismerték, a KOA mégsem fektetett hangsúlyt az utóbbira, sem elméleti, sem pedig gyakorlati síkon,⁷² sőt a szóban forgó ellenzéki csoportok egyenesen érdektelenséget tanúsítottak ez ügyben, holott Lengyelországban, illetve a lengyel teoretikusok munkáiban időről időre különösen markánsan bukkantak fel „harmadik utas” megoldások.⁷³ Más megközelítésből azonban érthető a kongresszusnak a témával kapcsolatos passzivitása, hiszen a Szolidaritás munkás-önigazgatásban gondolkodó tagjai már 1980–1981-ben is másodlagos szerepre lettek kárhóztatva⁷⁴ – a szervezet „balszárnyának” a KOA ülésein megjelenő tagjai jórészt első kézből tapasztalták meg a lengyel „külön út” reménytelenségét.

Összességében elmondható, hogy a bizonytalan, kompromisszum nélküli rendszerváltást hirdető Rendszerellenes Ellenzék Kongresszusának végzetét ugyan-

68 Dudek, 2016. 32.

69 Dudek, 2010.

70 Lásd: Przeperski, 2019.

71 Lásd: Offe, 1996.

72 Mint minden analógia, ez is pontatlan, ráadásul igen távolra is vezet, mégis érdemes megemlíteni, hogy a '68-as nyugati diák- és egyéb mozgalmak kifulladásának egyik kulcstényezője is a fennálló establishmenttel szembeni konkrét gazdasági alternatíva hiánya volt.

73 Lengyel tekintetben e gondolatkör legfontosabb stációit az államszocializmus időszakában Jacek Kuroń és Karol Modzelewski „Nyílt levele”, Leszek Kołakowski *Tézisek reményről és reménytelenségről* című esszéje, Adam Michnik „új evolucionizmusa”, végezetül pedig a Szolidaritás „munkásönigazgatói” szárnyának 1981-es tevékenysége jelentette. Részletesebben lásd: Mitrovits, 2010. 46–52.

74 Uo. 52.

azok a kerekasztal-tárgyalások jelentették, amelyek korábban életre hívták: az államhatalom és konstruktív opponensei közti egyeztetések terelték valamiféle közös térbe a kirekesztett ellenzékot, ám a megállapodás megszületése laza együttműködésüket villámgyorsan erodálta. A rendkívül alacsony taglétszámmal és politikailag abszolút háttérbe szorítva ugyan, de mind a mai napig létező Harcoló Szolidaritás nemrégiben elhunyt vezetője, Kornel Morawiecki a 2007-ben készült *Głowa mur przebijesz. Solidarność Walcząca* című dokumentumfilmben (írta és rendezte Grażyna Ogrodowska és Leszek Furman) egyértelművé tette, hol ért valójában véget a szervezet – érdemi – története: „A Harcoló Szolidaritás (...) sok ütést túlélt, csak egyet nem: a kerekasztal-tárgyalást.” Ezt a megállapítást – a KPN kivételével – bizonyosan kiterjeszthetjük a KOA többi résztvevőjére is.⁷⁵

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Alaksza

1989 Alaksza Tamás: A gonosz manók. In: *Magyarország*, 26. (1989) 11. sz. 7.

Błażejowska

2019 Błażejowska, Justyna: Partnerzy z Solidarności mieli być „ubabrani”. Jan Olszewski o strategii komunistów dojścia do ugody. In: *Biuletyn IPN [Instytutu Pamięci Narodowej]*, 19. (2019) 4. sz. 3–12.

Czaputowicz

2017 Czaputowicz, Jacek: Program i inicjatywy ruchu „Wolność i Pokój” w zakresie polityki międzynarodowej. In: *Pamięć i Sprawiedliwość*, 16. (2017) 2. sz. 179–202.

Dudek

2004a Dudek, Antoni: *Pierwsze lata III Rzeczypospolitej. 1989–2001*. Kraków, 2004.

2004b Dudek, Antoni: *Reglamentowana rewolucja. Rozkład dyktatury komunistycznej w Polsce 1988–1990*. Kraków, 2004.

2010 Dudek, Antoni: Kongres Opozycji Antyustrojowej. In: *Encyklopedia Solidarności. Opozycja w PRL 1976–1989*. Tom 1. Red.: Łątkowska, Mirosława. Warszawa, 2010. (http://www.encycol.pl/wiki/Kongres_Opozycji_Antyustrojowej, letöltés: 2020. január 20.)

2016 Dudek, Antoni: *Historia polityczna Polski 1989–2015*. Kraków, 2016.

Dziurok–Gałęzowski–Kamiński–Musiał

2014 Dziurok, Adam – Gałęzowski, Marek – Kamiński, Łukasz – Musiał, Filip: *Od niepodległości do niepodległości. Historia Polski 1918–1989*. Warszawa, 2014.

Garlicki

2003 Garlicki, Andrzej: *Karuzela. Rzecz o Okrągłym Stole*. Warszawa, 2003.

75 A KOA-hoz kapcsolódó szervezetek elsorvadása mindazonáltal nem jelenti azt, hogy üzenetüket sem karolta volna fel semmilyen politikai erő: a Kaczyński fivérek vezette Jog és Igazságosság (Prawo i Sprawiedliwość, PiS) az ezredfordulót követően hirdette meg a IV. Köztársaság létrehozásának igényét a kerekasztal-tárgyalások során megalkotott, eredendően rossznak titulált III. helyén. A jelenleg is kormányzó PiS ráadásul személyi politikájában is erőteljesen kötődik az antikommunista hagyományhoz: elég csak a regnáló miniszterelnökre, Mateusz Morawieckire, Kornel Morawiecki fiára gondolnunk.

- Gieroń
2019 Gieroń, Roman: Konfederacja Polski Niepodległej wobec „historycznego kompromisu”. In: *Biuletyn IPN*, 19. (2019) 4. sz. 59–67.
- Janke
2014 Janke, Igor: *Twierdza. Solidarność Walcząca – podziemna armia*. Warszawa, 2014.
2016 Janke, Igor: *Erőd. A Harcoló Szolidaritás földalatti hadsereg története*. Bp., 2016.
- Kamiński
2007 Kamiński, Łukasz: A lengyelországi szükségállapot. In: *Beszélő*, 12. (2007) 2. sz. 77–82.
- Kamiński–Sawicki–Waligóra
2007 *Solidarność Walcząca w dokumentach*. Wybór, wstęp i opracowanie: Kamiński, Łukasz – Sawicki, Wojciech – Waligóra, Grzegorz. Warszawa, 2007.
- Komaniecka-Łyp
2019 Komaniecka-Łyp, Monika: Konsekwencje „okrągłego stołu”. In: *Biuletyn IPN*, 19. (2019) 4. sz. 51–58.
- Körösényi
2000 Körösényi András: *Értelmiség, politikai gondolkodás és kormányzat*. Bp., 2000.
- Kuta
2019 Kuta, Cecylia: Polityczne konstruowanie „okrągłego stołu”. In: *Biuletyn IPN*, 19. (2019) 4. sz. 33–42.
- Ligarski
2019 Ligarski, Sebastian: Wolni i solidarni. Solidarność Walcząca a wybory w 1989 roku. In: *Biuletyn IPN*, 19. (2019) 4. sz. 91–97.
- Ligarski–Siedziako
2019 *Solidarność Walcząca 1982–1990. Studia i szkice*. Red.: Ligarski, Sebastian – Siedziako, Michał. Szczecin–Warszawa, 2019.
- Mitrovits
2010 Mitrovits Miklós: Az öngazgatás bukása. A neoliberalis rendszerváltás Lengyelországban. In: *Rendszerváltás és történelem. Tanulmányok a kelet-európai átalakulásról*. Szerk.: Krausz Tamás – Mitrovits Miklós – Zahorán Csaba. Bp., 2010. 46–70.
- Morawiecki
2017 Morawiecki, Kornel: *Autobiografia*. Rozmawia Artur Adamski. Warszawa, 2017.
- Offe
1996 Offe, Claus: *Varieties of Transition: The East European and East German Experience*. Cambridge, 1996.
- Opulski
2019 Opulski, Rafał: Gracze, szulerzy i wiatr zmian. O negocjacjach przy „okrągłym stole”. In: *Biuletyn IPN*, 19. (2019) 4. sz. 43–50.
- Pietraszko
2017 Pietraszko, Jerzy: *Terrorysty i oszołomy*. Wrocław, 2017.
- Pietrzyk-Dąbrowska
2019 Pietrzyk-Dąbrowska, Elżbieta: Krakowscy buntownicy. In: *Biuletyn IPN*, 19. (2019) 4. sz. 25–32.
- Pilarski
2019 Pilarski, Sebastian: „Okrągły stół” widziany z boku. Grupa Robocza Komisji Krajowej NSZZ „Solidarność” wobec negocjacji z władzami. In: *Biuletyn IPN*, 19. (2019) 4. sz. 80–90.

Przeperski

2019 Przeperski, Michał: A hadiállapot hosszú árnyéka. 1989-ben miért nem történt vérontás Lengyelországban? In: *Múltunk*, 64. (2019) 3. sz. 97–122.

Serwaczak

2007 Serwaczak, Piotr: Kulisy kontrwywiadu „Solidarności Walczącej”. In: *Biuletyn IPN*, 7. (2007) 5–6. sz. 44–56.

Szalai

2019 Szalai Attila: Útilapu a rendszernek. In: *Rendszerváltó Archívum*, 4. (2019) 1. sz. 34–42.

Szokolay-Tálas

2004 Szokolay Katalin – Tálas Péter: Lengyelország. In: *Európai politikai rendszerek*. Szerk.: Kardos József – Simándi Irén. Bp., 2004. 371–420.

Tischler

1999 Tischler János: Lengyelország – 1989. In: *Beszélő*, 4. (1999) 9. sz. 140–147.

Tracz

2019 Tracz, Bogusław: Cios sierp(ni)owy. Strajki na Górnym Śląsku w 1988 roku. In: *Biuletyn IPN*, 19. (2019) 4. sz. 13–24.

Vetter

2013 Vetter, Reinhold: *Jak Lech Wałęsa przechrzył komunistów*. Warszawa, 2013.

Wałęsa-Miodowicz

1989 „A kérdés lényege: a szabadság.” Lech Wałęsa és Alfred Miodowicz beszélgetése. In: *Hitel*, 2. (1989) 2. sz. 45–49.

Wąsowicz

2019 Wąsowicz, Jarosław: „Dosyć paktów z czerwonymi!” Niezależne organizacje młodzieżowe wobec „okrągłego stołu”. In: *Biuletyn IPN*, 19. (2019) 4. sz. 68–79.

Wszótek

2019 Wszótek, Grzegorz: Pozorna weryfikacja bezpieki. In: *Biuletyn IPN*, 19. (2019) 4. sz. 132–137.

ISTVÁN MIKLÓS BALÁZS

THE FIRST ORPHANS OF THE POLISH TRANSITION

THE CONGRESS OF THE ANTI-SYSTEM OPPOSITION

In some communist states of East-Central Europe the main decisions relating the transition to capitalism and pluralist democracy were made in the course of the negotiations (commonly known as Round Table Talks) between the representatives of the regime and the constructive opposition. Critics of such discussions with the state parties arised in every of these countries (Hungary, Czechoslovakia, Bulgaria), but Poland was the only one, where the often called “radical” organizations could create—at least for a short time—a common platform, the Congress of the Anti-system Opposition.

The participants, including the Fighting Solidarity or the Confederation of Independent Poland, either were excluded from the political safe space guaranteed by the communist authorities to Lech Wałęsa’s Solidarity Citizens’ Committee, or never even wanted to be engaged in dialogue with the politicians responsible for the Martial Law (or, more broadly speaking, for the events of 1956, 1970, etc.). During the two meetings of the anti-system congress (on the 25th of February and on the 21st of May 1989), in parallel with constant mass protests against the round

table talks, the organizations declared that the only way to reach democracy is breaking the monopoly situation of the Polish United Workers' Party and holding free, democratic constituent elections. However, participants were unable to form a closer unity on account of ideological differences, the lack of elaborating an economic alternative and the enormous success of the Solidarity Citizens' Committee at the legislative elections of 1989. Therefore, in the newly-born state all the concerned organizations became marginalised at some extent.

PETER JAŠEK*

TANULMÁNYOK

Bársonyos forradalom Szlovákiában

A kommunista rendszer bukása a jelenkori Szlovákia történelmének egyik legfontosabb eseménye. Szimbólumává az 1989. novemberi történések váltak, amikor az Állambiztonsági Szolgálat brutálisan szétverte a diákok tüntetését Prágában, kiváltva a társadalom óriási ellenállását. A rendszer bukását és a demokráciába való átmenetet 1989 novemberében és decemberében néhány jelentős változás felgyorsította: ekkor jöttek létre a rendszerrel szemben álló polgári mozgalmak, és a társadalom széles rétegei vettek részt az akkori hatalommal szemben szerveződő spontán és tömeges demonstrációkon. Mindezek hatására került sor a kerekasztaltárgyalásokra, a szövetségi kormány átalakítására, az államfő leváltására és a kommunisták meghátrálására, akik végül rákényszerültek a hatalom monopóliumának feladására. 1989. november 29-én az alkotmányból törölték a kommunista párt vezető szerepét rögzítő 4. cikkelyt, és bekövetkezett a szövetségi kormány már említett, illetve a végrehajtó hatalom egyéb szerveinek átalakítása.

A kommunista rezsim bukásaként ismert eseménysorozat kezdetei azonban régebbre nyúlnak 1989 novemberénél, de maga a folyamat sem zárult le azonnal az elnök leváltásával vagy az 1990-ben megtartott szabad választásokkal. A választások után az átalakulás időszaka következett mind a gazdaságban, mind pedig a köz- és társadalmi élet más szféráiban, ami maga után vonta a kommunista párt-nomenklatúra leváltását, valamint a nyugat-európai politikai és az észak-atlanti katonai szervezetekhez való integrációt. A kommunista rendszer megszűnése együtt járt a nemzeti függetlenség megteremtésének folyamatával: a közös állam felbomlott, és 1993. január 1-jén létrejött az önálló Szlovák Köztársaság.

Az események, amelyek a változásokhoz vezettek, az akkori cseh–szlovák közös állam kereti között mentek végbe, ugyanakkor Szlovákiában a folyamatok párhuzamosan, autonóm módon zajlottak. A bársonyos forradalom egyik szlovák vezetője, Ján Budaj szerint Csehszlovákia volt az egyetlen állam a keleti blokkban, ahol 1989-ben két párhuzamos – jogi szempontból – legális forradalom zajlott, különböző vezetőkkel, elnevezésekkel és taktikákkal.¹ A stratégiai cél mindazonáltal ugyanaz volt: megdönteni a kommunista párt hatalmi monopóliumát. A prágai

* A szerző az Ústav pamäti národa (Nemzeti Emlékezet Intézet) tudományos munkatársa, (82018 Bratislava Miletičova 19., peter.jasek@upn.gov.sk).

¹ Jašek–Podolec, 2014. 129.

ellenzék jobban hajlott a kommunista párt képviselőivel való tárgyalásokra, Szlovákiában viszont nagy súlyt fektettek a közvéleménnyel való együttműködésre. Mindez jól tükröződik abban, miként nevezik a kommunista rendszer bukását a két országban: Csehországban *sametová revoluce* (bársonyos forradalom), míg Szlovákiában *nežná revolúcia* (gyengéd forradalom), utóbbi sem nem a cseh *sametová*, sem nem az angol *velvet* szlovák fordítása. A másik alapvető különbség, hogy Szlovákiában a rendszerellenes fellépés vezetőjévé a Nyilvánosság az Erőszak Ellen (Verejnost' proti násiliu – magyar rövidítése: NYEE) vált, amely néhány órával a prágai Polgári Fórum (Občanské fórum) előtt alakult meg.² Novemberben Szlovákia egyes régióiban – prágai mintára – sorra jöttek létre a polgári fórumok: Kassán, majd Közép- és Kelet-Szlovákia más városaiban is. Végül ezek is csatlakoztak a NYEE ernyőszervezethez. E mozgalom máig a forradalom egyik szimbóluma Szlovákiában.

A kommunista rendszer bukásának előestéje

A külpolitikai helyzet és a térségben geopolitikai érdekekkel rendelkező nagyhatalmak politikája fontos tényezőt jelentett a kelet-közép-európai országokban bekövetkezett alapvető változások tekintetében. Csehszlovákia a Varsói Szerződés hadseregeinek 1968. augusztusi megszállása után, a későbbi, úgynevezett normalizációs politikából következően a keleti blokk stabil és szerves része volt; Gustáv Husákkal az élén (1969 áprilisától Csehszlovákia Kommunista Pártja [CSKP] Központi Bizottságának első titkára) a leglojálisabb szovjet szövetségesek közé tartozott, és nem mutatta jelét, hogy bármilyen módon is független politikát kívánna folytatni.

Az 1980-as években jelentős változások következtek be Kelet-Közép-Európa geopolitikai helyzetében, ami tükröződött a keleti blokk egyes országai belpolitikájának alakulásában is. 1985. március 11-én a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottságának főtitkárává Mihail Gorbacsovot választották meg. Az új szovjet vezető az elmélyülő válság hatására széles körű gazdasági reformprogram megvalósításába kezdett, és fokozatosan demokratizálta a rendszert (*peresztrojka* és *glasznyoszty*). A belpolitikai változások éreztették hatásukat a külpolitikában is. Gorbacsov kijelentette: a Nyugattal kialakult feszült viszony enyhítésére törekszik, és nem kíván beavatkozni a keleti blokk egyes országainak fejlődési folyamataiba. A jeleket leggyorsabban Lengyelországban és Magyarországon vették észre, ahol a kommunista pártok vezetői engedményekre kényszerültek, és megteremtették az ellenzékkel folytatandó tárgyalások feltételeit, ami végül elvezetett a kerekasztaltárgyalásokig. A Szovjetunió már nem avatkozott közbe erővel, mint korábban, amikor még érvényben volt a Brezsnyev-doktrína (amely bevezette a keleti blokk országai korlátozott szuverenitásának gyakorlatát), amely alapján a Varsói Szerződés hadseregei betörték Csehszlovákia területére 1968 augusztusában. Gorbacsov a Brezsnyev-doktrína helyett az úgynevezett Sinatra-doktrínát alkalmazta. (E humo-

2 Jašek–Pálffy, 2016. 102–103. A Polgári Fórum megalakulására lásd: Koutská–Ripka–Žáček, 2009. A Nyilvánosság az Erőszak Ellen mozgalom megalakulására lásd: Snopko, 2009.

ros elnevezést a szovjet külügyminisztérium szóvivője 1989. október 25-én használta először – utalva Frank Sinatra 1969-es slágerének címére: *My way*, vagyis *Az én utam* –, amikor a Szovjetunió kelet-közép-európai politikájáról kérdezték.) E változásnak köszönhető, hogy Kelet-Európa országai maguk dönthettek a változások bevezetésének módjairól.

A csehszlovákiai kommunista rezsim lassan és kelleetlenül reagált a Szovjetunióban bekövetkezett változásokra. A kommunistáknak szembe kellett nézniük azzal a mélyülő válsággal, amelybe az 1980-as évek második felében került az ország, a Nyugattól való látványos technikai lemaradás következményeivel, a gazdasági fejlődés stagnálásával és az ellátás romlásával. Ezt súlyosbította a természeti környezet rossz állapota, de mindenekelőtt az emberi alapjogok és a vallásszabadság rendszeres megsértése. Mindez egyre inkább növelte a társadalom elégedetlenségét. A csehszlovák pártvezetés, amely az 1968-as megszállás következtében került hatalomra és a stabilizációs politikai nevében kormányzott közel húsz éve, igyekezett késleltetni a változást annak ellenére, hogy az 1960-as évek reformidőszakából rendelkezett bizonyos tapasztalatokkal. Az új politikai intézkedéseket szovjet mintára átépítésnek (szlovákul *prestavba*) nevezték.³ A *prestavba* a gazdaság területén bevezetendő reformokat jelentette, ugyanakkor jellemző volt, hogy a csehszlovák vezetők a *peresztrojka*t átvették, de egyáltalán nem vezették be a *glasznosztjot*, amely nagyobb szólás- és sajtószabadságot hirdetett. Az új pártvonal főképpen csak szavakban mutatta a változásra való hajlandóságot, a reformok valójában nagyon lassan haladtak előre. Mindazonáltal 1987-től végbementek bizonyos átalakulások: a pártapparátus minden szintjén kádercseréket hajtottak végre, és némi demokratizálásra is sor került az országban. Ennek voltak a példái többek között az állami vállalatokról, illetve a mezőgazdasági szövetkezetekről szóló, 1988. március végén elfogadott törvények, melyek megteremtették a gazdasági átalakulás alapvető feltételeit, és jogi alapot biztosítottak a gazdaságirányítási rendszer átalakításához szükséges változásoknak. Újabb példaként lehet említeni a Szabad Európa Rádió adásai zavarásának megszüntetését. Emellett könnyítettek a nyugati, kapitalista országokba való utazás feltételein is.⁴ A kultúra területén is változások történtek. Számos korábban betiltott művész – például Dominik Tatarka író, aki aláírta a *Charta '77* nyilatkozatot, vagy a Rudolf Sikora körül csoportosult képzőművészek – lehetőséget kapott a művészeti szervezetekbe való visszatérésre. 1988-ban újra megjelenhetett a *Literárny týždenník* (Irodalmi Hetilap) mint a Szlovák Írószövetség lapja, amely immár korábban tiltott témákat is felvetett.

Az első látható politikai változás, amely felgyorsította az eseményeket, az volt, hogy a CSKP KB első titkári posztján személycserét hajtottak végre. 1987 végén, tizennyolc év hivatalviselés után leváltották Gustáv Husákot és Miloš Jakeš-t választották meg utódjául – a kompromisszumok képviselőjét, akitől egyfelől azt várták, hogy hűséges marad a régi rendszerhez, másfelől pedig megvalósítja a

3 Lásd erről bővebben: Pullmann, 2011; Blehová, 2006; Pešek–Szomolányi, 1999.

4 Londák et al., 2009. 26., 57.

prestavbát.⁵ Husák távozása után megkezdődtek a személycserék. Husákkal számos munkatársa távozott mind föderális szinten, mind pedig a Szlovák Köztársaságban, például Bohuslav Chňoupek külügyminiszter, Lubomír Štrougal, a föderáció miniszterelnöke vagy Vasil Biľak, a CSKP ideológiáért és a nemzetközi kapcsolatokért felelős központi bizottsági titkára.⁶

Szlovákiában, amely az 1968 végén elfogadott föderációs törvény után mint Szlovák Szocialista Köztársaság önálló köztársasági státusszal rendelkezett a közös állam keretein belül,⁷ szintén változások történtek a kommunista párt és az államapparátus kulcspozícióiban. Előtérbe kerültek a fiatalabb káderek, akik kevésbé kötődtek a normalizáció nemzedékéhez. Peter Colotkát, Szlovákia közel húsz éve hivatalban lévő miniszterelnökét Ivan Knotek váltotta, majd rövidesen azután Pavol Hrivnák. Szlovákia Kommunista Pártja (SZLKP) KB első titkári posztján Ignác Janák követte a normalizációs csoport vezetőjeként ismert Jozef Lenártot. Számos, az 1970–1980-as években kompromittálódott politikus azonban a helyén maradt vagy még magasabb szintre lépett. Jó példa erre Ľudovít Pezlár, a SZLKP KB ideológiáért felelős titkára, aki Gejza Šlapkát váltotta a pozsonyi városi pártbizottság titkári posztján.⁸ A személyi változások csupán az alacsonyabb rangú pártfunkcionáriusokat érintették, a járási pártbizottságokba 39 százaléknyi új tag vagy póttag került. Többségük támogatta a párt új irányvonalát, a *prestavbát*.⁹ Ezek a fiatalabb párttagok leginkább a gazdasági szervezetekből vagy a Szocialista Ifjúsági Szövetségből érkeztek, és a pártiskola mellett már állami oktatási intézményeket is elvégeztek, vagy a Szovjetunióban a Gorbacsov-korszakban tanultak.

A kommunista pártban ugyanakkor nem jött létre reformszárny. Az új pártvonalnak voltak ugyan hívei, de a befolyásuk a politikai döntéshozatalra korlátozott volt. Az SZLKP-n belül ennek az irányzatnak a képviselőihez számíthatjuk még a Marxizmus–Leninizmus Intézet fiatal tudományos munkatársait, például Pavol Kanist és Peter Weisst, de idesorolhatók a normalizáció olyan régi hívei is, mint Vladimír Mináč (a Szlovák Matica egykori elnöke) és Viliam Plevza (a Marxizmus–Leninizmus Intézet igazgatója), aki közeli kapcsolatban állt Gustáv Husákkal, és aki az intézet fiatal munkatársait kinevelte.¹⁰ A fiatal nemzedék megjelenésével együtt egyre inkább középpontba került azon új koncepciók megvitatása, amelyek befolyással lehetnek az országban zajló eseményekre. Az 1980-as évek végén sokat vitatkoztak egy új alkotmány elfogadásáról, valamint Szlovákia státuszáról a közös államban. Az átépítés politikájának a legfőbb akadályt az okozta, hogy a kommunista rendszer nem volt képes elfogadni semmilyen ellenzékét, és üldözött minden olyan tevékenységet, amely ütközött nézeteivel.

5 Lorenc, 1992. 139.; Blehová, 2007. 10–11.; Koudelka, 2000. 473–525.

6 SNA f. Predsedníctvo ÚV KSS, šk. 1783, 29 III 1988.

7 Szlovákiában külön, de mint a CSKP része működött a Szlovák Kommunista Párt (SZLKP). Saját szervezete és vezetősége volt. Az állam 1968-ban végrehajtott föderalizálásának gyengesége viszont kitért abban is, hogy a kommunista pártot soha nem sikerült föderalizálni, és nem jött létre a Cseh Kommunista Párt.

8 Barnovský, 2000. 12.

9 Uo. 27.

10 Žatkuliak et al., 1999. 47.

A CSKP-t irányító csoport a változásokat, az átépítést csak azzal a fő feltétellel fogadta el, hogy megtartja hatalmi monopóliumát, amelytől semmilyen áron nem szándékozott megválni, továbbá nem habozott erőszakot alkalmazni az ellenzékkel szemben. Az ellenzékkel folytatott küzdelem leghatékonyabb – természetesen nem egyetlen – eszköze az Állambiztonsági Szolgálat (Štátna bezpečnosť, ŠtB) volt, amely közreműködésével a rendszer megfigyelte és időnként üldözte ellenfeleit. A szolgálat tevékenységében lényegében semmilyen változást nem hozott a politikai reform, bár idővel a módszereken részlegesen módosítottak. Az 1980-as évek végén például a szolgálatok már inkább a hírszerzéssel foglalkoztak, mint megtorlással.¹¹

1987 második felétől a rendszer ellenzéke leginkább a társadalmi mozgalmakat választotta tevékenységének terepéül, így Szlovákiában is láthatóan gyakoribbá váltak a rendszerellenes megnyilvánulások. Új csoportok jöttek létre, amelyek között szorosabbá váltak a kapcsolatok. 1989 második felében aktivizálódott a szlovák társadalom konformista része is. A szlovák ellenzék legerősebb csoportját a földalatti egyház jelentette. Pozsonyban az 1988. március 25-i utcai demonstráció – amikor is néhány ezer fő a Hviezdoslav téren a vallásszabadság és az emberi jogok biztosításáért lépett fel – éppen a földalatti egyház kezdeményezésére vált „gyertyás tüntetéssé”.¹² Ez volt az első nyilvános rendszerellenes felvonulás Csehszlovákiában 1969 óta. Nagy nemzetközi felháborodást keltett, hogy vízagyúrk bevetésével oszlatták fel a megmozdulást. Az eset lerántotta a leplet a rendszerről, amely nem volt képes megoldani az előtte tornyosuló problémákat másképpen, mint csak erőszakkal. A tüntetés ugyanakkor segített áttörni a félelem pszichológiai korlátait, mivel megmutatta, hogy a rendszerrel (megtorló eszközeivel) szembe lehet szállni. A Hviezdoslav téren a normalizációs rezsim nagy vereséget szenvedett. Annak ellenére, hogy a hatalom minden rendelkezésére álló erőt igénybe vett (viszszatartó és propaganda akciók, megfélemlítés, fenyegetés, megtorlás), nem volt képes elriasztani az embereket a megmozduláson való tömeges részvételtől.

A békés jellegű tüntetés volt a másfél évvel később bekövetkezett rendszer-váltás kezdete. A földalatti egyház és a keresztény ellenzék erejét más tevékenységek is bizonyították az 1980-as évek második felétől. Rendkívül sikeres fellépés volt a morva katolikusok által kiadott *Katolikusok kezdeményezése Csehszlovákia hívő polgárai helyzetének rendezésére* című petíció, amelyet csak Szlovákiában közel háromszázezen, de összességében több mint félmillióan írtak alá. Ez lett a korszak történetében a legnagyobb ilyen jellegű akció.¹³ Nagy jelentősége volt a földalatti kiadványok megjelentetésének is, amelyeket néhány ezres példányszámban terjesztettek csupán, de hozzájárultak a rendszer cenzúrájának áttöréséhez. A Lengyelországból átcsempészett vallási irodalom pedig nagy segítséget jelentett a földalatti

11 Sivoš, 2009. 70.

12 A becslések szerint a Hviezdoslav téren 3500 fő vett részt a tüntetésen, de a szomszédos utcákban tüntetőkkel együtt összesen 10 ezer fő volt jelen. A demonstráció alatt 141 főt letartóztattak, közülük többeket bíróság elé állítottak és pénzbüntetésre ítélték. A „gyertyás tüntetésről” bővebben: Šimulčík, 2018; Korec, 2008; Jašek et al., 2016.

13 Šimulčík, 2014. 22–32.; Šimulčík, 2017. 332.

egyház aktivistáinak.¹⁴ A becsempészett irodalom egy részét az emigráns szlovák katolikus körök adták ki a Szent Ciril és Metód Intézetben, más részét pedig közvetlenül Lengyelországban. Az 1980-as évek második felében a hívők tömegesen vettek részt zarándoklatokon. Több tízezer fő járt a sasvári (szlovákul Šaštín) kegyhelyre, Lőcsére vagy 1985-ben a morva Velehradra, Metód halálának (885) helyszínére. Becslések szerint 1988-ban a szlovákiai zarándokhelyeket hozzávetőleg 600 ezer hívő, többségükben fiatal látogatta meg. Összehasonlításképpen, a Szlovák Kommunista Párt ebben az időben mintegy 450 ezer tagot számlált.¹⁵

A *Bratislava/nahlas* (Pozsony hangosan) című brosúra megjelenése (1987) után láthatóvá vált a környezetvédelmi mozgalom is. Ennek legjelentősebb alakja a pozsonyi Ján Budaj volt, aki támogatást kapott a Szlovákiai Természet- és Környezetvédelmi Szövetségtől, főképpen a pozsonyi 7. és 13. körtől. Az említett, mérföldkőnek számító kiadvány szerzői felhívták a figyelmet a természeti környezet valódi állapotára Pozsonyban, és ennek során a problémák széles spektrumát fogták át: a levegő és a víz minőségétől az épülő lakótelepek nem megfelelő kialakításán vagy a város történelmi és kulturális emlékhelyeinek elhanyagolásán át egészen az öngyilkosságok kérdéséig. A kötet élénk vitát váltott ki, és a külföldi rádióadásoknak köszönhetően széles körben ismertté vált. A normalizációs rendszer tevékenységének bírálata – a pozsonyi viszonyok bemutatásával – olyan dokumentummá vált, amelyet méltán nevezett Václav Havel szlovák *Charta '77*-nek.¹⁶

A publikáció címe, a *nahlas* (hangosan) szó hangsúlyozása utalás volt a *glasznosztjra*, és idővel annak szlovák szimbóluma lett. A *Bratislava/nahlas* körül számos ellenzéki társadalmi aktivista tömörült. A társadalom állapotának témája és az ellátási problémák leleplezése megszólította az akkor még konformista embereket – akár a szürkegazdaságban dolgozókat, de akár még a kommunista párttagokat is. A *Bratislava/nahlas* teremtett először közös platformot, és nem véletlen, hogy a szerzők között ott találjuk a későbbi Nyilvánosság az Erőszak Ellen mozgalom több tagját. A rendszerellenes mozgalomban fontos szerepet játszottak azok az értelmiségiek, akik az emberi és polgári jogok védelmében léptek fel. Fő hangadóik a *Charta '77* szlovák aláírói voltak: Miroslav Kusý, Hana Ponická és Dominik Tatarka, valamint akik támogatták a *Charta '77*-et, bár nem írták alá, mint például Jozef Jablonický, Milan Šimečka vagy Július Strinka. Tőlük érkeztek a hírek azokról, akiket Szlovákiában üldözött a rendszer, majd ezeket az információkat átadták a külföldi rádióknak.¹⁷ Rajtuk kívül az ellenzékiekhez tartoztak még a független művészek csoportjai is (főképpen képzőművészek és írók); azok, akiket kizártak a művészeti szervezetekből, s akik sajátos rendszerellenes struktúrát alkottak azáltal, hogy rendszeres találkozót és kiállításokat szerveztek, amelyeket azután betiltottak.¹⁸

Gorbacsov – az 1968-as „emberarcú szocializmussal” rokon vonásokat mutató – új politikája, a peresztrojka hatására láthatóan aktívabbá vált Alexander

14 Szczepanowicz, 2017. 310.

15 Katrebová-Blehová, 2014. 53.

16 A *Bratislava/nahlas* kiadványról lásd: Huba–Podoba, 1998; Huba, 2008.

17 Lásd: Kmeť, 2013.

18 Lásd: Kmeť, 2003; Jašek–Pálffy, 2016.

Dubček is. 1985 után számos tiltakozó levelet írt a párt- és az állami szervekhez, amelyeket a nemzetközi nyilvánossághoz is eljuttatott. 1988-ban Bolognában a világ legrégebbi egyeteme díszdoktorává avatta, majd Romában találkozott II. János Pál pápával.¹⁹ A rendszer képviselői óvatosan szondázták Dubčeket, de a kísérlet sikertelen volt, mivel túl nagyok voltak a nézetkülönbségek a jövőre vonatkozó elképzeléseikben.²⁰ Dubček kapcsolatba lépett az ellenzéki körökkel és együttműködött velük. Mozgolódás kezdődött a szlovákiai magyar nemzeti kisebbség köreiből is. Még az 1970-es évek végén megalakult a Magyar Kisebbségi Jogvédő Bizottság, amely a kisebbségi jogok megsértése miatt bírálta a normalizációs rezsimet,²¹ majd az 1980-as években egy új nemzedék lépett színre, amely kulcsszerepet játszott 1989-ben. Fiatal értelmiségiek kapcsolatot teremtettek mind a magyar demokratikus ellenzékkel,²² mind pedig a cseh Charta '77 mozgalom aktivistáival.²³ Fontos szerepet játszottak a magyarországi események, Magyarországon ugyanis a rendszer eróziója sokkal gyorsabb tempóban haladt előre, mint Csehszlovákiában.

Az egyre intenzívebb tevékenység következtében közeledni kezdtek egymáshoz az egyes ellenzéki csoportok, amelyek az 1980-as évek közepéig egyáltalán nem működtek együtt. Szerepet játszott ebben az Állambiztonság Szolgálat, amely rendszeresen meggátolta az ellenzéki együttműködési kísérleteket. A rendszerellenes csoportok egyesülésében fontos momentum volt a szlovákiai zsidóság deportálásával kapcsolatban kiadott közlemény 1987-ben. A dokumentumban 24 fő fejezte ki mély együttérzését az 1942-ben deportált zsidóság tragédiája miatt. A nyilatkozatot aláírói között voltak keresztény értelmiségiek (Ján Chryzostom Korec, Ján Čarnogurský vagy Silvestr Krčmery) és laikusok egyaránt (Dominik Tatarka, Ján Langoš).²⁴

Nagy lépés volt az egyesülés irányában az úgynevezett gyertyás tüntetés, amelyet bár keresztény körök szerveztek, annak egyik fő követelése a polgári jogok tiszteletben tartása volt. A Charta '77 tüntetésének²⁵ brutális leverése után támogató nyilatkozatot adtak ki. Ebben is különböző társadalmi csoportok képviselői vettek részt. Az illegális irodalmat kiadók körében is zajlott a közeledés, nagy lökést adott ennek Ivan Polanski, a földalatti egyház aktivistájának letartóztatása 1987-ben. Miután 1988 júniusában ítéletet hirdettek perében, október 12-én megalakult az Ivan Polanskit Védő Bizottság, amelyet az összes csehszlovák szamizdatkiadó támogatott.²⁶

Az ellenzék egyesülését felgyorsította az úgynevezett „pozsonyi ötök” tagjainak letartóztatása 1989 augusztusában. Ján Čarnogurský, Miroslav Kusý, Hana Ponická, Anton Selecký és Vladimír Maňák, az 1988 októberében Prágában meg-

19 NA ČR f. KSČ ÚV 02/1, Predsedníctvo ÚV KSČ, zväzok 96/88, bod 28, Informace o pobytu A. Dubčeka v Itálii, 9 XII 1988 r.

20 Dubček tevékenységére az 1980-as évek második felében lásd: Luluha et al., 2000.

21 Lásd: Marušiak, 2003; Fazekas–Hunčík, 2008.

22 Kopasz, 2014. 5.

23 Lásd: Jašek, 2017.

24 OSA 300–30–15, box 6.

25 Lásd: Dubovský, 2012.

26 Lásd: Blažek, 2003.

alakult Mozgalom a Polgári Szabadságért²⁷ tagjai 1989. augusztus 4-én levelet intéztek a Szlovák Szocialista Köztársaság kormányához, amelyben tájékoztatták az ország vezetését arról a szándékukról, hogy meg kívánják emlékezni az 1968-as katonai megszállás áldozatairól. Erre kettejük, Ján Čarnogurskýt és Miroslav Kusýt előzetes letartóztatásba helyezték.²⁸ Bebörtönzésük tiltakozási hullámot indított el Szlovákiában, ami egyesítette a rendszer ellenzékét. 1989. augusztus 30-án született meg az a tiltakozó levél, amelyet az ellenzéki aktivisták többsége aláírt, köztük a földalatti egyház vezetői: Ján Chryzostom Korec, František Mikloško és Silvester Krčméry, az író Milan Šimečka, az ellenzéki Mikuláš Huba, Ján Langoš, Milan Kňažko és Alexander Dubček is. Utóbbi első alkalommal csatlakozott egy olyan tiltakozó akcióhoz, amelyet az ellenzéki csoportok képviselői kezdeményeztek. Később mások is csatlakoztak a levél aláíróihoz, olyanok, akik korábban passzívak voltak vagy alkalmazkodtak a rendszerhez, többek között szociológusok, írók és festők is. Nagy visszhangot keltett, hogy Václav Havel levélben fejezte ki: támogatja a „pozsonyi ötöket”. A levelet elküldték Tadeusz Mazowiecki lengyel miniszterelnöknek és Pozsgay Imrének, a magyarországi kommunisták reformszárnya vezetőjének. A társadalmi feszültség mindazonáltal tovább nőtt Szlovákiában. Hatással voltak a szomszédos országokban zajló események is: a lengyel választások, a kommunista rendszer fokozatos összeomlása és a határok megnyitása Magyarországon, a keletnémet kivándorlási hullám októberben és végül a berlini fal leomlása 1989 elején. Világos jelek voltak ezek, hogy Közép-Európában a kommunizmus a végéhez közeledik.

A diákok menete Pozsonyban

A csehszlovákiai kommunista rendszer összeomlásához vezető közvetlen folyamat 1989. november 17-én a prágai diákok tüntetésével kezdődött, amelyet a biztonsági szolgálatok brutálisan szétkergettek. Egy nappal korábban került sor a pozsonyi egyetemi hallgatók felvonulására, amely a rendszerellenes tiltakozások eddig nem látott formáját jelentette. A fiatalok ugyan korábban aktívan részt vettek zárandoklatokban, szamizdatkiadványok terjesztésében, környezetvédelmi akciókban vagy éppen különböző petíciókat írtak alá, de nyílt megmozdulásra nem vállalkoztak. Az eset azzal kezdődött, hogy a Comenius Egyetem filozófia karán a diákok *Proglas* címmel újságot akartak kiadni, amelynek első számát 1989. november végén kívánták megjelentetni. A tervezett folyóirat szerkesztőbizottsága tagjai körében merült fel az ötlet, hogy tüntetést kellene szervezni a „pozsonyi ötök” elleni per utolsó, novemberi tárgyalása idején. Megfelelő időpontnak november 16-át választották, vagyis a „nemzetközi diáknapi” előtti napra tervezték a megmozdulást.²⁹ 1989. november 16-án a Béke téren, a mai elnöki palota előtt a Comenius Egyetem mintegy 200 diákja gyűlt össze, valamint néhány tucat gimnazista. Egymás kezét fogva „élő-

27 Lásd: Dubovský, 2012.

28 Miroslav Kusýt 1989. október 6-án feltételeesen szabadlábra helyezték, de Ján Čarnogurskýt csak november 25-én. Jašek, 2014. 53–57.

29 Novotný, 2010. 138.

láncot” alkottak és átvonultak a városon. Elénekeltek a csehszlovák himnuszt, a *Gaudeamus igitur*, valamint azt skandálták, hogy „Szabadságot akarunk!”, „Demokráciát akarunk!”. A menet során koszorút helyeztek el azon a helyen, ahol 1968-ban a Varsói Szerződés megszálló csapatai lelőtték Danko Košanová 15 éves diáklányt. Végül a hallgatók a Szlovák Szocialista Köztársaság Oktatási Minisztériumának épülete elé vonultak, ahol társadalmi és oktatási reformot követeltek. A diákokat Gejza Šlapka KB-titkár fogadta, aki beszédében óva intette őket az utcai politizálástól. A gyors észjárású diákok viszont emlékeztették a pártvezetőt, hogy az 1949. februári, illetve az 1917. októberi forradalom is az utcán kezdődött. A találkozó végül azzal a megállapodással zárult, hogy november 21-én nyilvános vitát rendeznek a diákok és a párt képviselői.³⁰

A menet végső soron elősegítette a pozsonyi diákok mobilizációját, és felgyorsította reakcióikat a november 17. utáni prágai eseményekre. A prágai demonstrálók elleni brutális fellépés hírei nem csupán a rádióknak köszönhetően, hanem a személyes kapcsolatokon is eljutottak Pozsonyba. A prágai eseményekről szóló beszámolókat már november 18-án ismerték.³¹ Az első tiltakozó nyilatkozatot november 19-én fogadták el, és a Comenius Egyetem zsúfolásig megtelt aulájában olvasták fel november 20-án. Minden mondatot más olvasott fel, hogy az esetleges későbbi megtorlás esetén az üldöztetés ne egy, hanem több emberre terjedjen ki.³² Találkozót szerveztek az egyetem képviselőivel, amely után a pozsonyi egyetemisták úgy döntöttek, sztrájkot szerveznek és elfoglalják az épületet. Hasonlóképpen határoztak a Zeneművészeti Főiskola diákjai is. Másnap a két intézmény hallgatói megalapították a diáksztrájkbizottságok koordinációs bizottságát,³³ mivel a sztrájkmozgalom gyorsan kiterjedt az egész országra. A diákok nagymértékben hozzájárultak a Nyilvánosság az Erőszak Ellen mozgalom tevékenységéhez, nemcsak készítették, hanem sokszorosították és terjesztették is a rendszerellenes szórólapokat, tüntetéseket szerveztek, de mindenekelett elősegítették a társadalom mozgósítását.³⁴

A Nyilvánosság az Erőszak Ellen megalakulása és a bársonyos forradalom első napjai

A prágai tüntetés brutális felosztatásáról szóló hírek gyorsan eljutottak Szlovákiába, leginkább a Szabad Európa Rádió és az Amerika Hangja közvetítésével. Mi több, Pozsonyban úgy értesültek, hogy az állambiztonsági erők beavatkozása közben egy diák életét veszítette. Kiderült, hogy ez nem volt igaz, de ennek ellenére a hír hozzájárult az események felgyorsulásához az országban. A tüntetésről szóló infor-

30 Uo. 141–142.

31 Mistríková–Vaculík, 2009. 61.

32 Hochel, 2014. 41.

33 Uo. 42.

34 A diákok mozgólódásáról lásd még: Kucharík, 2017.

mációk egymástól függetlenül jutottak el a rendszerellenes csoportok többségéhez Pozsonyba. Elsőként a színházi művészek reagáltak, köztük rendkívül nagy szerepet játszott Milan Kňažko. Híreket kapott prágai kollégái sztrájkjáról, és javasolta, hogy a szlovák színészek is állítsanak fel egy sztrájkbizottságot. Rudolf Sikora független festő kezdeményezésére 1989. november 19-én vasárnap az esti órákban történelmi találkozóra került sor a Szlovák Művészeti Központban (mindennapi elnevezése: Umelka), ahol a résztvevők arról vitatkoztak, hogy milyen formát adjanak a diák halála miatti tiltakozásuknak.³⁵ Az Umelkában közel 450 ember jött össze,³⁶ mindegyik művész, festő, környezetvédő és diák. A találkozón széles körű rendszerellenes polgári platform jött létre: ez volt a Nyilvánosság az Erőszak Ellen mozgalom. A szlovákiai forradalom egyik kulcsmozzanata volt, amikor a NYEE a szerveződő ellenzék nagy hatású mozgalmává vált. A cseh Polgári Fórumtól függetlenül jött létre, néhány órával korábban. A NYEE létrehozása előtt alakult meg viszont egy másik rendszerellenes szervezet, a Független Magyar Kezdeményezés (FMK), amely november 18-án öltött formát a magyar kisebbségi másként gondolkozók találkozóján Vágsellyén (Tóth Károlynál), amelyen azonnal elítélték a prágai tüntetés leverését. Ez a kezdeményezés intenzíven együttműködött a NYEE-vel.

Az Umelkában tartott történelmi találkozón megválasztották a mozgalom első, rögtönzött vezetőségét. Működési formáját az egyik színész „utcai demokráciának” nevezte, mivel a jelenlévők nyílt szavazással választották meg vezetőiket.³⁷ A találkozón felolvasták a képzőművészek felhívását, a diákok követeléseit, valamint a színészek tervezett sztrájkjáról szóló elképzeléseket, majd meghirdették az első sztrájkokat Szlovákiában. A gyűlés befejezése után forradalmi időket idéző, éjszakába nyúló vita kezdődött, amely során eldöntötték, miként haladjanak tovább. Minden bizonnyal a legfontosabb találkozóra Ján Langoš lakásában került sor, ahol megvitatták azt is, mi legyen az újonnan alakult mozgalom neve. A hangadók következő találkozására másnap, november 20-án, hétfőn került sor a Malá Scéna színház büféjében. Ezen az ülésen döntöttek arról, hogy a mozgalom felveszi a Nyilvánosság az Erőszak Ellen nevet, és megválasztották a vezetőséget is, valamint az első koordinációs bizottságot. A találkozó után a NYEE szűk vezetősége átment a Comenius Egyetem épületébe, ahol megírták az első politikai deklarációt a mozgalom megalakulásáról és programjáról. Fő céljai között társadalmi változások kivívása és a társadalmi párbeszéd bevezetése szerepelt, ugyanakkor a dokumentumban felhívták a polgárokat, hogy vegyék a saját kezükbe ügyeiket, és használják ki az adódó lehetőségeket a demokrácia megeremtésére.³⁸ A találkozó után a jelenlévők a pozsonyi színházakba mentek, amelyekben már nem folytak előadások, hanem beszélgetéseket tartottak a nézőkkel. Estére pedig összehívtak egy rögtönzött tüntetést a Hviezdoslav térre, melyen néhány száz ember vett részt. Novem-

35 Cipár, 2009. 47.

36 Az ŠtB jelentéseiben található a leginkább reálisnak tűnő becslések. A résztvevők számát leggyakrabban 400–500 közé teszik.

37 Jašek–Podolec, 2014. 127.

38 SNA fond Verejnost' proti násiliju, šk. 1, inv. č. 1, Vyhlásenie hnutia Verejnost' proti násiliju z 20 XI 1989.

ber 21-én, kedden az Umelkában formálisan is létrehozták a NYEE Koordinációs Bizottságát³⁹ mint a mozgalom irányító szervét.

A találkozó után Pozsony központjában két tüntetésre került sor, ezeken a NYEE aktivistái is részt vettek. Az első az egyetemi hallgatók szervezték a Klement Gottwald (ma Szabadság) téren, a másodikat pedig a Hviezdoslav téren. A NYEE közleményt adott ki, amelyben a politikai foglyok szabadon bocsátását követelte, valamint sajtószabadságot.⁴⁰ November 20. után egymás után alakultak meg a NYEE tanácsai Szlovákia minden régiójában és minden társadalmi rétegben. A NYEE november folyamán széles spektrumú rendszerellenes polgári platformmá változott, s eközben kikristályosodott a programja, társadalmi támogatottságot szerzett a tüntetések alatt, melyek Pozsony után egész Szlovákia-szerte zajlottak a következő néhány napban. A mind aktívabb NYEE számára döntő volt, hogy a tüntetéseken egyre többen vettek részt, akik támogatták a követeléseit. November 22-től kezdve a pozsonyi lakosság tömeges részvétele miatt a demonstrációkat át kellett helyezni a Szlovák Nemzeti Felkelés terére, amely mindig meg is telt emberekkel. A pozsonyi tüntetéseken Ján Budaj és Milan Kňažko tájékoztatást adott a legújabb politikai eseményekről, bemutatta a NYEE céljait, és meghívott vendégek beszéltek a színpadról a téren összegyűlt tömeghez. A szervezők látványos programokat kívántak összeállítani, ezért népszerű szereplőket kértek fel szereplésre. Mindenekelőtt énekesnőket, akik kitöltötték a beszédek közötti szüneteket és a találkozóknak egyúttal rendkívüli hangulatot teremtettek.

Ivan Hoffman *Sľúbili sme si lásku* (Megígértük egymásnak a szerelmet) című slágere a forradalom nem hivatalos himnuszává vált, és a hozzá társuló kulcszövegével máig a bársonyos forradalom szimbóluma. A színpadokra széles körből válogattak vendégeket – szót kapott Ján Sokol érsek, Alexander Dubček, Marián Šťastný, a Szlovákok Világkongresszusának képviselője, Karel Kryl, a kommunisták által betiltott énekes (1969-től emigrációban élt), de felszólaltak egyetemisták, munkások, még a Nemzetbiztonsági Testület (Zbor národnej bezpečnosti) tagjai is. Mi több, lehetőséget kaptak a színpadon a kommunista rezsim képviselői is, akiknek a szereplése ugyanakkor nem találkozott a közönség tetszésével, és a legtöbbjüket kifütyülték.⁴¹ Az előadók rövid, ötperces beszédeket tartottak, a fellépések között a rendezvény moderátorai folyamatosan tájékoztatták az egybegyűlteteket az aktuális helyzetről. A demonstrációk programját nagyrészt a NYEE Koordinációs Bizottságának tagjai, Ján Budaj, Martin Butora, Peter Zajac, Ladislav Snopko, Ľubomír Feldek és Martin Šimečka állították össze.

Külön meg kell még említeni azokat a tüntetéseket, amelyekre az Igazságügyi Palota előtt került sor, ahol éppen a Ján Čarnogurský elleni per zajlott a „pozsonyi ötök” elleni per keretében. Ezek a tüntetések már november 17. előtt is

39 Ján Budaj, Martin Bútora, Miroslav Cipár, Ľubomír Feldek, Fedor Gál, Eugen Gindl, Milan Kňažko, Vladimír Kompánek, Rudolf Sikora, Ladislav Snopko és Peter Zajac.

40 SNA fond Verejnosi proti násiliju, šk. 1, inv. č. 1, Stanovisko združenia SPP k vyhláseniu vlády ČSSR, ČSR a SSR k udalostiam 17 XI 1989 v Prahe.

41 Pozsonyban például a szlovák kormány miniszterelnök-helyettesét, Štefan Murínt, Nagyszombatban pedig az SZLKP járási pártbizottság titkárát, Anton Nehajt.

zajlottak, és november 22–23-ig már több ezer ember vett részt rajtuk. Nem kizárt, hogy hozzájárultak ahhoz, hogy a bíróság végül felmentette az öt vádlottat.

Népszerűsége növekedésével párhuzamosan formálódtak a NYEE követelése is, amelyek között az első helyen azt az igényt fogalmazták meg, hogy szerepelhessenek a tömegtájékoztatói eszközökben. A NYEE vezetőinek már 1989. november 24-én sikerült megtörniük a cenzúrát, amikor a televízió pozsonyi stúdiójából élőben közvetítették a *Štúdio dialóg* első adását. Az adásban megjelentek a NYEE vezetői, akik a rendszer képviselőivel vitatkoztak, ami azért is különleges volt, mert korábban nem sugároztak politikai vitaműsorokat. A két fél között éles különbséget fedezhettek fel a nézők. Nemcsak szóhasználatuk különbözött, hanem öltözködésük is. Az ellenzékiek pulóverben és farmerben jelentek meg, szimbolikusan ezzel is az állampolgárok többségét képviselték, míg merev ellenfeleik ódivatú öltönyökben feszítettek. A műsorban a NYEE vezetői olyan szavakat mondtak ki, melyeket néhány nappal korábban még gondolni sem mertek az emberek. Milan Kňažko arról beszélt, hogy meg kell szüntetni a CSKP vezető szerepét; Ján Budaj arra a kérdésre, hogy milyen típusú demokráciát képzel el, úgy válaszolt, hogy a NYEE jelzők nélküli demokráciát követel. A vita végén pedig általános sztrájkra szólították fel a polgárokat.⁴² Ezt követően a rendszer képviselői igyekeztek meggyőzni a társadalmat, hogy a sztrájk árt a gazdaságnak, és negatív következményei lesznek. A NYEE érvei mindazonáltal meggyőzőbben hatottak a vitában, a kommunisták képviselői vereséget szenvedtek, ami meghatározta a további médiaszerepléseiket is. Ezt bizonyítja Jaroslav Hlinický, a televízió elnökének a felszólása az SZLKP KB plénúmán néhány nappal később: „Vitázókra van szükség a tévében, de nem lehet találni senkit, akit a kamera elé lehetne állítani.”⁴³ Janák Ignác, az SZLKP KB első titkára pedig a plénúm második napján felszólalásában arra szólított fel mindenkit, hogy a kommunisták továbbra is tartsák kezükben a tömegtájékoztatói eszközöket.⁴⁴

A szlovák kommunisták azonban már elkéstek, a megtöltött terek nyomása és a CSKP KB vezetésének lemondása Prágában megtörte az ellenállásukat.⁴⁵ 1989. november 24-én a NYEE egy 12 pontos politikai programot tett közzé, amelyben a CSKP vezető szerepének eltörlését, a demokratikus polgárjogok és a vallásszabadság biztosítását követelték.⁴⁶ A tömegtüntetések tetőpontja 1989. november 27-re

42 Ondruš, 2009. 15.

43 Hučko, 2010. 84.

44 Uo. 78.

45 1989. november 24-én a CSKP KB rendkívüli ülésén lemondott Miloš Jakeš, a KB egész elnöksége és titkársága. Az új főtitkár Karel Urbánek lett. (A fordító megjegyzése.)

46 A 12 pont (rövidítve): 1. Követeljük, hogy a Szlovák Nemzeti Tanácsot valódi szlovák parlamentté alakítsák át, amelyben társadalmunk valamennyi összetevője képviselve lesz. 2. Követeljük a teljes sajtószabadság szavatolását. 3. Követeljük a vállalkozás, a gyülekezés, az egyesülés szabadságának, a mozgás- és lelkiismereti szabadságnak, valamint a többi állampolgári jogok és szabadságjogok szavatolását. 4. Követeljük a CSKP vezető szerepének eltörlését. 5. Követeljük az oktatásügy és a kultúra mentesítését az ideológiától. 6. Követeljük a bíróságok és az ügyészségek pártatlanságának szavatolását. 7. Követeljük az egyház következetes elválasztását az államtól. 8. Követeljük szabad szakszervezeti mozgalom és független diákszervezet létrehozását. 9. Követeljük valamennyi tulajdonforma egyenjogúsítását. 10. Követeljük a csehek és a szlovákok következetes demokratikus föderációját és a nemzeti kisebbségek jogainak

esett. E napon robbant ki az általános sztrájk, amely gyakorlatilag informális népszavazás volt a pártnak a társadalomban betöltött vezető szerepéről, valamint ezen a napon került sor a szlovák kommunisták és a NYEE delegációinak első tárgyalására. Az általános sztrájk rendkívüli győzelem volt, a becslések szerint az állampolgárok háromnegyede vett aktívan részt benne. Fordulópontot jelentett a bársonyos forradalom menetében, a rendszer képviselői megértették, hogy nem képesek már ellenőrzésük alatt tartani az események menetét.

Az általános sztrájkot a kommunisták politikai vereségként értékelték. Annak ellenére, hogy a Szlovák Kommunista Párt, amely 1946 óta a prágai pártközpont fegyelmezett alárendelje volt, 1989. november 26–27-i rendkívüli kongresszusán, egy nappal a Szövetségi Gyűlés, a csehszlovák parlament döntése előtt határozott a párt vezető szerepének alkotmányból való törléséről. Az elfogadott dokumentumban kimondták, hogy a párt a vezető szerepét „sem alkotmány útján, sem más módon” nem lehet biztosítani.⁴⁷ A képviselők a prágai Szövetségi Gyűlésben november 29-én egyhangúan fogadták el Csehszlovákia alkotmánya 4. cikkelyének törlését.⁴⁸ A helyzet paradoxona, hogy a kommunista parlament ebben az esetben sem mondott le az egyhangú szavazás gyakorlatáról: a CSKP vezető szerepéről szóló cikkely törlése ugyanolyan módon történt, mint annak elfogadása 1960-ban. Ugyanakkor politikai szempontból mindez döntő lépés volt a kommunista párt monopolhatalmának eltörlése útján.

Úgy tűnik, hogy a prágai és a pozsonyi forradalmi események egymástól függetlenül zajlottak, bár a két mozgalom nagyon szorosan együttműködött és intenzív kapcsolatban állt egymással. A NYEE vezetői rendszeresen tájékoztatták a szlovákiai helyzetről Prágában a Polgári Fórum képviselőit, beleértve Václav Havelt. November 17. után az első napokban a NYEE képviselői bátrabb követelésekkel álltak elő, mint a Polgári Fórum: egyfelől a mozgalom korábban jött létre, energikusabban és nyíltabban követelte a CSKP vezető szerepének mint a legfőbb kommunista dogmának eltörlését (sőt az SZLKP előbb is mondta ki azt, mint a Szövetségi Gyűlés), másfelől sikerült megtörnie a médiában a cenzúrát és kikényszeríteni a televíziós szereplés lehetőségét. Ezekon kívül volt még két fontos különbség, amire Jiří Suk cseh történész hívta fel a figyelmet. A NYEE vezetői körében nem a politikus megközelítés dominált, maga a mozgalom neve is azt takarta, hogy a NYEE annak a polgári társadalomnak akar a szóvivője lenni, amely a tereken összegyűlt. Ezért a társadalommal nagyon is élő kapcsolatot tartott fenn, de a tüntetéseken kívül is különféle happeningeket szerveztek.⁴⁹ A rendezvények legjobb példája az *Ahoj Európa* (Szia, Európa) szlogen alatt szervezett menet volt, melyet Ján Budajjal és Ladislav Snopekkal az élen szerveztek 1989. december 10-én. Az esemény dátuma

és helyzetének törvényes szabályozását a teljes és tényleges jogegyenlőség elve alapján. 11. Követeljük az egészséges környezethez való jog szavatolását. 12. Követeljük az egyenlőség szavatolását mindenki számára hivatásának megválasztásában és életpályájának alakításában. A teljes programot lásd: Bencsik, 2016. 425–426.

47 Žatkuliak et al., 1999. 372. 95. dok.

48 A 135/1989. sz. törvényt lásd: Bencsik, 2016. 428–429.

49 Suk, 2003. 169.

szimbolikus jelentőségű volt. December 10. az emberi jogok nemzetközi napja, s a jogokhoz elválaszthatatlanul hozzátartozik a szabad utazás joga is, amelyet a vasfüggöny rendkívül kegyetlen módon megsértett.⁵⁰ Hasonlóan fontos volt, hogy a menetre azon a napon került sor, amelyen Gustáv Husák lemondott államfői posztjáról. Az a Husák, aki 1969-ben hatalomra kerülésekor kijelentette, hogy a csehszlovák határ nem sétatér. A szervezők ily módon is meg akarták neki mutatni politikai vereségét. A menetben részt vevők létszáma a szervezők várakozásait felülmúlta. Az akkori becslések szerint körülbelül 50 ezren vonultak fel.⁵¹

Emlékezetes maradt egy kisebb demonstráció december 21-én, amely a CSKP rendkívüli kongresszusának napjára esett. E kongresszuson vitatták meg az 1968-as megszállás kérdését, ami a széles közvéleményt is élénken foglalkoztatta. Az ügyre a pozsonyi lakosok is reagáltak: az esti órákban Vasil Biľak villája elé vonultak. Biľak volt a szovjet csapatokat behívó levél egyik aláírója és az 1968-as megszállókkal való kollaboráció szimbóluma, a fő „normalizátor”. Nagyjából 600 fő gyűlt össze a háza előtt különböző transzparenszekkel (például: „Biľak – a sztálinizmus élő kövülete”), hogy tiltakozzon személye ellen. Mindenki meglepetésére Biľak kiment a tüntetőkhez, és megkérdezte őket, hogy miért jöttek. A demonstrálók kihasználták jelenlétét, és kérdéseket tettek fel neki 1968-as magatartására vonatkozóan. A beszélgetés közel két órán keresztül tartott a tömeg és a kerítés másik oldalán fürdőköpenyben megjelent Biľak között (egy moderátor gyűjtötte össze és tette fel a kérdéseket). Itt is megnyilvánult a forradalom erőszakmentes jellege, a tüntetés incidensek nélkül zajlott le, bár a távolban néhány vulgáris kifejezés elhangzott.⁵²

A NYEE mozgalom sikeresen mozgósította a társadalmat: meg tudta tölteni a tereket, ahol spontán módon fogadták el azokat a követeléseket, amelyek a kommunista rendszer legszembetűnőbb jegyeinek megváltoztatását irányozták elő Szlovákiában: a normalizáció vezető politikusainak leváltását, a kormány átalakítását, a CSKP vezető szerepének eltörlését, a cenzúra megszüntetését és a vasfüggöny lebontását. Ugyanakkor egyet lehet érteni Jiří Suk cseh történész megítélésével, miszerint a NYEE nem volt sem koncepcionálisan, sem személyileg felkészülve a kormányzásra, amelybe a demonstrációk lezárulása után 1989. december elején kezdtek.⁵³

50 Ezzel kapcsolatban érdemes felidézni, hogy csak a szlovák határátelőkön 1948–1989 között 42 civil halt meg puskalövés, áramütés, aknarobbanás vagy harci kutyák által, miközben megpróbált a határon átjutni. Több száz ember szenvedett sérüléseket, és ezreket fogtak el és ítélték többéves börtönbüntetésre tiltott határátlépésért. Morbacher, 2012. 173.

51 Nový most cez Dunaj. In: *Smena*, 198. december 11. 4.

52 Nepozvaná návšteva. In: *Smena*, 1989. december 22. 1.; illetve Hostiteľ' očakával dav. In: *Práca*, 1989. december 22. 2.

53 Suk, 2003. 169.

Tárgyalások a Szlovák Kommunista Párt képviselőivel

A szlovák kommunisták álláspontja jelentős átalakuláson ment keresztül november és december folyamán. Különböző irányzatok alakultak ki: a normalizáció talaján álló kemény vonal híveitől a párbeszédet kereső, mérsékelt „átépítést” szorgalmazókon keresztül egészen az aktuális helyzethez alkalmazkodó, pragmatikus káderekig. A NYEE társadalmi támogatottságának és az utcán demonstráló tömeg létszámának növekedésével párhuzamosan gyengült a dogmatikusok befolyása, akik a november 17. utáni első napokban még határozottan elleneztek bármiféle változást. 1989. november 20–21-én az SZLKP KB Elnöksége megvitatta a kialakult politikai helyzetet, és az akkor elfogadott határozat azt mutatja, hogy a pártvezetés el akarta kerülni az utcai politizálást és a vitákat falak közé kívánta szorítani. A dokumentum kimondta: „a KB szükségesnek tartja a rend és a nyugalom biztosítását, az iskolai oktatás és a színházi munka újratekintését”.⁵⁴ A kommunista pártvezetés álláspontjáról minden bizonnyal az árulja el a legtöbbet, hogy az elnökségi ülésen Gejza Šlapka, az SZLKP KB titkára többek között arról is tájékoztatta az elnökségi tagokat, miként halad *Klement Gottwald összegyűjtött írásainak* kiadása és népszerűsítése.⁵⁵

A szlovákiai Állambiztonsági Szolgálat viszont – noha az idevágó dokumentumok nagy mennyiségben való megsemmisülése megnehezíti a részletes rekonstrukciót – a gyorsan változó körülmények között is a helyzet nyomán követésére törekedett, és az újonnan alakult struktúrákba való beszivárgás formáit kereste (például új titkos ügynökök beépítése által). A szolgálat munkatársai és a vele együttműködők követték az utcai eseményeket, felvételeket készítettek a Szlovák Nemzeti Felkelés terén lezajló tüntetésekről és szorgosan figyelték az emberek hangulatát;⁵⁶ tisztjei és titkos munkatársai jelen voltak az első spontán tüntetéseken is.⁵⁷ Az események szemtanúinak visszaemlékezései szerint az Állambiztonsági Szolgálat a NYEE tevékenységét is megfigyelte már az első, Umelkában tartott összejöveteltől kezdve. Bár a bársonyos forradalom idején keletkezett állambiztonsági dokumentumok jelentős részét megsemmisítették, megmaradt egy 1989. november 24-én készült „módszertani útmutató” a sztrájkbizottságok megfigyelésére és ellenőrzésére vonatkozóan. Ebben előírták az állambiztonsági tiszteknek, hogy azonnal készítsenek jellemzést a sztrájkbizottságok egyes tagjainak politikai nézeteiről, személyes jellemvonásairól és erkölcsi tartásáról, illetve társadalmi származásukról és kapcsolati hálójukról, továbbá vegyék számba a szolgálat által használt közlekedési eszközöket és a fennálló ügynöki-bizalmi hálózatot. Megállapították, hogy be kell épülni az egyes sztrájkbizottságokba, és létre kell hozni egy új hálózatot, amely képes lesz a készülő akciókról előre tájékoztatást adni. Az útmutató szerint „minden erőt és eszközt fel kell használni annak érdekében, hogy elkerüljék az 1989. november 27-re meghirdetett általános sztrájkot, és hogy növeljék a

54 Žatkuliak et al., 1999. 331. 69. dok.

55 Hučko, 2010. 78.

56 Sivoš, 2010. 169.

57 Jašek–Podolec, 2014. 127.

befolyásukat a még határozatlan társadalmi rétegekre”.⁵⁸ Az Állambiztonsági Szolgálat csak az általános sztrájk után kezdett alkalmazkodni az új feltételekhez, aminek legismertebb megnyilvánulása az volt, hogy 1989. december elején tömegesen semmisítették meg a Csehszlovákia egész történetére vonatkozó dokumentumokat.⁵⁹

A szlovák pártvezetés összetételében a CSKP KB teljes vezetőségének 1989. november 24-i lemondása után szembetűnő változások történtek. Az SZLKP KB november 26-án sorra kerülő plénumán a szlovákiai normalizációs tábor leginkább kompromittálódott képviselői lemondtak betöltött tisztségeikről, úgymint Viliam Šalgovič, a parlament elnöke, Gejza Šlapka, a pozsonyi városi pártbizottság 1969 óta hivatalban lévő titkára és Elena Litvajová, a kommunista nőszövetség elnöke.⁶⁰ Mindez megingatta a szlovák dogmatikusok pozícióit. Ennek ellenére a szlovák kommunisták nem adták fel a reményt, hogy éppen ők lesznek azok az erők, amelyek megoldják a társadalmi problémákat, amiket egyébiránt maguk okoztak. Úgy vélték, ehhez a leginkább kompromittálódott politikusok – a normalizáció hívei – lemondásán és egy új politikai irányvonal elfogadásán át vezet az út. Az új akciótervet végül az SZLKP 1990. január 20-i rendkívüli kongresszusán fogadták el.

A NYEE vezetői csak a sikeres általános sztrájk után kapcsolódtak be a politikai tárgyalásokba. Helyzetük rendkívül bonyolult volt, mivel a tárgyalásokat két szinten folytatták. Egyfelől a szlovák kommunistákkal a Szlovákiában szükséges változásokról, másfelől a prágai „kerekasztalok” részeként szövetségi szinten. Utóbbi megbeszéléseken egyebek mellett a szövetségi kormány átalakításáról, majd később a köztársasági elnöki poszt betöltéséről határoztak. Ezek a tárgyalások rendkívül jól dokumentáltak.⁶¹ A köztársasági elnök személyéről szóló vita során, amely közvetlenül érintette Szlovákiát, de facto két névre szűkült a jelöltek köre: az ismert cseh disszidensre, a Charta '77 vezetőjére, Václav Havelre, illetve az emberarcú szocializmust meghirdető, emblematikus szlovák Alexander Dubčekre. Dubčeknek főképpen Szlovákiában volt támogatottsága, és végül a Szlovák Nemzeti Tanács (parlament) Elnöksége, az SZLKP, a Szabadság Párt és a Szlovák Megújulás Pártja támogatásával vált elnökjelöltté. Az ellenzéki NYEE viszont Václav Havel támogatása a prágai tárgyalásokon, ami sokak számára meglepetés volt, mivel a Polgári Fórum egyes aktivistái (például Zdeněk Jičínský) inkább Dubčeket választották volna elnökké, s azt remélték, hogy a NYEE is mögéjük áll ebben a kérdésben.⁶² A megálapodás úgy szólt volna, hogy Havel csupán a szabad választásokig tölti be ideiglenesen az elnöki posztot, majd Dubček lesz az elnök. Dubček elnökségének elutasítása volt az egyik oka annak, hogy a NYEE népszerűsége hanyatlani kezdett, amit a mozgalom vezetői is érzékeltek, amikor hazatértek a prágai megbeszélésekről. December 22-én Budaj úgy fogalmazott a Polgári Fórummal folytatott tárgyalások után: „Nagyon nehéz helyzetbe kerültünk (...), Dubček kétségtelenül politikai hata-

58 AÚPN f. Okresná správa ZNB v Dunajskej Strede – oddelenie ŠtB (1968–1989), inv. č. 23.

59 Lásd: Žáček, 2004; Strešňák, 2010.

60 Hučko, 2010. 79.

61 Lásd: Hanzel, 2006. E tárgyalások elemzését, illetve a különböző társadalmi mozgalmak stratégiáit, átalakulását és együttműködését lásd: Suk, 2003. 110–187.

62 Jašek–Podolec, 2014. 130.

lom Szlovákiában.⁶³ Az elnökválasztás kérdése egyben felszínre hozta a csehek és a szlovákok közötti viszony problémáit a közös államban, és első alkalommal vádolták meg a NYEE-t azzal, hogy nem védelmezi a szlovák érdekeket.

A novemberi változásokat az jellemezte, hogy sok év után, mikor is a káde-rek előmenetelének fő kritériuma a CSKP politikai vonalához való hűség volt, hirtelen a pragmatikusan gondolkodó kommunisták igyekeztek az állami intézményeket előtérbe tolni és a parlament szerepét erősíteni (a változásokat parlamentáris úton megvalósítani). Szlovákiában az SZLKP Elnöksége szintén háttérbe szorult, az ellen-zékiek a legfontosabb tárgyalásokat a szlovák kormány és a parlament képviselőivel folytatták. A politikai tárgyalásokat erősen befolyásolta a NYEE mozgalom jellege és átfogó stratégiája, miszerint akkor még nem akart saját képviselőket delegálni a hatalomba, hanem az úgynevezett előőrs⁶⁴ építésére koncentrált, amely segítségével ellenőrizni kívánta a hatalmat. Amikor december 8-án a szlovák kommunista kormány lemondott, a NYEE-vel való megegyezés után a kommunista Milan Čič korábbi igazságügyi miniszter kapott megbízást kormányalakításra. A tárgyalások viszont nehezek és hosszadalmasok voltak, nem volt könnyű konszenzusra jutni a miniszterek kiválasztásában. A NYEE és Milan Čič is megnevezte a saját miniszterjelöltjeit, és egyik fél sem akart engedni.⁶⁵

Az új, a „nemzeti megegyezés kormánya” Milan Čičcel az élén végül 1989. december 12-én alakult meg. A kormány kommunistákból és pártönkivüliekből állt, összeállításánál a cseh és a szövetségi kormánynál nagyobb mértékű arányosságra törekedtek: hat minisztert adott az SZLKP, kilenc miniszter volt pártönkivüli (őket a NYEE Koordinációs Bizottsága javasolta), egy miniszter a Szabadság Pártból, egy pedig a Szlovák Újjászületés Pártjából (későbbi Demokrata Párt) került ki.⁶⁶ A tárgyalások nehézségeit jól tanúsítja, hogy a szlovák „nemzeti megegyezés kormánya” három miniszteri posztot nem töltöttek be (köztük a belügyminiszterit, amely tárca élére a NYEE Vladimír Mečiar jelölte). A szóban forgó három minisztert csak januárban nevezték ki. A NYEE ezenkívül a lehető leggyorsabban – a tervek szerint két hónapon belül – ki akarta írni a szabad választásokat.⁶⁷

A NYEE hasonló stratégiát választott a szövetségi kormány átalakításáról folyó tárgyalásokon, amikor Ján Čarnogurskýt javasolta miniszterelnöknek, aki ugyan soha nem volt a NYEE tagja, Miroslav Kusýt pedig külügyminiszternek. Čarnogurskýt miniszterelnök-helyettesé választották, és ebben a minőségében aktívan részt vett a kereszténydemokrata mozgalom felépítésében. Miroslav Kusýt miniszteri rangban a szövetségi sajtó- és tájékoztatási hivatal elnökévé jelölték, hivatalát azonban hamarosan felszámolták, majd 1990 elejétől a Comenius Egyetem rektora lett.

63 Suk, 2003.179.

64 A taktika lényege, hogy a kormányhoz az ellenzéki mozgalom elküldte az egyik képviselőjét, hogy biztossítsa az „ellenőrzést”. A szlovák kormányban ily módon miniszterelnök-helyettesi posztot kapott Vladimír Ondruš, de sem szövetségi, sem cseh szinten nem működött ez a módszer. Suk, 2003. 53–64., 111–118.

65 Schuster, 2001. 17.

66 Suk, 2003. 176.

67 Ondruš, 2009. 17.

Az új szlovák kormány legfőbb feladata a szabad, demokratikus választások megszervezése volt. Mivel csak 1990 júniusára írták ki a választásokat, a decemberi kormányváltás után szükségessé vált a parlament átalakítása is. A parlament összetétele úgy módosult, hogy néhány képviselő önként lemondott, és a társadalmi mozgalmak javaslatai alapján új személyeket kooptáltak a törvényhozó szervek új képviselőinek választásáról szóló alkotmánytörvény (183/1989. sz. tv.) alapján.⁶⁸ Ennek értelmében képviselőket a politikai pártok javaslata alapján a NYEE mozgalommal való kétoldalú megállapodás után lehetett kinevezni. Bár a Szlovák Nemzeti Tanács új képviselői nem demokratikus választás útján jutottak mandátumhoz, a parlament „forradalmi szervvé” vált, amely főszerepet játszott a szabad választások kiírásában és az ideiglenes kormány legitimitásának biztosításában. A Szlovák Nemzeti Tanács új képviselőit több szakaszban kooptálták 1990. január 12-től (19 főt) egészen március 29-ig (42 főt február 9-én, három március 1-jén és még 17-et március 29-én). Összességében a 150 képviselőből 81 veszítette el a mandátumát: vagy lemondtak, vagy visszahívták őket.⁶⁹

A politikai rendszer átalakulása a „nemzeti megegyezés kormánya” létrejötte után megkezdődött, 1989 végén és 1990 első felében számos politikai párt és szervezet alakult a legkülönbélebb programokkal és nézetekkel. Az 1990. júniusi első szabad választásokon a Nyilvánosság az Erőszak Ellen a szavazatok 29, a Kereszténydemokrata Mozgalom 19, a Szlovák Nemzeti Párt 14, a Kommunista Párt 13 százalékát kapta.

*

A bársonyos forradalom fordulópontot jelentett Szlovákia történelmében: összeomlott a korábbi rendszer, és megnyílt az út a totalitáriánus Csehszlovákia demokratikus jogállammá alakulása előtt. A forradalmi változás lehetővé tette a független Szlovák Köztársaság létrejöttét 1993-ban és annak későbbi integrációját az európai politikai struktúrákba. A rendszerváltás nem kevésbé fontos eredményei közé sorolhatjuk a kommunista párt vezető szerepének felszámolását, a plurális politikai rendszer kialakulását, a szabad választások lehetőségét, a nem kellőképpen termelékeny központi tervgazdálkodásos gazdasági rendszer felszámolását, valamint az alapvető emberi jogok és szabadságok biztosítását. Összehasonlíthatatlanul nőtt a szabadság: megszüntették a cenzúrát a médiában, megnyitották a határokat, ami lehetővé tette Szlovákia állampolgárainak a szabad utazást az egész világon. A határok megnyitása és a kommunista rendszer összeomlása következtében megjelentek Szlovákiában a modern technológiák, és szélesebb kontextusban tekintve Szlovákia visszatért a kereszténység, a demokrácia és a humanizmus értékeit hirdető nyugati civilizációba. A társadalom döntő többsége a kommunista rendszer bukását pozitív változásként fogadta és összekapcsolta azt az általános jólét perspektívájával.

Fordította: Mitrovits Miklós

⁶⁸ Petranská-Rolková, 2010. 240.

⁶⁹ Uo. 241.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források

AÚPN

Archív Ústavu pamäti národa (Pozsony)

NA ČR

Národní archiv České republiky (Prága)

OSA

Open Society Archives (Budapest)

SNA

Slovenský národný archív Bratislava (Pozsony)

2. Kiadott források és szakirodalom

Barnovský

2000 Barnovský, Michal: Sovietska „perestrojka“, vedenie KSČ a ľavicové opozičné prúdy. In: *Cesty k novembru 1989. Aktivity Alexandra Dubčeka. Zborník zo seminára pri príležitosti 10. výročia Novembra 1989.* Ed.: Lалуha, Ivan – Uher, Ján – Autrata, Oto – Babnič, Vladimír. Bratislava, 2000. 7–18.

Bencsik

2016 Bencsik Péter: *Csehszlovákia története dokumentumokban.* Bp., 2016.

Blažek

2003 Blažek, Petr: Výbor na obranu Ivana Polanského. Limity spolupráce českého a slovenského opozičního hnutí. In: *Slovensko a režim normalizácie.* Zost.: Kmeť, Norbert – Marušiak, Juraj. Prešov, 2003. 206–221.

Blehová

2006 Blehová, Beáta: *Der Fall des Kommunismus in der Tschechoslowakei.* Wien, 2006.

2007 Blehová, Beáta: Od Husáka k Jakešovi. Zmena na čele KSČ v decembri 1987. In: *Kultúra*, 10. (2007). 17. sz. 10–11.

2014 Katrebová-Blehová, Beáta: The Opposition Movement in Slovakia in the Period of Normalization. In: *Remembrance and Solidarity. Studies in 20th Century European History*, 3. [Consequences and Commemorations of 1989.] 2014. 41–62.

Cipár

2009 Spomienky Miroslava Cipára. In: *Umelecká beseda na križovatke dejín.* Ed.: Snopko, Ladislav. Bratislava, 2009.

Dubovský

2012 Dubovský, Patrik: Hnutie za občiansku slobodu na Slovensku. In: *Protikomunistický odboj v strednej a východnej Európe. Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie Bratislava 14.–16. novembra 2011.* Ed.: Jašek, Peter. Bratislava, 2012. 209–219.

Fazekas–Hunčík

2008 *Maďari na Slovensku (1989–2004). Súhrnná správa. Od zmeny režimu po vstup do Európskej únie.* Ed.: Fazekas, József – Hunčík, Péter. Šamorín, 2008.

Hanzel

2006 Hanzel, Vladimír: *Zrychlený tep dejín. Reálné drama o deseti jednaniach. Autentické záznamy jednání „Občanského fóra“ a „Verejnosti proti násiliu“ s predstaviteľmi štátní moci v listopadu a prosinci 1989.* Praha, 2006.

Hochel

2014 Hochel, Dionýz: Spomienky na November. In: *týždeň*, 8. (2014) 46. sz. november 8.

Huba

2008 Huba, Mikuláš Maňo: *Ideál – skutočnosť – mýtus. Príbeh bratislavského ochranárstva*. Banská Bystrica, 2008.

Huba–Podoba

1998 *Bratislava/nahlas po desiatich rokoch*. Ed.: Huba, Mikuláš Maňo – Podoba, Juraj. Bratislava, 1998.

Hučko

2010 Hučko, Ján: Novembrové udalosti v archívnych dokumentoch volených orgánov ÚV KSS uložených v Slovenskom národnom archive. In: *20. výročie Nežnej revolúcie. Zborník z vedeckej konferencie. Bratislava 11.–12. november 2009*. Zost.: Jašek, Peter. Bratislava, 2010. 76–89.

Jašek

2014 Jašek, Peter: Posledný politický proces komunistického režimu na Slovensku. Perzekúcie členov bratislavskej päťky na jeseň 1989. In: *Pamäť národa*, 10. (2014) 3. sz. 33–59.

2017 Jašek, Peter: Tzv. maďarský nacionalizmus v období normalizácie. Prípád Miklósa Duraya a spolupráca Výboru na ochranu práv maďarskej menšiny v Československu s Chartou 77. In: *Pamäť národa*, 13. (2017) 3. sz. 27–46.

Jašek et al.

2015 *Sviečková manifestácia*. Vol. I. *Štúdie, spomienky a svedectvá*. Zost.: Jašek, Peter – Neupauer, František – Podolec, Ondrej – Jakubčín, Pavol. Bratislava, 2015.

Jašek–Pálffy

2016 Jašek, Peter – Pálffy, Jan: „Vonku zúril socializmus, no my sme boli v sebe slobodní.“ Rozhovor s predstaviteľom neoficiálnej výtvarnej scény a spoluzakladateľom Verejnosti proti násiliu Rudolfom Sikorom. In: *Pamäť národa*, 12. (2016) 2. sz. 85–111.

Jašek–Podolec

2014 Jašek, Peter – Podolec, Ondrej: „Komunistický svet bol svetom pretvárinky a dvojitých hodnôt.“ Rozhovor s tribúnom Nežnej revolúcie Jánom Budajom. In: *Pamäť národa*, 10. (2014) 3. sz. 100–134.

Kmeť

2003 Kmeť, Norbert: Slovenská opozícia za normalizácie. In: *Česká a slovenská spoločnosť v období normalizácie. Slovenská a česká spoločnosť v čase normalizácie*. Zost.: Melanová, Miloslava – Pekník, Miroslav. Bratislava, 2003. 185–207.

2013 Kmeť, Norbert: Nezávislé aktivity na Slovensku v rokoch 1987–1989. In: *Dominový efekt. Opoziční hnutí v zemích střední Evropy a pád komunistických režimů v roce 1989*. Ed.: Blažek, Petr – Pažout, Jaroslav. Praha, 2013. 130–152.

Kopasz

2014 Kopasz, László: Maďarská inteligencia na Slovensku na sklonku normalizácie. In: *Pamäť národa*, 10. (2014) 3. sz. 3–21.

Korec

2008 Korec, Ján Chryzostom: *Bratislavský veľký piatok 25. marec 1988*. Bratislava, 2008.

Koudelka

2000 Koudelka, František: Husákův pád 1987. Dokumenty k oddělení funkcí prezidenta ČSSR a generálního tajemníka KSČ a k nástupu Miloše Jakeše do čela KSČ. In: *Soudobé dějiny*, 7. (2000) 3. sz. 473–525.

Koutská-Ripka-Žáček

2009 *Občanské fórum, den první. Vznik Občanského fóra v dokumentech a fotografiích*. Red.: Koutská, Ivana – Ripka, Vojtěch – Žáček, Pavel. Praha, 2009.

Kucharík

2017 Kucharík, Juraj: Bratislavskí vysokoškoláci a pochod mestom 16. novembra 1989. In: *1989. Rok zmeny. Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie, Bratislava 4.–5. novembra 2014*. Ed.: Jašek, Peter. Bratislava, 2017. 154–184.

Laluha et al.

2000 *Cesty k novembu 1989. Aktivity Alexandra Dubčeka. Zborník zo seminára pri príležitosti 10. výročia Novembra 1989*. Ed.: Laluha, Ivan – Uher, Ján – Aufrata, Oto – Babnič, Vladimír. Bratislava, 2000.

Londák et al.

2009 Londák, Miroslav – Londáková, Elena – Pešek, Jan – Sedliaková, Alžbeta – Veselská, Natália – Zemko, Milan – Žatkuliak, Jozef: *November '89. Medzník vo vývoji slovenskej spoločnosti a jeho medzinárodný kontext*. Bratislava, 2009.

Lorenc

1992 Lorenc, Alojz: *Ministerstvo strachu? Neskartované spomienky generála Lorenca*. Bratislava, 1992.

Marušiak

2003 Marušiak, Juraj: Maďarská menšina v slovenskej politike v rokoch normalizácie. In: *Slovensko a režim normalizácie*. Zost.: Kmeť, Norbert – Marušiak, Juraj. Prešov, 2003. 222–279.

Mistríková-Vaculík

2009 Mistríková, Zuzana – Vaculík, Juraj: Spomienky. In: *Umelecká beseda na križovatke dejín*. Ed.: Snopko, Ladislav. Bratislava, 2009.

Morbacher

2012 Morbacher, Ľubomír: Úteky za hranice. In: *Sila svedectva. The Power of Witnessing*. Zost.: Fiamová, Martina – Speváková, Jana. Bratislava, 2012.

Novotný

2010 Novotný, Milan: November 1989 na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave (príprava a priebeh protestného pochodu 16. novembra 1989). In: *20. výročie Nežnej revolúcie*. Zost.: Jašek, Peter. Bratislava, 2010. 138–145.

Ondruš

2009 Ondruš, Vladimír: *Atentát na Nežnú revolúciu*. Bratislava, 2009.

Pešek-Szomolányi

1999 *November 1989 na Slovensku. Súvislosti, predpoklady a dôsledky*. Ed.: Pešek, Jan – Szomolányi, Soňa. Bratislava, 1999.

Petranská-Rolková

2010 Petranská-Rolková, Natália: Proces demokratizácie federálneho a slovenského parlamentu a cesta k slobodným voľbám v roku 1990. In: *20. výročie Nežnej revolúcie*. Zost.: Jašek, Peter. Bratislava, 2010. 239–250.

Pullmann

2011 Pullmann, Michal: *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu*. Praha, 2011.

Schuster

2001 Schuster, Rudolf: *Rozhovory s Milanom Čičom*. Košice, 2001.

Šimulčík

2014 Šimulčík, Ján: 291 284 odvážnych. Podpisová akcia za náboženskú slobodu v Československu v roku 1988. In: *Pamäť národa*, 10. (2014) 3. sz. 22–32.

2017 Šimulčík, Ján: *Čas odvahy. Najväčšia podpisová akcia za náboženskú slobodu – 500 000 občanov ČSSR*. Bratislava, 2017.

2018 Šimulčík, Ján: *Čas svitania. Sviečková manifestácia – 25. marec 1988*. Bratislava, 2018.

Sivoš

2009 Sivoš, Jerguš: Reforma štátnej bezpečnosti v predvečer pádu komunistického režimu. In: *1988. Rok pred zmenou. Zborník a dokumenty*. Zost.: Balun, Peter. Bratislava, 2009. 68–90.

2010 Sivoš, Jerguš: Činnosť správy kontrarozvedky v Bratislave od 17. novembra 1989 do 15. februára 1990. In: *20. výročie Nežnej revolúcie*. Zost.: Jašek, Peter. Bratislava, 2010. 167–172.

Snopko

2009 *Umelecká beseda na križovatke dejín*. Ed.: Snopko, Ladislav. Bratislava, 2009.

Strešňák

2010 Strešňák, Gábor: K problematike mimoriadne skartácie materiálov ŠtB na Slovensku v roku 1989. In: *20. výročie Nežnej revolúcie*. Zost.: Jašek, Peter. Bratislava, 2010. 209–216.

Suk

2003 Suk, Jiří: *Labyrintem revoluce. aktéři, zápletky a křižovatky jedné politické krize (od listopadu 1989 do června 1990)*. Praha, 2003.

Szczepanowicz

2013 Szczepanowicz, Marian: *Kuriéri Božieho slova. Skúsenosť a dar*. Bratislava, 2017.

Žáček

2004 Žáček, Pavel: „Můžou přijít, jsme hotovi...“ Tzv. Lorencova „skartace“ z prosince 1989 v dokumentech. In: *Pamäť národa*, 2004. 28–41.

Žatkuliak et al.

1999 *November 1989 a Slovensko. Chronológia a dokumenty (1985–1990)*. Ed.: Žatkuliak, Jozef – Hlavová, Viera – Sedliaková, Alžbeta – Štefanský, Michal. Bratislava, 1999.

PETER JAŠEK

THE VELVET REVOLUTION IN SLOVAKIA

The study analyses the political and social situation in Slovakia during the late 80s as well as historical changes in 1989 that led to the fall of the communist regime. The study provides overview of the key historical events: gradually brought weakening of the regime, changes within the communist party and increase of the opposition activities. In the focus are the events of November and December 1989 and crucial events that led to the fall of the regime. Special attention is devoted to the activities of the youth and student movement in Slovakia, especially the march of the students in Bratislava on 16 November. This march can be considered as a prologue of the Gentle Revolution in Slovakia and a springboard for the involved students. They, bolstered by the Prague events, undertook an open protest at the university and creation of the students strike committee, first at the Slovakia. The author also deals with the establishing and development of the movement Public against Violence in November 1989 and to the discussions of the round table between the representatives of the communist party and Public against Violence. This discussion started the process of transformation from the totalitarian communist regime into the democracy.

KOLLAI ISTVÁN*

Szétfejlődés a történelem sodrásában

A legújabb kori történelmi események eltérő hatása
a szlovák és a magyar politikai gondolkodásra

Jelen tanulmány egy olyan összehasonlító elemzésre tesz kísérletet, ami műfajilag talán a „történelmi politológia”¹ tárgykörébe sorolható: a szlovákiai és a magyarországi politikai kultúra alakulását vizsgálja összehasonlító módon, történelmi – nagyjából százéves – perspektívában. Ez az összehasonlítás nem kíván ítékezni vagy rangsorolni a két ország között, így elkerüli a kérdéses országok közéletének minőségi értékelését is; pusztán szeretné feltárni száz év „kulcsfontosságú eseményeinek” lehetséges eltérő hatását e két politikai közösség gondolkodására.

A mai Szlovákia és Magyarország lakossága 1918-ig egy társadalmat alkotott, ugyanazon politikai keretek között fejlődött. És bár a magyar és a szlovák nemzeti társadalom – főként az elitek szintjén – jelentős strukturális különbségeket is mutatott,² a közös államalakulaton belül rengeteg, társadalomfejlődést befolyásoló közös hatás érte a szóban forgó közösségeket – különösen annak vidéki-paraszti néptömegeit –, így sok kérdésben alapvetően hasonló, „Lajtán innen” szociálpszichológiai vonást mutattak.³

Mégis, ma e társadalmak politikai kultúrájában szembetűnő különbségeket láthatunk: Magyarországra a politikai polarizáció és tömbösödés jellemző, Szlovákiára pedig a politikai preferenciák fluiditása, a politikai struktúrák labilitása. Meny nyiben lehet ezeket az eltéréseket az 1918 óta bekövetkezett – és a két ország számára sokszor ellentétes előjelű – események hatásainak betudni? Ez lenne a kérdés, amire választ a két ország politikai kultúrájának⁴ összehasonlításával keresünk,

* A szerző a Budapesti Corvinus Egyetem Társadalomtudományi és Nemzetközi Kapcsolatok Karának egyetemi adjunktusa (1093 Budapest, Közraktár utca 4–6., istvan.kollai@uni-corvinus.hu).

1 Csizmadia, 2018.

2 Lásd például a „csonka társadalom” koncepcióját (I. Tóth, 1955–1956), amely szerint a magyarországi nemzetiségi társadalmak nem vagy alig rendelkeztek saját elittel.

3 Itt elég csak azokra az érdekes munkákra utalni, amelyek Európa mentalitástörténeti térképét próbálják felvázolni egy-egy kérdés kapcsán, és sokszor egymástól függetlenül egy általános kelet–nyugat törésvonal létezését állapítják meg (sok esetben a Szentpétervár–Trieszt vonal mentén), annak keleti oldalát meglehetősen homogénnek mutatva be (például Hajnal, 1982). Az Osztrák–Magyar Monarchián belül a „Lajtán innen” területek nemzetiségi törésvonalaktól függetlenül egységes struktúráiról lásd: Gyáni–Kövér, 1998. E két, később külviváló nemzeti társadalom közti hasonlóságokat legérzékletesebben talán az összehasonlító irodalomtudomány mutatja be, feltárva a két irodalmi közegnek – és kulturális altalajának – hasonlóságait. Kiss, 2013.

4 A politikai kultúra – mint egyéni habitusoknak az intézményesedését szokások, normák, szabályok révén – definiálását lásd: Almond–Verba, 1965.

jelentősen építve a kérdéssel esetleg hasonló megközelítésben foglalkozó tudományos és esszéirodalomra.

Hogy a történelem valahogyan önsúlyánál fogva hatással van a mára, az régi felismerése – vagy feltételezése – a társadalomtudományoknak. Egymástól meglehetősen különböző szakterületeken merült fel ez a megközelítés. Így például az Annales-iskola történészei által megfogalmazott *longue durée* koncepció az intézményi tehetetlenségnek, egyfajta sodródásnak a fontosságát hangsúlyozza a közönség politikai cselekvésének forrásaként szolgáló politikai kultúra kialakulásában.⁵ A szociológiában még az *unilineáris* és *evolucionista* elméleteket kritizáló olyan koncepciók, melyek az egyén történelemformáló és intézményalakító erejét jobban hangsúlyozzák, sem tekintenek el a társadalmi intézmények (szokások, normák, szabályok) tehetetlenségi erejétől (*strukturálódás* elmélete).⁶ A közgazdaságtanban a fejlődéseméletekből forrtak ki olyan nagy hatású koncepciók, mint a Nobel-díjas norvég Gunnar Myrdal nevével fémjelvezhető *útfüggőség* teóriája. Érdemes megemlíteni a filozófiából Karl Popper, aki rendkívül hevesen kritizálta azt, hogy a totalitárius ideológiák valamiféle történelmi törvényszerűségeket hisznek, de még ő sem zárta ki bizonyos – törvényszerűségeknél puhább – *trendeknek* a lehetőségét. Illetve ami most számunkra külön érdekes: a politikatudományban is hangsúlyos helyet kap, hogy a politikai kultúrát meghatározó törésvonalak (*cleavages*) is évtizedes távlatokban változnak, egymást kioltják vagy egymásra rakódnak.⁷

Miként hasonlítható össze két politikai kultúra?

Ha azt állítjuk, hogy a politikai kultúrának vannak útfüggő, nehezen változó intézményei – szokásai, normái, szabályai –, akkor ezt az állítást úgy is tovább lehet fogalmazni, miszerint a politikai kultúra letéteményesei – a lakosság, a választók, a politikát fogyasztók tömegei – hajlamosak a fennálló intézmények újratermelésére „alulról”, keresleti oldalról, például politikai preferenciáik vagy politikai termékek fogyasztása révén. Így a következőkben a magyar és a szlovák választási magatartást hasonlítjuk össze, mégpedig az önkormányzati választások szintjén, ahol a legkönnyebben tudnak megmutatkozni a fennálló politikai kultúrának alternatívát kínáló, kínálati oldali szereplők.

Szlovákiában négyévente rendeznek helyhatósági választásokat (komunálne volby): a 2014 novemberében megtartott helyi választások után a következőre 2018 novemberében került sor. A magyarországi önkormányzati választásokat korábban még nagyjából hasonló időben, 2014 őszén tartották, de az új szabályozásnak megfelelően a következő választásra már egy öt éves ciklus elteltével, 2019-ben került sor, a helyi önkormányzatok mandátumát ugyanis meghosszabbították négyről öt évre.

⁵ Braudel–Wallerstein, 2009.

⁶ Giddens, 1979.

⁷ Lipset–Rokkan, 1967; Róna, 2008.

Kutatási szempontból a Szlovákiában és Magyarországon 2014-ben megtartott helyi választások megfelelő forrást nyújtanak az összehasonlító elemzéshez.⁸

Ezek a választások azért is alkalmasak az összehasonlító elemzéshez, mert a választási törvény mindkét országban egyaránt elismer pártjelölteket és „független” jelölteket (Magyarországon: „független jelölt”, Szlovákiában: „nezávisly kandidát” vagy „NEKA”). Az utóbbiak nem rendelkeznek nyilvánvaló és hivatalos támogatással egyetlen politikai párt részéről sem. Ez lehetővé teszi, hogy összemérjük a nem politikai jelöltek súlyát a politikai jelöltekével. Az, hogy mégis „jelentős torzítások” veszélyével járhat ez a módszertan, abból az ismert választási gyakorlatból fakad, hogy gyakran több politikai erő hathatós támogatásával, de a logóik használata nélkül indulnak az önkormányzati jelöltek. Ez a fajta nem hivatalos támogatás akkor lehet gyümölcsöző, ha a jelöltek maguk népszerűbbek, mint az érintett politikai párt; viszont kutatási szempontból ekkor a jelöltek hivatalos címkei félrevezetőek lehetnek. Ellenkező jelenség is előfordulhat, amikor civil aktivisták őket befogadó politikai pártok választási listáján jelennek meg. Ez nem csupán módszertani probléma, hanem eleve teszi a dilemmát, hogy bármilyen választás végső soron politikai keretein belül beszélhetünk-e valódi „civil szféráról”. Néhányan azt mondják, hogy a valódi civil, nem kormányzati szervezetek (NGO) aktivistáiban és a „magas politikában” nem lehet semmi közös, és ha valaki politikai pozícióért indul, az a civil eszmék feladását jelenti. E nézőpont szerint a „polgári jelölt” oximoron, és az NGO-háttérrel rendelkező jelöltek leginkább választott szakmájuk „árulóinak” tekinthetők.⁹ A fenntartások ellenére feltételezhető, hogy a párthoz tartozó és a párton kívüli jelöltek sikerének összehasonlítása jó közelítést nyújthat arra vonatkozóan, hogy mekkora igény mutatkozik új narratívákra a már intézményesült politikai narratívával szemben.

Az önkormányzati választások adatait illetően azt látjuk, hogy a független önkormányzati jelöltek súlya Szlovákiában számarányukat tekintve Magyarországhoz viszonyítva nagyobb. 2014-ben 1104 párton kívüli polgármestert választottak a szlovák önkormányzati választásokon, ami az összes polgármesteri tisztség több mint egyharmadát (37,95 százalék) jelenti; ez az arány Magyarországon sem alacsonyabb. Különbség a posztok struktúrájában mutatkozik: Magyarországon a függetlenek szinte kizárólag a kis települések és a falvak független polgármestereiből kerültek ki. Eközben Szlovákiában a nagyobb települések és a nagyvárosok tanácsaiban erős civil jelenlét figyelhető meg: a szlovák főváros egymaga 12 megválasztott

8 Magyarországon: 2010. évi L. törvény a helyi önkormányzati képviselők és polgármesterek választásáról. Szlovákiában: A helyhatóságok önkormányzati választásáról szóló 346/1990 sz. törvény. Az összehasonlító elemzés céljaival összhangban az önkormányzati választások intézményi különbségeit fel kell ismerni, mivel ezek a körülmények befolyásolhatják a civil vagy politikai jelöltek esélyeit. Az érintett országok választási törvényei nem fejlődtek jelentősen másképp: a polgárok az önkormányzati képviselőket/tanácsstagokat és a polgármestereket is választják. Ezen túlmenően a fővárosok lakosai kerületi polgármestert és főpolgármestert is választanak.

9 Szlovákiában a tudományos szakirodalomban folyó vitákon túlmutatón is találkozhattunk ezzel a dilemmával, amikor a 2018. tavaszi kormányellenes tüntetők (a „Tisztességes Szlovákiáért” mozgalom tagjai) úgy döntöttek, hogy részt vesznek a következő önkormányzati választásokon. A reakciók meglehetősen sokrétűek és ellentmondásosak. Lásd a vitát a *Denník N.* című újságban, például: Čikovský, 2018.

„NEKA” jelölttel büszkélkedhetett, akik a 45 tagú helyi tanács közel egyharmadát adták. Ez az arányszám Szlovákia második legnagyobb városában, Kassán még magasabb: 18 független jelölt a 41 tagú tanácsban, aminek eredményeképpen a kassai önkormányzat legnagyobb frakcióját a függetlenek alkotják. Ráadásul rengeteg független jelölt van a nagyobb szlovák városok képviselő-testületeiben, sok helyütt polgármesteri tisztségeket is betöltenek. Ennek eredményeként 2014–2018 között a nyolc megyei központnak 115 független tagja volt Szlovákiában, ami a helyek 43 százalékát tette ki.¹⁰ Magyarországon ez a tendencia alig, vagy máshogy érzékelhető: 2014-ben mindössze 68 független jelöltet választottak meg képviselőnek a tízezer főnél nagyobb lakosú magyar városokban, ami csak néhány százaléka a képviselő-testületi tagoknak. A budapesti önkormányzatnak, akárcsak a korábbi választásokat követően, nem volt 2014-ben független képviselője; a megyeszékhelyek polgármesterei mind politikai pártokhoz tartoztak.¹¹

A szlovákiai politikai attitűdök vizsgálhatók a nagyvárosok élére kerülő vezetők karrierútja alapján is. Pozsony városában a 2014-es önkormányzati választásokat a jelentős pártkötődéssel nem rendelkező (egyébként szabadidejében magyarul is tanuló) Ivo Nesrovnal nyerte meg, majd 2018-ban őt Matuš Vallo személyében egy olyan parlamenten kívüli párt jelöltje győzte le, amelynek támogatottsága akkor csupán pár százalékos volt. Sem a 2014-es, sem a 2018-as fővárosi megmérettetés nem egy az egy elleni párharc volt, hanem a két végső befutó mellett még jelentős támogatottsággal rendelkező további jelöltek vetélkedtek; azaz nem alakult ki valamiféle nagypolitikai vagy ideológiai tömbösödés. Ezzel szemben a budapesti főpolgármesteri választásokon olyan politikai jelöltek arattak győzelmet mind 2014-ben, mind 2019-ben, akik mögött komoly pártinfrastruktúrák álltak. Karácsony Gergely 2019-es budapesti győzelme is ilyennek tekinthető, mivel számos pártközpont közös koordinációja, egyeztetése állt jelölése mögött, és maga is korábban megjárta a parlamentet (illetve miniszterelnök-jelölt is volt).

Igen sokatmondó Nagyszombat – Szlovákia ötödik legnagyobb városa – polgármesterének a története is: egy helyi civilből és környezetvédelmi aktivistából lett polgármester 2014-ben, annak ellenére, hogy csupán az interneten kampányolt, és csak egyetlen óriásplakátja volt. Az akkor 32 éves Peter Bročka addig zöldaktivistaként volt ismert, aki nagy elánal dolgozott a zöldterületek fejlesztéséért és a kerékpáros kultúra népszerűsítéséért – mindez végül elegendőnek bizonyult a „hivatalos” baloldali és jobboldali jelöltek legyőzéséhez a választásokon.¹²

10 A független jelöltek száma 2014-ben a megyeszékhelyeken (zárójelben a képviselő-testület létszáma): Pozsony 14 (a 45 fős testületben), Nagyszombat 15 (31), Zsolna 17 (31), Kassa 18 (41), Nyitra 8 (31), Eperjes 9 (31), Trencsén 20 (25), Besztercebánya 14 (31).

11 Hasonló eredményekre jutunk, ha a 2018. évi szlovákiai önkormányzati választást hasonlítjuk össze a 2019. évi magyarországival. A magyarországi megyeszékhelyeket ekkor vagy a kormánypártiak, vagy az ellenzéki koordináció jelöltjei szereztek meg, míg Szlovákiában öt megyeközpontra is olyan függetlenek nyertek, akiknek több (pártos vagy független) jelölttel kellett megbirkózniuk.

12 Ivo Nesrovnal itt az „esélytelenebb jelöltként” említi. Peter Bročkat a szavazók akkora hányada támogatta, mint a baloldali és a jobboldali jelöltet összesen. „A szlovák választók önkormányzati szinten a független jelölteket vagy a pártpolitikától távolságot tartó szervezeteket részesítik előnyben (sic!).” (Horváth-Sébík, 2015. 105.) A korábbi helyi választások során lényegesen kevesebb független jelölt jutott be a

Az önkormányzati választásokból tehát egy olyan szlovák politikai kultúra rajzolódik ki, amely kevésbé fogékony a tág, ideológiai sémákban értelmezhető narratívákra. Ugyanerre mutat az, hogy Szlovákiát már többször irányította egészen különböző ideológiát képviselő pártok által kötött szivárványkoalíció,¹³ és a választók ezeket a pártokat e lépésük miatt nem büntették meg. Először 1998-ban alakult egy széles szivárványkoalíció a baloldali, a polgári-liberális és a konzervatív-keresztény pártcsaládokhoz tartozó pártokkal, majd a pártok többsége 2002-ben is, az újabb választásokat követően koalíciós kormány tagja lett.¹⁴ 2010-ben ismét létrejött egy hasonló szivárványkoalíció, de az mandátumát a belső feszültségek miatt már nem tudta kitölteni. A 2016–2020 között hivatalban lévő kormányt is három olyan párt alkotta, amely az Európai Parlamentben három különböző frakcióhoz tartozik.¹⁵ Mindez rámutat arra, hogy a szavazók nem követeltek meg erős ideológiai sémakövetést a pártjuk részéről.

A magyar politikai kultúra ezzel éles kontrasztban áll: a kommunizmus bukását követő nyolc magyar parlamenti választás alkalmával kizárólag vagy nemzeti-konzervatív, vagy baloldali-liberális erők alkottak kormányt; a jobb- és baloldal közötti törésvonal teljes mértékben meghatározó volt a kommunizmus bukását követően.¹⁶

Nehezebben mérhető az „ideológiai sémák iránti igény” a politikai téren kívül, a nyilvános diskurzusban, például az újságírás területén. Mindazonáltal néhány szembeötlő különbség itt is kimutatható. Szlovákiában vannak olyan befolyásos politikai újságok, amelyek különböző ideológiai vonulatok olvasztótégelyének tekinthetők: a legbefolyásosabb politikai napilapot, a *SME*-t [„mi vagyunk”] korábbi főszerkesztője, Martin M. Šimecka szerint jobboldali-liberális attitűd jellemzi. A vezető politikai hetilap, a *.tyždeň* is hasonlóan plurális profilt épített, kereszténydemokrata, neokonzervatív és liberális tárcáiróival.¹⁷ A piaci tendenciák azt mutatták, hogy a „szivárványos újságírás” találkozott a termékek fogyasztóinak az igényeivel. Eközben Magyarországon a centrista médiaportfólió létrehozására tett kísérletek sokáig nem feleltek meg a piaci keresletnek, azaz a közigénynek. Ilyen kifejezetten centrista vagy „szivárványos” politikai folyóirat elindításának közvetlen kísérlete a

testületekbe, de jellemzőek voltak a „pragmatikus koalíciók”, az ideológiailag ellentétes oldalak közötti szövetségek, illetve az együttműködés a parlamenti és a nem parlamenti pártok között.

13 Bakke-Sitter, 2005.

14 Staroňová–Malíková, 2003. A második nagykoalícióban (2002–2006) a korábbi baloldali tag (Demokratikus Baloldal Pártja, SDL) helyébe – a parlamentből való kiesését követően – a liberális Új Polgári Szövetség (ANO) lépett. A második koalíciót egyes kutatók már jobboldali koalíciónak tekintik.

15 A pozsonyi kormánykoalíció három parlamenti pártból áll. Az Európai Parlamentben a vezető Irány – Szociáldemokrácia (Smer – sociálna demokracia) a Szocialisták és Demokraták Progresszív Szövetsége elnevezésű képviselő-csoporthoz csatlakozott, a Most–Híd az Európai Néppárt tagja, a harmadik kormányzati erő (Szlovák Nemzeti Párt) egyetlen képviselője 2009–2014 között a radikális, UKIP által vezetett Szabadság és Demokrácia Európája frakciónak volt a tagja.

16 Körösenyi, 2012; Tóka, 2005. Körösenyi tanulmánya nemzetközi összehasonlításra utal, amely szerint Magyarország a kutatásban részt vevő 19 ország közül az egyik legnagyobb ideológiai polarizációt mutatta.

17 A *.tyzden* tárcáirói között több erős és deklarált politikai elkötelezettséggel rendelkező közszereplő is feltűnt. Peter Zajac 2010–2012-ben egy kis, Amerika-barát neokonzervatív párt képviselőjeként működött a szlovák parlamentben. František Mikloško a szlovák kereszténydemokrata mozgalom szimbóluma. Lucia Piussi ismert énekes, alternatív színházi tag és progresszív tematikájú könyvek szerzője.

Magyar Hírlap (és Echo Tv) elindítása volt 2005-ben, amely eredetileg a „centrista” közönséget célozta meg. Miután a centrista vonulat nem hozott komolyabb áttörést, a portfólió tulajdonosa a magyar nyilvánosság radikális szegmense felé irányította a lapot.¹⁸

Hasonlóképpen sikertelen volt az *Index.hu* korábbi főszerkesztőjének, Dudás Gergelynek a kezdeményezése, aki közszereplők támogatásával és jelentős közadakozásra számítva olyan politikailag független médiatermék elindítására tett kísérletet 2017-ben, ami az elképzelések szerint az ideológiák közti törésvonalak áthidalására lett volna hivatott. A kampány látványos kudarccal zárult, miután a célként kitűzött alaptőke 12 százaléka gyűlt csupán össze.¹⁹ Szlovákiában mindezzel szembeállítható a *Denník N* története, melyet a *SME*-ből kivált újságírók alapítottak (miután ott egy zavaros háttérűnek és politikai strómannak tartott tulajdonos bukkan fel), és amely hamar rendkívüli befolyásra, illetve komoly olvasótáborra tett szert. Jelenleg már Csehországban is működik saját napilapjuk, illetve magyar podcastot is indítottak.

Annak érdekében, hogy magyarázatot találjunk az eltérő szociokulturális attitűdökre, a következőkben megvizsgáljuk e két politikai kultúra történeti fejlődési útjait, mivel *longue durée* perspektívában a polgárok jelenlegi magatartása részben tükrözi a politikai kultúra fejlődését.

Nemzeti emancipáció versus individualista emancipáció a magyar politikai gondolkodásban

Ami a magyar politikai kultúra fejlődését illeti, a 20. század egy kis túlzással a 19. század egyik legfontosabb politikai hagyományának, a nemzeti liberalizmusnak az összeomlásával kezdődött. A liberalizmus ekkor többek között a nem magyar állampolgárok emancipációját is magában foglalta volna a politika demokratizálása révén. A 19. század folyamán azonban lassan nyilvánvalóvá vált: egy ilyen változás a magyar kulturális, gazdasági és társadalmi struktúrák gyengülését eredményezte volna. A 19. századi magyar nemzeti liberalizmus még nem volt tisztában ezzel a növekvő önellentmondással; a magyar himnusz szerzője abban az időben őszintén jellemezte korának küldetését a „haza és haladás” jelszóval. Ahogy a Kárpát-medencében az idő múltával kezdtek megerősödni a nemzetiségi mozgalmak, úgy a tömegek emancipációjának individualista útját szorgalmazó liberális és kollektivisták útját hirdető nemzeti gondolkodás ellentmondása egyre nyilvánvalóbbá vált a magyar közéleten belül. Úgy is mondhatni, hogy az emancipációs – vagy más néven: a Nyugathoz történő felzárkózási – elképzelések szembekerülése alakított ki egy

¹⁸ Barta, 2008.

¹⁹ A *Politis.hu* kampányának weboldala: <https://www.indiegogo.com/projects/politis-hu-kell-egy-uj-sag#/>. A „szivárványos” újságírás felé való elmozdulás jelei leginkább a jobboldali pártlapcsaládról lehasadt *Magyar Hang* esetében látszódnak, amely a kormányzati ellenszélben egy meglehetősen sokszínű, leginkább szubkulturálisnak nevezhető lapként jellemezhető.

olyan tartós törésvonalat, ami bár tükrözhetett társadalmi struktúrákon belüli érdek-konfliktust is (például tőkés-munkás osztályellentétet), attól mégis függetlenül, mint értékvita öröklődött tovább.²⁰ A nemzeti liberalizmus – mint a 19. század magyar politikai mozgalmái mögött meghúzódó vezérelv – halványulni kezdett, egész addig, míg a 20. század hajnalán a pártrepresentációja is látványosan összeomlott.²¹ Az ezt követő fejlemények és történelmi események, cezúrák valójában nem megtörték, hanem inkább újratemelték, újraaktualizálták a „haza vagy haladás” törésvonalat.²² Sőt a tömegek emancipációjának kollektivistá-individualista törésvonalára ráakadt, ráilleszkedett egy, a nyugati világrendhez való viszonyulást tükröző tradicionalista-modernista törésvonal.²³ Pedig nem volt történelmi szükségszerűség a 20. században, hogy a nemzeti emancipáció szkeptikussá váljon a nyugati modernitás eszméivel – erre éppen Szlovákia lesz a példa. A nemzeti emancipáció magyar programja azonban nem talált – illetve a Horthy-kor második felében nem is keresett – tartós szövetségeseket a nyugati világrenden belül (ellentétben a szlovákkal), így a két törésvonal (nemzeti vs. egyéni emancipáció; tradicionalizmus vs. modernizmus) könnyen egymásra rakódott.

Így, mint arra egy elemző már jóval később, a harmadik évezredben rámutatott, „ritka történelmi pillanatoktól eltekintve (...) ez a két elv egymással szembe kerülve fejtette ki hatását”.²⁴ Mindennek eredményeképpen a tradicionalista-kollektivistá versus modernista-individualista sémák²⁵ dichotómiája a magyar diskurzusban saját nyelvezettel rendelkezik, melyet még az is ismer és használ, aki magát politikailag közönyösnek tartja. A történelemtankönyvekből például mindenkinek ismertek a 18. századi függetlenségpárti kurucok, akik sajátos ellentétpárt alkotnak azokkal a labancokkal, akik – nagyon leegyszerűsítve – készek feláldozni a függetlenséget a fejlődésért cserébe. A kuruc-labanc ellentétpár a későbbi történelmi időszakokban is komoly jelentőséggel rendelkezett, folyton aktualizált tartalommal

20 A törésvonalakra vonatkozó szakirodalom is számon tartja a társadalmi érdekkonfliktusoktól függetlenül alakuló értékkonfliktusok lehetőségét (a törésvonal-elmélet összefoglalását lásd: Róna, 2008).

21 Horváth–Techet, 2012; Gerő, 2000.

22 Ezt a jelenséget nevezi a törésvonal-elmélet *realignment*nek. Róna, 2008.

23 A vörösteror és a fehérterror rövid, de traumatikus korszakai (1919–1921) az individualista és a kollektív emancipációt szorgalmazó ideák (leegyszerűsítve: a baloldal és a jobboldal) emlékezetkultúrájában egyaránt a vértanúság koraként manifesztálódtak. A Horthy-korszak revíziós politikai agendája a kollektív emancipáció jegyében formálódott, de ez az individualista emancipáció ideájának a háttérbe szorításával párosult (a politikai részvétel korlátozása, numerus clausus, majd zsidótörvények). Mivel e politika érvényesítésének ára az ország háborúba sodródása volt a tengelyhatalmak oldalán a modern nyugati értékrend képviselőivel szemben (Romsics I., 2012), így az emancipáció kollektív (nemzeti) és individualista sémája közötti törésvonal egyre erősebben illeszkedett rá a tradicionalista-modernista törésvonalra. Ezt az illeszkedést tovább erősítette a Kádár-korszak, amikor a társadalmi emancipáció kollektív (nemzeti érdekek mentén történő) sémáját tradicionalistának és elavultnak minősítették, olyan valaminek, ami akadályozza a társadalmi fejlődést és a modernizációt. E tradicionalizmusellenesség sajátos modernizációs kísérlettel is párosult: a társadalmi-gazdasági struktúrák tisztán materialista modernizálásával, kulturális-mentális konvergencia nélkül (Tőkés, 1996; Szalai et al., 2003).

24 Márkus, 2009. 127.

25 Ideológiák helyett inkább a politikai kultúrát meghatározó sémákról beszélünk, mert sokszor nem az ideológiai következetesség, hanem inkább ideológiai üresség jellemzi az egyes megnyilvánulásokat.

megújult,²⁶ és elsősorban az osztrák–magyar kiegyezés óta szolgál a közvéleményt eligazító sematikus koordináta-rendszerként.²⁷

A két világháború között a népi-urbánus ellentétpár uralta a közbeszédet, amit Szabó Dezső, Németh László és más népi írók fogalmaztak meg. Ez tovább erősítette a kollektivista-individualista törésvonal ráilleszkedését a tradicionalista-modernista törésvonalra: Németh László szerint nem a magyarországi török hódítás volt az ország fő tragédiája, az csak elterelte a figyelmet a német–Habsburg gyarmatosításról.²⁸ A népi írók, miközben megújították a magyar agrárvilág kutatását, a vidéki világot a modern, „nyugatos” városi világ ellenpárjaként értelmezték. Mivel a városi középosztályt nagymértékben a zsidó származású polgárság alkotta, a népi-urbánus vitát az antiszemitizmus vádja, illetve a magyar érdekekhez való hűtlenség vádja mérgezte meg, és ilyen formában maradt fenn máig a magyar közbeszédben.²⁹

De vajon tényleg a korábbi korok történelmi megosztottságai írják a 2010-es évek önkormányzati választásainak mintázatát? Nyilván valamiféle közvetlen hatás aligha lehet igaz: a kortárs politikai kultúra nem a korábbi évtizedek történelmi eseményeinek és szociokulturális tendenciáinak *közvetlen* eredménye. Az összes történelmi mérőföldkő, a rendszerváltás, az azóta lezajlott választások és a politika „erős emberei” – elsősorban a miniszterelnökök – személyisége mind alkalmat kínálhatnak a közbeszéd ezen kontúrjainak újrarajzolására. Mindazonáltal a *közvetett* összefüggés fennáll: a politikai kultúra intézményesedése magában hordozza az útfüggőség esélyének növekedését. Így például a politikai pártok, a média és általában a közélet tágan értelmezett aktorai egyszerre maguk is e politikai kultúra termékei, miközben tovább is örökölik ezt a politikai kultúrát. E továbbörökítő hatás, a törésvonalak intézményesültsége azért válhatott erőssé Magyarországon, mert a társadalmi emancipáció kollektivista és individualista sémája szembekerült egymással, és erre ráakódott a tradicionalista-modernista törésvonal is. Szlovákia a példa arra, hogy a kollektivista és individualista sémák nem szükségszerűen kerülnek szembe egymással, és azok nem szükségszerűen illeszkednek rá a tradicionalista-modernista törésvonalra.

26 Szekfű, 1920; Romsics G., 2010. Szekfű meglátása szerint egyesek Magyarország Osztrák–Magyar Monarchián belül meglévő alkotmányos függetlenségét hangsúlyozták, mások csak az ország gyarmatosításának gyakorlatára hívták fel a figyelmet, és mindkét fél elfogult egyoldalúsággal próbálta meg szabályozni a dolgokat. Szekfű, 1920. 42.

27 Bozókí, 2013.

28 Szabó, 1935; Németh, 1989.

29 A mérgező hatás példaként lásd a magyar történészek közötti vitát Trianon és a soá kérdésének traumatikus súlyáról és szerepéről (Kovács, 2015).

Nemzeti és társadalmi emancipáció Szlovákiában

A magyar politikai kultúra egyes rétegeihez hasonlóan a szlovák szavazók attitűdje is értelmezhető a *longue durée* perspektívájából. Az Osztrák–Magyar Monarchia korszakában a szlovák értelmiségnek kétszeres traumát kellett elszenvednie: a kollektív (nemzeti) és az individuális (demokratikus) emancipáció hiányának traumáját.³⁰ Ez természetes kölcsönös megtermékenyítést eredményezett a demokratikus és a nemzeti fejlődés ideái között: Dušan Kováč, a szlovák akadémiai élet vezető személyisége úgy vélekedik, az Osztrák–Magyar Monarchia korában kialakult szlovák nemzeti agitáció a demokratikus agitációval összekapcsolódott, így hozzájárult a politikai napirend demokratizálásához: „A nemzeti programokban egymás mellett létezett a nemzeti tudatosság a polgári jogok alapelveivel.”³¹ Még a nemzetépítés és az etnocentrikus gondolkodásmód iránt elméletben kritikus gondolkodók is integrálták nézeteiket a nemzeti túlélésre vonatkozó valamiféle elemi igénnyel. Aki a tradicionalizmust kritikusán értelmező értelmiségiek közül ezt nem tette – mint Samuel Štefanovič és Ján Lajčiak –, a saját közössége gyakorlati érdekei (valamiféle „nemzeti harc” kényszerű vállalása) és a saját nacionalizmusellenes ideái közti ellentét nyomása alatt sokszor az önkéntes magány kényszerű útját választotta.³²

Ez nem azt jelentette, hogy a szlovák nyilvános diskurzusban teljesen hiányoztak volna a viták a modernizáció és a tradicionalizmus kérdéseiről. Ezek a viták azonban fékezettek voltak, korlátozott szociokulturális hatással rendelkeztek, hiányzott belőlük az az erős szimbolizmus és kódrendszer, amelyet a mai szlovák társadalom felidézhetne és újratemmelhetne, és jellemzően csak arra az általános ideára szorítkoztak, hogy egy nemzeti-kulturális kisebbséget nemzetté alakítsanak. Ez az oka annak, hogy a téma egyik mai szlovák szakértője, Tibor Pichler ezt a vitát legfeljebb egyfajta lefojtott, „szlovák nacionalizmuson belüli kultúrharcnak” nevezi.³³

Ezt a kevésbé ideologizált politikai kultúrát tovább táplálta az elit és az értelmiség alacsony szintű urbanizáltsága. Noha áthatották őket a modernizációs elképzelések, erőteljesen rurális háttérűek voltak.³⁴ Szimptomatikus történet például Pavol Országh-Hviezdoslavé, aki a gyorsan iparosodó Miskolcra hazatérve elvonult az árvi hegyekbe, ahol megfogalmazta magában a szlovák irodalomnak azt a programját, amely egyszerre jelentette a kultúra megőrzését és modernizálását. Vagy említhetjük megint a társadalomtudós Ján Lajčiakot, aki Budapestről, a szlovákok számára szimbolikus asszimilációs metropoliszból egy kis észak-szlovákiai faluba költözött Liptó környékére, hogy ott fejezze be munkáját. Ezekre a momentumokra

30 Zajac, 1997.

31 Kováč, 2009. 273–274.

32 Chmel, 1975.

33 Pichler, 2011. 93–95., 99., 108. Tibor Pichler Bohdan Pavlů „konzervatív és progresszív nacionalizmus-sal” foglalkozó munkáira is hivatkozik, aki azt állította, hogy „a nemzeti fejlődés előfeltétele a politikai szabadság, a demokrácia”. Pichler, 2011. 99.

34 Zajac, 1997.

épül a „falu mint ellenpólus” olyan tézise, amely mégsem jelent feltétlenül anti-modernizmust.³⁵

A szlovák közélet legbefolyásosabb és legélénkebb központja a Monarchia idején Turócszentmárton parányi városa volt, amely a történelmi Magyarország egyik legkisebb megyei központjaként adott helyt mind a tradicionálisabb, mind a modernistább szlovák értelmiségi köröknek. Az első világháború után ennek a vidéki értelmiségnek aztán lehetősége nyílt a városok „nemzetietesítésére”, miközben az újonnan magukévá tett nagyvárosi atmoszférát saját hagyományaiknak megfelelően alakíthatták. Ennek eredményeképpen a korai szlovák városi terek nem álltak távol a vidéki légkörtől, és nem vált meghatározóvá a mérgező város-vidék ellentét. Ehelyett egyfajta „rurális urbanizmus” győzedelmeskedett, és ahogy az ismert szlovák történész, Dušan Škvarna megállapítja, a modern szlovák kultúrát azóta is „erősen plebejus jellegű, konzervatív elvek” alkotják még a környező országokkal összehasonlítva is.³⁶

Mindezekén túl, a világháborúkat követő szlovákiai kommunizmus – ellentétben a magyarországgal – nem mélyítette el a modernizáció és a tradicionalizmus közti törésvonalat, mivel egyszerre hordozott magában kommunista modernizációs elemeket (például a még a két világháború között is „éhező völgyek” fejlesztése) és nemzeti emancipációs elemeket (mint a városok magyar jellegének végleges megtörése, a szlovákok világháborús szereplésével kapcsolatos vádak tabuvá tétele, a cseh országrészekhez mért gazdasági felzárkóztatás). Így a korai kommunista évtizedekre a szlovákok úgy tekintettek, hogy azok hozták el a „civilizációs fellendülést”, és ez a felfogás mélyen beleégett a következő generációk nyilvános emlékezetébe is. A felmérések szerint a szlovák választadók 80 százaléka utólag visszatekintve is pozitívan értékeli a kollektivizálás következményeit, és ezt az időszakot 73 százalék a vidéki térségek életszínvonalának növekedésével, illetve 69 százalék a kulturális fejlődéssel társítja.³⁷ Ez a fajta modernizáció nyilván távol állt a nyugatias értékrendhez való közeledéstől, és kifejezetten antiliberális propagandisztikus közeg vette körül, ami így „atipikus diszharmóniát” eredményezett a modernizáció gondolata és a liberális értékek felvállalása között.³⁸ Viszont nem okozott komolyabb törést a modernizmus és a tradicionalizmus között.

A csehszlovák kommunizmus 1968 utáni korszaka sem vált olyan megosztó emlékezetvitákkal telítetté, mint a Cseh Köztársaságban, mert a prágai tavasz leverése („normalizáció”) az ikerállamiság föderatív modelltől történő átalakításával – azaz megint csak a nemzeti emancipáció felé tett lépéssel – párosult. Nem véletlen, hogy a szlovákok több mint kétharmada ezekre az évtizedekre utólag a csehekkel szembeni nemzeti emancipáció koraként és az állami szervekben erősödő

35 Škvarna, 2001.

36 Škvarna, 2001. A nem szlovák városi terek nemzetietesítésével kapcsolatban lásd: Gašpar, 1969. A fentebb említett Tibor Pichler Dominik Tatarakára – a kommunizmus idején a disszidensek vezető személyisége és az 1989 utáni politika közös ideológiai minimumának meghatározója – „városi ruralistaként” hivatkozik (Pichler, 2006).

37 Pekník, 2006. 38.

38 Škvarna, 2001. 261.

szlovák politikai jelenlét révén a fejlődő nemzeti öntudat időszakaként tekint.³⁹ Mindennek fényében nem véletlen, hogy a Vörös Hadsereg más közép-európai országokban az elnyomás szimbólumainak tekintett műemlékei Szlovákiában nem tűntek el teljesen, és még mindig meghatározó hányadát képezik a katonai emlékműveknek.⁴⁰

Szlovákia történelmét áttekintve, ismét felvethető a kérdés: vajon az említett évszázados politikai tendenciák jelenthetnek-e közvetlen magyarázatot a kortárs szlovák közélet attitűdjeire? A válasz – a magyar attitűdöt tárgyaló részhez hasonlóan – a szlovák attitűdöket egyszerre reprezentáló, de ezáltal újratermelő intézmények továbbörökítő szerepében rejlik. A nemzeti és a demokratikus emancipáció közti könnyű átjárás hagyománya és a csekély mértékben átideologizált politikai kultúra segítette ugyanis kormányra 1998-ban azt a szivárványkoalíciót, amely magában foglalta a kereszténydemokratákat (KDH), a Nyugat-orientált baloldaliakat (SDL) és a piacorientált polgári liberális centrumot (SDKU), amely politikai formáció – némi módosítással 2002-ben, amikor a baloldaliak helyére a liberálisok érkeztek – kialakította Szlovákiának a NATO-ba, az Európai Unióba és végül az euróövezetbe vezető útját.⁴¹ (Az egész szivárványkoalíció nem lett volna működőképes a mindvégig, nyolc évig biztos támaszt jelentő Magyar Koalíció Pártja nélkül.) Ennélfogva a „ruralizáló urbanizmus” és a „tradicionális modernizmus” kulturális kódja konkrét politikai és közéleti eredményekben materializálódott – azaz újratermelődött, újabb generációknak vált életélményévé.

Mindezzel együtt két okból is nagy túlzás lenne rózsaszínűre és problémamentesre festeni Szlovákia közéletét. Az egyik ok az, hogy az EU-csatlakozás óta több jel mutat arra: a nemzeti-szociális emancipációs idea kifulladt, és az Európában akár hagyományosnak is tekinthető – valójában egyre erősebb tribalista vonásokat mutató – ideológiai megosztottság begyűrűzik, megjelenik. Így bár a szivárványkoalíció 2010-ben ismét hatalomra jutott, ez a politikai konstelláció már a ciklus közben szétesett, részben tipikusan szubkulturális vagy szimbolikus – például a marihuánafogyasztásról vagy az abortuszról folytatott – ideológiai összetűzések miatt. Szimptomatikus az is, hogy a *.týždeň* hetilaptól a konzervatív újságírók kiléptek, hogy egy kifejezetten keresztény-konzervatív médiafelületet hozzanak létre (*Postoj.sk*), a *SME* napilapot pedig egy erősen liberális ideológiájú „kemény mag” hagyta ott, hogy elindítsák a *Denník N* című újságot. A másik ok pedig az, hogy a nemzeti és a demokratikus emancipációt egyszerre hirdető politikai gondolat igazából sosem szerzett meggyőző fölényt az olyan populista-nihilista erőkkel szemben, amelyek végső soron éppen a szlovák közélet kevésbé ideologizáltságából táplálkoztak. Így míg Magyarországon a *kulturkampf* jelensége, Szlovákiában az ideológiai közöny vált történelmi tehertéllé.

39 Pekník, 2006. 52.

40 Bartlová, 2007. 158.

41 Bútorá, 1997.

A „kulturharc” és a „közöny” kulturális kódja

Mivel a „kulturális kódok” sokrétű hatást gyakorolhatnak egyidejűleg a társadalom különböző alrendszeire – a gazdaságra, a kultúrára vagy a politikára –, a magyar és a szlovák kulturális kódok párhuzamos elemzése nem jelentheti normatív megítélésüket vagy rangsorolásukat. A civil aktivizmus mozgásterének szempontjából nézve például, a magyar közélet ideológiai és politikai sematizmusa az új kezdeményezések számára folyamatosan a politikai címkézés veszélyét, egy fojtogató légkört jelenít meg.⁴² Szlovákiában viszont a pártstruktúra vált oly mértékben képletkennyé a politikai kultúra fogódzóinak gyengesége miatt, hogy az könnyen utat nyit kalandoroknak, próba-szerencse alapon befutó pártoknak és eklektikus képződményeknek, az ország kormányozhatóságát újra és újra veszélybe sodorva. Így nehéz lenne a két ország politikai kultúrája között mérleget vonni, inkább egy-egy kérdésben foglalhatunk állást egyik vagy másik kultúra előnyei mellett. De ennek a tanulmánynak nem is ez az elsődleges célja, hanem a különböző politikai kultúrák történelmi gyökereinek bemutatása, a kulturális szétfejlődés folyamatának feltárása.

Mindenesetre mind a szlovák, mind a magyar attitűdöket akadémiai vagy közéleti kritika kíséri mindkét országban. Magyarországon a fent ábrázolt megosztottság és az ennek részeként jelentkező „pártokrácia” (túlpártosodás)⁴³ régóta kritika tárgya vitairatokban, tanulmányokban, a kortárs irodalomtól a politikatudományokig ívelő elemzésekben (ezek részletes bemutatásától itt eltekintünk). De a szlovák értelmiség is kritikus a szlovákiai politikai kultúrával szemben. Martin M. Šimečka ismert közíró megfogalmazását magyarra átültetve talán a „közöny kódjának” lehet ezt nevezni, amit a publicista vitriolos szavai szerint a szlovákok hegyvidéki hazájukból titkos közös szokásként hoztak magukkal. Tudományos elemzések a „közömbös polgárok” számosságát sokszor – jelen tanulmányhoz hasonlóan – történelmi perspektívából magyarázzák, és Szlovákia kiszolgáltatott, sodródó helyzetére vezetik vissza: „Egészen a kommunizmus bukásáig polgáraink nem tudták saját maguk önállóan értékelni sem a politikát, sem a történelmet, sem pedig valós körülményeiket.”⁴⁴

Eszerint az önálló állami lét hiánya is folyamatos felmentést ad a történelmi sorsfordulókban való állásfoglalásban. A kortárs szlovák író, Pavel Vilikovský maliciózan ugyanezt mondja: a szlovák társadalom „örök ártatlanságra ítéltetett”.⁴⁵ Olga Gyárfášová „antiheroikus történelemtudatnak” nevezi ezt; szerinte belevesődött a szlovák társadalom „kulturális kódjába, hogy sorsát mások határozzák meg”.⁴⁶ Mások nem ennyire megengedők: Daniel Pastirčák a politika által felhasznált és újratermelt „bosszantó kulturális nihilizmusról” beszél,⁴⁷ Milan Šútovec

42 Márkus, 2009. 125. A szerző szerint „a kulturharcra torzuló kultúraalapú politika” akadályozta a racionális és kooperatív politikai cselekvést, és okozza Magyarország „szuboptimális gazdasági teljesítményét”.

43 Ágh, 1998.

44 Plávková, 2017. 21–22.

45 Vilikovský, 1997.

46 Gyárfášová, 2014. 447.

47 Pastirčák, 2013. 479.

ugyanazt „értékek abszurd katyvaszaként” (szlovák nyelvhasználatban: gulyásaként) írja le,⁴⁸ Pavol Lukáč, a szlovák posztkommunista politikai gondolkodás tudományos kutatója pedig a szlovák elitnek provincializmusaként definiálta ezt.⁴⁹

A posztszocialista évtizedekre jellemző szlovák és magyar politikai attitűd – a jelenleg is zajló átstrukturálódások, változások jelei ellenére – szembeállítható egymással. A magyarországi helyzet közel áll ahhoz a mintázathoz, amikor az újabb és újabb politikai törésvonalak szépen ráakódnak az előzőkre, mígnem ez a törésvonal elveszti profán jellegét és egy „szent” szembenállás jön létre;⁵⁰ vagy a Claus Offe által leírt „túlterhelt állapothoz”, ahol az ellenség-szövetséges, mi-ők ellentétek bináris dichotómiája uralja a politikai kultúrát, így az együttműködés és a kompromisszumok ellehetetlenülnek.⁵¹ A szlovák politikai attitűd evolúciója is rendelkezik saját nemzetközi kontextussal: ezt a fajta képlékenységet Peter Mair posztkommunista jelenségként írja le,⁵² amely egyfajta civilizációs inkompetenciában gyökerezik, és a szavazók bizonytalanságában és a politikai vállalkozók kakofóniájában testesül meg. Ezek a nagy különbségek sokban visszavezethetőnek tűnnek a két ország által megélt és feldolgozni kényszerült 20. századi történelmi eseményekre.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Ágh

1998 Ágh, Attila: *The Politics of Central Europe*. London, 1998.

Almond–Verba

1965 Almond, Gabriel A. – Verba, Sidney: *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Boston, 1965.

Bakke–Sitter

2005 Bakke, Elisabeth – Sitter, Nick: Patterns of Stability: Party Competition and Strategy in Central Europe since 1989. In: *Party Politics*, 11. (2005) 2. sz. 243–265. DOI: <https://doi.org/10.1177/1354068805049779>.

Barta

2008 Barta Judit: A szélsőjobb oldali tematika kezelése a magyar médiában. In: *Médiakutató*, 9. (2008) 4. sz. 51–60.

Bartlová

2007 *Co bylo Československo? Kulturní konstrukce státní identity*. Ed.: Bartlová, Milena. Praha, 2007.

Bozóki

2013 Bozóki András: Családi tűzfészek. A kultúra a szimbolikus politika fogságában. In: *Mozgó Világ*, 39. (2013) 10. sz. 3–22.

48 Forráshivatkozás nélkül idézi Bútor, 1997.

49 Lukáč, 2007. 339.

50 Lipset–Rokkan, 1967.

51 Offe, 1991.

52 Mair, 1997.

Braudel–Wallerstein

2009 Braudel, Fernand – Wallerstein, Immanuel: History and the Social Sciences: The Longue Durée. In: *Review (Fernand Braudel Center)*, 32. (2009) 2. sz. 171–203.

Bútorá

1997 Bútorá, Martin: Slovenská otázka a slovenská demokratická koalícia. In: *OS Fórum občianskej spoločnosti*, 1. (1997) 6. sz. 5–6.

Chmel

1975 Chmel, Rudolf: *Kritika a kontinuita*. Bratislava, 1975.

Čikovský

2018 Čikovský, Konštantín: Za slušné Slovensko šíri nebezpečný blud o škodlivosti politických strán. In: *Denník N*, 2018. július 2. <https://dennikn.sk/1168849/za-slusne-slovensko-siri-nebezpecny-blud-o-skodlivosti-politickych-stran/> (letöltés: 2018. július 30.).

Csizmadia

2018 Csizmadia Ervin: Történelem, politika és nemzeti habitus. Mit mond a mának a mély-múlt? In: *Replika*, 106. (2018) 1–2. sz. 279–291. DOI: <https://doi.org/10.32564/106-107.17>.

Gerő

2000 Gerő András: Deák Ferenc és a politikai etika. In: *Nemzeteken innen és túl. Tanulmányok Diószegi István 70. születésnapjára*. Szerk.: Erdődy Gábor – Pók Attila. Bp., 2000. 149–161.

Giddens

1979 Giddens, Anthony: *Central Problems in Social Theory: Action, Structure and Contradictions in Social Analysis*. New York, 1979.

Gyáni–Kövér

1998 Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a második világháborúig*. Bp., 1998.

Gyárfášová

2014 Gyárfášová, Oľga: O štyroch neduhoch slovenskej spoločnosti a ich individuálnom popretí. In: *V službe demokracie. Pamätnica k sedemdesiatke Martina Bútoru*. Ed.: Szigeti, László. Bratislava, 2014. 445–449.

Hajnal

1982 Hajnal, John: Two Kinds of Preindustrial Household Formation System. In: *Population and Development Review*, 8. (1982) 3. sz. 449–494.

Horváth–Šebík

2015 Horváth, Peter – Šebík, Karol: Voting Behavior and Municipal Elections 2014 in Slovakia. In: *Slovak Journal of Political Sciences*, 15. (2015) 2. sz. 93–113. DOI: <https://doi.org/10.1515/sjps-2015-0005>.

Horváth–Techet

2012 Horváth Csaba – Techet Péter: Engedtek a negyvennyolcból. A nemzeti liberalizmus eltűnésének okai és megjelenésének esélyei. In: *Kommentár*, 7. (2012) 5. sz. 95–109.

I. Tóth

1955–1956 I. Tóth Zoltán: A soknemzetiségű állam néhány kérdéséről az 1848 előtti Magyarországon. In: *Az MTA Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei*, 7. (1955–1956) 4. sz. 260–279.

Kiss

2013 Kiss Gy. Csaba: *Understanding Central Europe: Nations and Stereotypes. Essays from the Adriatic to the Baltic Sea*. Bp., 2013.

Kováč

2009 Kováč, Dušan: Konštrukcia národnej identity a zmena politickej kultúry. In: *My a tí druhí v modernej spoločnosti. Konštrukcie a transformácie kolektívnych identít*. Ed.: Kiliánová, Gabriela – Kowalská, Eva – Krekovičová, Eva. Bratislava, 2009. 265–275.

Kovács

2015 Kovács Éva: Trianon, avagy „traumatikus fordulat” a magyar történetírásban. In: *Korall*, 16. (2015) 59. sz. 82–107.

Körösényi

2012 Körösényi András: A politikai polarizáció és következményei a demokratikus elszámoltatásra. Magyar politika, 1990–2010. In: *Van irány? Trendek a magyar politikában*. Szerk.: Boda Zsolt – Körösényi András. Bp., 2012. 284–309.

Lipset–Rokkan

1967 Lipset, Seymour M. – Rokkan, Stein: *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*. New York, 1967.

Lukáč

2007 Lukáč, Pavol: Historická a politická identita Slovenska na prahu jeho integrácie do EÚ. In: *Slovenská otázka dnes. Výber textov z časopisu OS 1997–2006*. Ed.: Szigeti, László. Bratislava, 2007. 336–345.

Mair

1997 Mair, Peter: *Party System Change: Approaches and Interpretations*. Oxford, 1997.

Márkus

2001 Márkus G. György: A politikai törésvonalak tipológiája nemzetközi összehasonlításban. In: *Tudományos Közlemények [Általános Vállalkozási Főiskola]*, 4. (2001) 69–77.

2009 Márkus G. György: Kultúrharc és törésvonalak Magyarországon. A „magyar modell-től” az identitáspolitikáig. In: *Tudományos Közlemények*, 21. (2009) 125–133.

Németh

1989 Németh László: Magyarság és Európa. In: Németh László: *Sorskérdések*. Bp., 1989. 252–335.

Offe

1991 Offe, Claus: Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe. In: *Social Research*, 58. (1991) 4. sz. 865–902.

Oliver–Myers

1999 Oliver, Pamela E. – Myers, Daniel J.: How Events Enter the Public Sphere: Conflict, Location, and Sponsorship in Local Newspaper Coverage of Public Events. In: *American Journal of Sociology*, 105. (1999) 1. sz. 38–87. DOI: 10.1086/210267.

Pastirčák

2013 Pastirčák, Daniel: Sprostredkovatelia a biele vrany. In: *Odkiaľ a kam. 20 rokov samostatnosti*. Ed.: Bútorá, Martin – Mesežnikov, Grigorij – Bútorová, Zora – Kollár, Miroslav. Bratislava, 2013. 476–482.

Pekník

2006 *Verejná mienka a politika. Historické vedomie slovenskej spoločnosti*. Ed.: Pekník, Miroslav. Bratislava, 2006.

Pichler

2006 Pichler, Tibor: Slobodný karpatský pastier. Politické myslenie Dominika Tatarku na pozadí jeho identity občan a urbánneho ruralistu. In: *OS*, 10. (2006) 1–2. sz. 42–47.

- 2011 Pichler, Tibor: *Etnos a polis. Zo slovenského a uhorského politického myslenia*. Bratislava, 2011.
- Plávková
2017 Plávková, Oľga: *Verejná mienka na Slovensku v kontexte integračných procesov na začiatku 21. storočia*. Bratislava, 2017.
- Romsics G.
2010 Romsics Gergely: *Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941*. Bp., 2010.
- Romsics I.
2012 Romsics Ignác: A Horthy-rendszer jellege. Historiográfiai áttekintés. In: *Korunk*, 23. (2012) 11. sz. 3–12.
- Róna
2008 Róna Dániel: A törésvonal fogalma a politikatudományban. In: *Politikatudományi Szemle*, 17. (2008) 4. sz. 121–144.
- Škvarna
2001 Škvarna, Dušan: Zvláštna cesta Slovenska. Moderné slovenské dejiny a súčasná polarizácia našej spoločnosti. In: *OS*, 5. (2001) 6. sz. 3–7.
- Staroňová–Malíková
2003 Staroňová, Katarína – Malíková, Ľudmila: Policy Making Under Coalition Politics in Slovakia. In: *Sociológia – Slovak Sociological Review*, 35. (2003) 3. sz. 195–228.
- Szabó
1935 Szabó Dezső: Magyarország helye Európában: Keleteurópa. Bp., 1935. (Szabó Dezső Füzetek.)
- Szalai et al.
2003 Szalai Erzsébet – Gyáni Gábor – Gerő András – Csizmadia Ervin: 2003. Szembenezés a múlttal. In: *Fundamentum*, 7. (2003) 1. sz. 39–55.
- Szekfű
1920 Szekfű Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Bp., 1920.
- Tóka
2005 Tóka Gábor: A magyarországi politikai tagoltság nemzetközi összehasonlításban. In: *Törések, hálók, hidak. Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon*. Szerk.: Angelusz Róbert – Tardos Róbert. Bp., 2005. 17–64.
- Tőkés
1996 Tőkés, Rudolf L.: *Hungary's Negotiated Revolution: Economic Reform, Social Change, and Political Succession, 1957–1990*. Cambridge–New York, 1996.
- Vilikovský
1997 Vilikovský, Pavel: Odsúdení na večnú nevinnosť? In: *OS*, 1. (1997) 3. sz. 2.
- Zajac
1997 Zajac, Peter: Slovenský intelektuál dvadsiateho storočia. Prípadová štúdia. In: *OS*, 1. (1997) 5. sz. 10–17.

ISTVÁN KOLLAI

DIVERGENCE IN HISTORY

THE DIFFERENT IMPACT OF CONTEMPORARY EVENTS ON SLOVAKIAN AND HUNGARIAN
POLITICAL THINKING

An interdisciplinary research program of political science and history addresses the question, to which extent historical events determine the evolution of a given community's political culture. Present study approaches this issue by comparing 20th-century Hungarian and Slovak history and political thinking. From the analysis it can be seen that the idea of national (community) emancipation and individual emancipation were often confronted with each other, and this divide was further reinforced by the cultural cleavage between traditionalism and modernism. In contrast, in Slovak political thinking, the national and individual agendas of the emancipation of society were intertwined, moreover, the "national thought" found allies in the representatives of modernism. Thus, cleavages within Slovak politics did not deepen in the way that can be observed in the Hungarian case. However, the peculiar development of the Slovak political culture has led to weak ideological schemes to be followed by the voters and to form political preferences, which results in a fluid and unstable political structure.

KECSKÉS D. GUSZTÁV*

A NATO és Kelet-Európa 1988–1992-ben

TANULMÁNYOK

Az Atlanti Paktum helyzete és tevékenysége:
átalakulás és folytonosság

1988–1991-ben az Egyesült Államok által vezetett nyugati szövetségi rendszer és a Szovjetunió által dominált kelet-európai szocialista blokk viszonya alapvetően megváltozott.¹ A korábbi évtizedek hidegháborúnak nevezett katonai, politikai, kulturális és ideológiai szembenállása – Moszkva meggyengülésével, majd birodalmának összeomlásával – hónapok alatt átadta a helyét a korábban a vasfüggöny által elválasztott felek új típusú együttműködésének.²

Harminc évvel ezelőtt a mostani Európa geopolitikai helyzetét is alapvetően meghatározó döntések születtek. A NATO ma is létezik, és továbbra is állomásoznak amerikai csapatok földrészünkön. A tanulmány a nemzetközi és a hazai szakirodalom, valamint a NATO Levéltár, a francia Külügyminisztérium Levéltára és a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára már hozzáférhető dokumentumai alapján azt mutatja be, hogy az 1989–1991-es kelet-európai rendszerváltás hogyan hatott az Észak-atlanti Szövetségre, s így Európa jelenlegi biztonsági helyzetére.

Mielőtt felidézzük az Atlanti Paktumnak a hidegháború lezárulása nyomán bekövetkező radikális átalakulását, röviden szólnunk kell a nyugati katonai és politikai szövetség hivatalos dokumentumaiban lefektetett feladatairól és működéséről.

* A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa (1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., kecskes.gusztav@btk.mta.hu). A NATO Levéltár és Könyvtár (Brüsszel) anyagainak helyszíni tanulmányozását és összegyűjtését a belga FRS-FNRS Fonds de la Recherche Scientifique és a Magyar Tudományos Akadémia ösztöndíja tette lehetővé.

1 A jelen tanulmány korábbi változata megjelent a *Brüsszelből tekintve*, 2018 és az *A View from Brussels*, 2019 kötetek bevezető tanulmányának részeként. A címben használt „Kelet-Európa” kifejezés használatával a Szovjetunióra és európai szövetségeseire, valamint Jugoszláviára és Albániára utalunk. Így felidézzük a NATO korabeli dokumentumainak ezen országokra együttesen vonatkozó szóhasználatát (angol Eastern Europe, francia Europe orientale), anélkül azonban, hogy állást foglalnánk a térség elnevezésével kapcsolatos terminológiai vitákban.

2 Békés Csaba közelmúltban megjelent könyvében meggyőzően érvel amellett, hogy a keleti és a nyugati tömb viszonyát már 1953-tól a hidegháborús korszak végéig a totális atomháború veszélye által kikényszerített együttműködés alapvetően jellemezte: Békés, 2019. 14–15. A Nyugat és a kelet-közép-európai országok kooperációja azonban az 1989–1990-ben bekövetkezett változások nyomán minőségileg új szintre, az euroatlanti közeledés perspektívájába került.

A NATO alapítása, elvei, felépítése és működése 1989-ben

A NATO az Észak-atlanti Szerződés (más néven Washingtoni Szerződés) 1949. április 4-i aláírásával alakult politikai és katonai szövetség, amely ellensúlyt kívánt képezni a második világháború után Közép- és Kelet-Európában állomásozó szovjet hadseregeknek. Alapító tagjai: Belgium, Kanada, Dánia, Franciaország, Izland, Olaszország, Luxemburg, Hollandia, Norvégia, Portugália, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok. 1952-ben csatlakozott Görögország és Törökország, 1955-ben a Német Szövetségi Köztársaság (NSZK) és 1982-ben Spanyolország. 1966-ban Franciaország kivonult a NATO integrált katonai szervezetéből, de a szövetség tagja maradt.

Az Észak-atlanti Szerződés 5. cikkelye kimondja: „A Felek megegyeznek abban, hogy egyikük vagy többjük ellen, Európában vagy Észak-Amerikában intézett fegyveres támadást valamennyiük ellen irányuló támadásnak tekintenek, és ennél fogva megegyeznek abban, hogy ha ilyen támadás bekövetkezik, mindegyikük az Egyesült Nemzetek Alapokmányának 51. cikke által elismert jogos egyéni vagy kollektív védelem jogát gyakorolva, támogatni fogja az ekként megtámadott Felet vagy Feleket azzal, hogy egyénileg és a többi Féllel egyetértésben azonnal megteszi azokat a intézkedéseket – ideértve a fegyveres erő alkalmazását is –, amelyeket a békének és biztonságnak az észak-atlanti térségben való helyreállítása és fenntartása érdekében szükségesnek tart...”³ Az 5. cikkely meghatározza a szerződés földrajzi hatályát: „fegyveres támadás” „a Felek egyikének területe ellen Európában vagy Észak-Amerikában”. A szerződés további pontjai szerint a szövetség elvi alapjai közé tartozik a demokrácia erősítése, a közös katonai képességek fejlesztése és az egymással való konzultáció. A NATO elsődleges célja a hidegháború időszakában az volt, hogy egyesítse és erősítse a nyugati szövetség katonai válaszát, amennyiben Nyugat-Európát támadás fenyegetné a Szovjetunió és szövetségesei részéről.⁴

A NATO-t szuverén országok alkotják, amelyek minden téren megőrzik függetlenségüket, a külpolitikát is beleértve. Minden szövetségesnek, az alapdokumentumok szerint, egyenlő jogai és lehetőségei vannak álláspontjának kifejtésére az intézmény fórumain, függetlenül az adott ország lakosságától és méretétől, vagy befolyásának nagyságától. A döntések nem többségi szavazással, hanem konszenzussal születnek. Ez azt jelenti, hogy a meghozott döntéseket minden tagállam támogatja, és azok minden szuverén tagállam közös döntését fejezik ki. A szoros politikai együttműködés érdekében a tagállamok igyekeznek tájékoztatni egymást külpolitikájuk egészéről és motivációiról, valamint álláspontjukról és annak alakulásáról különféle kérdéseket illetően.⁵

3 Az Észak-atlanti Szerződés szövege magyar fordításban: *Az Észak-atlanti Szerződés*, 1949.

4 A NATO szervezeti felépítéséről, stratégiájáról és tevékenységéről részletesen lásd: *The North Atlantic Treaty Organisation*, 1989; valamint *Encyclopedia of NATO*, továbbá: Díez de Velasco Vallejo, 2002. 505–520. A NATO általános történetéről: Zorngibe, 2002; Kaplan, 2004; Risso, 2014; *Manuel de l'OTAN*, 1999; *The Atlantic Pact Forty Years Later*, 1991; *A History of NATO*, 2001; *Open Door*, 2019. A NATO történetéről magyarul: Gazdag, 1997. 21–55.

5 *The North Atlantic Treaty Organisation*, 1989. 185. A NATO korabeli felépítéséről és működési elveiről magyarul: *NATO Kézikönyv*, 1993. 25–37.

A washingtoni szerződés 9. cikkelye értelmében a tagállamok kormányai létrehozták az Észak-atlanti Tanácsot (North Atlantic Council, NAC), amelyben mindnyájan képvisellel rendelkeznek. Ez a szervezet legfőbb politikai döntéshozó fóruma, amelynek feladata a szerződésben megfogalmazott célok megvalósítása. Tényleges politikai felhatalmazással és döntési jogkörrel rendelkezik. Az egyetlen testület, amelyet maga a szerződés hozott létre. A legfőbb hatalom, amely az alárendelt bizottságok és munkacsoportok hálózatát irányítja. A Tanács döntéseit gyakran ezeknek a bizottságoknak a jelentései és ajánlásai készítik elő. Minden tagállamnak egy képviselője van a NATO Tanácsában, amely egyaránt ülésezhet az állandó képviselők, a külügy- és védelmi miniszterek, valamint az állam- és kormányfők szintjén. A különböző szinteken meghozott döntéseknek azonos a hatályuk. Az üléseket a NATO főtitkára elnököli. Általános értelemben a NATO központjában dolgozó Nemzetközi Titkárság egésze, szintén a főtitkár irányításával, a Tanács munkáját segíti.⁶

Ugyancsak az Észak-atlanti Tanács tevékenységét támogatja a NATO Politikai Bizottsága (Political Committee, NATO), amelynek tagjai az egyes tagállami delegációk helyettes állandó képviselői vagy politikai tanácsadói. E Politikai Bizottság a rendszeres információ- és véleménycserén kívül tanulmányokat és jelentéseket készít a Tanács megbízásából. Üléseit a politikai ügyekért felelős főtitkárhelyettes vezeti. További konzultációs fórumot jelentenek a speciális tematikával foglalkozó ad hoc munkacsoportok és az egyes térségek tagállamok által delegált szakértőinek évente kétszer tartott tanácskozásai. A politikai konzultációkra készített munkadokumentumokhoz és jelentésekhez a tagállami delegációk szállítják az előkészítő anyagokat, míg a Nemzetközi Titkárság Politikai Ügyek Részlege végzi a koordináló és szerkesztő munkát. Az e részlegen belül működő Politikai Igazgatóság biztosítja a NATO egész politikai tevékenységének adminisztratív alapjait. Hatásköre felölelte a kelet-nyugati kapcsolatok politikai vonatkozásait, a tagállami területen kívüli világ fejleményeit, az európai politikai folyamatokat, valamint a fegyverzetkorlátozási tárgyalásokat is.⁷

A kihívások

Az 1989-ben megalapításának 40. évfordulóját ünneplő Észak-atlanti Szövetség a vizsgált időszakban jelentős kihívásokkal szembesült. A régóta húzódozó problémák közé tartozott a szovjet blokk fölénye a hagyományos fegyverzetek terén. John Galvin tábornok, a NATO európai erőinek főparancsnoka 1989-ben kijelentette, hogy Mihail Gorbacsov 1985. márciusi hatalomra kerülése óta a szovjetek harcokcsí- és tűzérségifegyver-gyártása folyamatosan nőtt. Ezen az 1988. decemberi fegyverzetcsökkentési bejelentések csak szerény mértékben módosítottak. A NATO-ország-

6 *The North Atlantic Treaty Organisation*, 1989. 321–328. Továbbá a NATO Levéltár honlapja: <http://archives.nato.int/north-atlantic-council-2> (letöltés: 2018. augusztus 2.).

7 *The North Atlantic Treaty Organisation*, 1989. 191–192., 330.

gok vezető köreiben a szovjet szándékokkal kapcsolatban továbbra is bizonytalanság volt érzékelhető.⁸ Szintén évtizedek óta görgetett nehézségnek számított a védelem terheinek aránytalan megosztása a nyugati szövetségen belül. Amerikai kormánykörökben már az 1960-as évektől erős feszültséget okozott, hogy a közös védelem terheinek túlnyomó része az Egyesült Államokra hárult, annak ellenére, hogy az európai szövetségesek a második világháború utáni sokkból kilábalva egyre erősödő gazdasággal rendelkeztek.⁹ Az 1980-as évek végén ehhez társult az az amerikai feltételezés, hogy az erősödő Európai Gazdasági Közösségnek védelmi célokra még ki nem aknázott hatalmas erőforrásai vannak.¹⁰ Ugyancsak hosszú ideje jelen voltak az európai önállósági törekvések az USA-val szemben.

Az 1980-as évek végén a NATO-t érő kihívások közül jelentőségében kiemelkedik Kelet-Európa és általában a kelet–nyugati kapcsolatok viharos gyorsaságú átalakulása. Az Egyesült Államok és a Szovjetunió által dominált kétpólusú világrend a maga európai érdekszféra-rendszerével 1990-re megszűnt: a Szovjetunió politikailag, majd katonailag fokozatosan visszahúzódott, a kelet-közép-európai kommunista rendszerek összeomlottak, és létrejött a német egység. Az Észak-atlanti Szövetség keleti biztonsági környezete tehát radikálisan átalakult. A rivális katonai szövetség, a Varsói Szerződés fokozatosan erodálódott, majd 1991 júliusában megszűnt.¹¹ Az év végére maga a Szovjetunió is felbomlott. A NATO-országok vezető köreiben felrémlt az évtizedek óta mozdulatlan kelet-európai térség destabilizálódásának veszélye: a szovjet uralom által eddig lefojtott nacionalizmusok feléledése,¹² a társadalmi megrázkódtatások nyomán kibontakozó tömegmozgalmak és a térség egyes államainak egymás közti konfliktusai.¹³ Az átalakulás jellege és időbeli lefolyása meglepetés volt a kortársak számára. Nem látták világosan az egykori szovjet blokk területének további fejlődését sem.¹⁴ Az amerikai NATO-nagykövet ekképpen osztotta meg kételyeit kollégáival az Észak-atlanti Tanács ülésén 1989 májusában: „Nem tudunk semmi biztosat arról, hogy a reformfolyamat milyen irányt vesz a Szovjetunióban. Moszkva és szövetségesi stabil politikai

8 Kaplan, 2004. 104.

9 Uo. 50–51.

10 Uo. 104.

11 Lásd: Horváth, 2016.

12 Az 1988. áprilisi, Kelet-Európáról szóló NATO-jelentés (C-M(88)14) kidolgozására összegyűlt szakértők teljesen egyetértettek abban, hogy a „nemzetiségi kérdés a maga globalitásában” a Gorbacsov számára megoldandó legfontosabb probléma. AMAE: Série Europe 1986–1990, 1935INVA, carton 5882. Note de Bernard Fassier, chef de la Section URSS à la Sous-Direction d'Europe orientale, Réunion du groupe d'experts „URSS et Pays de l'Est” de l'OTAN, à Evère les 23, 24 et 25 mars 1988, 995/EU (1988. március 29.).

13 Az utóbbira példaként említhető az erdélyi magyar kisebbség növekvő elnyomása miatt az 1970-es évek végétől kibontakozó Magyarország és Románia közti konfliktus vagy a bős–nagygyarosi vízlépcső kapcsán élesedő magyar–csehszlovák ellentét. Ezek 1989-es hatásáról lásd: Békés, 2012. 337–341.

14 Michael Alexander, az Egyesült Királyság állandó képviselője a NATO Tanácsában feljegyzése Douglas Richard Hurd külügyminiszterhez: Revolution of 1989: how should the alliance respond? (1990. január 4.). Közli: *Britain in the NATO*, 2009. 144–145.

rendszerek létrehozása irányába tartanak? (...) A helyzet valójában cseppfolyós és előre kiszámíthatatlan.”¹⁵

Fontos hangsúlyozni, hogy a már kutatható levéltári források, az egykori kormányzati döntéshozókkal készített interjúk és a visszaemlékezések egyértelmű tanúsága szerint az Egyesült Államok és nyugat-európai szövetségesei az 1989-ben Kelet-Európában végbement demokratikus átalakulást, a Szovjetunió térség feletti kontrolljának gyengülését a több évtizedes viszonylagos egyensúlyi helyzet megbomlásától való félelem miatt erőteljes aggodalommal szemlélték. A liberális értékrendjükből fakadóan üdvözlendő változásokat csak fokozatosan, hosszabb folyamat eredményeként, az addig uralkodó kommunista elitnek reformerőinek hatalmon maradásával, Moszkva biztonsági igényeinek maximális figyelembevételével tartották kívánatosnak. Óvatosságra, lassításra felhívó nagyszámú üzenetet juttattak el az átfurmálódó egykori szovjet tömb államainak kormányzati és ellenzéki erőihez egyaránt. Az európai nagyhatalmi politizálás hagyományait követve az európai stabilitás igényét a térség népei emancipációs törekvéseinek támogatása elé helyezték.¹⁶ Hennig Wegener, a NATO főtitkárhelyettese 1989 őszén egy nyilvános felszólalásában arról beszélt, hogy „a Varsói Szerződés az európai stabilitás támasza, és a jövőben is fontos szerepet tölthet be, ha demokratikus alapokra épül”.¹⁷ 1990 februárjában pedig Horn Gyula külügyminiszter felvetésére, mely szerint Magyarország tagja lehet a NATO politikai szervezetének, a szövetség szóvivője kifejtette: „Magyarország bármiféle jövőbeli politikai vagy katonai reorientációjának a kérdése olyan téma, amelyről magukra a magyarokra tartozik a döntés. Mindazonáltal nincs tudomásunk arról, hogy ez ma kérdésként vetődne fel Magyarországon.”¹⁸

Ugyancsak a NATO-t érő újabb kihívások között kell számon tartani az európai integráció további megerősödését és mélyülését. Az 1991 decemberében aláírt maastrichti szerződéssel létrejött az Európai Unió. Az önálló európai kül- és védelmi politika megfogalmazására irányuló törekvésekben sokak az Egyesült Államokkal, esetleg a NATO-val szembeni önállósodás igényét is beleértették.¹⁹ A nyugati szövetségnek szintén reagálnia kellett a tagországainak kőolajellátását fenyegető „öbölválságra”, amely 1990. augusztus 2-án iraki csapatok Kuvait elleni támadásával vette kezdetét.

15 AMAE: Série Europe 1986–1990, 1935INVA, carton 5882. Rapport du représentant permanent de la France au Conseil de l’Atlantique Nord au ministre des Affaires étrangères – Affaires Stratégiques et Désarmement, Rapports des groupes d’experts au Conseil, 597/STR (1989. május 17.).

16 Borhi László monográfiája alapos körképet nyújt az egyes nyugati hatalmak álláspontjáról és lépéseiről. Lásd főként a X. *A rendszerváltás, 1989–1990* című fejezetet: Borhi, 2015. 409–476. Továbbá: Békés, 2012. 330–362. A francia vonatkozásokról: *Magyar–francia kapcsolatok*, 2013. 125–145.; Garadnai-Schreiber, 2008; Garadnai, 2019.

17 NATO at Forty: New Visions of East-West Relations, 20 November 1989. MNL OL, Külügyminisztérium, NATO, 1989. XIX–J–1–j, 111. doboz, sz. n. Idézi: Borhi, 2015. 435. Ez a felszólalás a NATO-illetékesek óvatosságát, a változástól való félelmét fejezte ki.

18 *Nem ez a kérdés van ma napirenden*, 1990. Idézi Pietsch, 1998. 11., 57.

19 Kaplan, 2004. 113.

A kihívások hatásai

A NATO Tanács 1990. júliusi csúcstalálkozója formálisan is megállapította, hogy a Szovjetunióknak a szövetség országai ellen irányuló katonai képességei így az ebből fakadó fenyegetés jelentős mértékben csökkent.²⁰ Lawrence S. Kaplan szerint az Atlanti Paktumra nehezedő nyomás enyhülésével az észak-amerikai és a nyugat-európai közvélemény egy részében és a tagországok belpolitikai élete egyes szereplőinek szemében az USA európai katonai jelenlétének jelentősége megkérdőjeleződött. Egyes amerikai baloldali körök szorgalmazták az amerikai erők kivonását Európából. Egy véleményen voltak a nyugatnémet zöldekkel és a brit munkáspárt radikális szárnyával abban, hogy az USA katonai jelenléte Európában a béke akadály.²¹ Robert P. Grant az USA NATO-val kapcsolatos elkötelezettségéről írott tanulmányában arra a következtetésre jutott, hogy a hidegháború lezárulása után a transzatlanti szövetségi kapcsolatok fenntartása iránt az európai kormányok nagyobb érdeklődést mutattak, mint az amerikai vezető körök.²² Ugyanakkor az is felmerült, hogy a megváltozott körülményekre tekintettel az európai biztonságot a NATO helyett más intézmények jobban biztosíthatnák. Ennek kapcsán felvetődött az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet esetleges szerepvállalása is, mivel annak a Szovjetunió és az Egyesült Államok egyaránt tagja. Előkerült az ENSZ Alapokmány 47. cikkelyében körülírt, a Biztonsági Tanács mellé rendelt Vezérkari Bizottság (Military Staff Committee) felélesztésének gondolata is.²³ Választ kívánt a kérdés: a szovjet veszély elmúltával mi biztosítja majd a szövetség kohézióját.²⁴

Charles Zorgbibe a NATO történetéről írott monográfiájában több korabeli érvet is elemzett, amelyek a NATO továbbélése mellett szóltak. Ezek közé tartozik, hogy Kelet-Európa gyors politikai és ideológiai átalakulása nem változtatta meg azonnal a stratégiai környezetet, és újabb veszélyek jelentek meg a térségben. Ehhez adódott, hogy az új helyzet három főszereplője egyaránt ezt kívánta: az amerikai kormányzat nem akarta katonailag elhagyni Európát, egyrészt hogy megtarthassa politikai befolyását, másrészt mert meg volt győződve arról, hogy az amerikai csapatok távozása az első világháború utáni eseményekhez hasonló veszélyek lehetőségét idézné fel. A nyugat-európai országok kormányainak és közvéleményének többsége is az amerikaiak maradását kívánta. Továbbá Kelet-Európa felszabadult népei egyértelmű rokonszenvvel tekintettek a NATO-ra. Az amerikai vezetés és az atlanti körök kitartóan hangsúlyozták a szövetség politikai stabilizáló szerepét, szemben az immár kisebb jelentőségű katonai funkcióval. Megemlézték továbbá, hogy a szervezet kezdettől fogva a kollektív biztonság filozófiáján nyugodott, és nem a „zsákmányszerző nemzetek” hagyományos koalícióján: a NATO tehát közös ellenség nélkül is létezhetett. Ahogyan George H. W. Bush elnök a bostoni egyetememen 1989. május 21-én elmondott beszédében hangsúlyozta: a NATO „nem

20 Uo. 109–110. Lásd még: *Declaration on a Transformed North Atlantic Alliance*, 1990.

21 Kaplan, 2004. 104.

22 Grant, 2001. 43.

23 Kaplan, 2004. 110.

24 Uo. 109.

hasonlít a múlt cinikus hatalmi szövetségeire. A közös kultúra (...) és értékek kötelékein nyugszik.”²⁵

Szemerényi Réka a NATO hidegháború utáni átalakulásának belső vitáit elemző tanulmányában rámutat, hogy mivel a tagállamok részéről az újabb kihívásokra adandó átfogó politikai válasz késett, a „Brüsszelben dolgozó alkalmazottak tömege teljes lendülettel vetette bele magát a túlélés általuk meghatározott stratégiájának kidolgozásába”.²⁶ Ennek része volt – Linda Rissónak az Atlanti Paktum hidegháború alatti tájékoztatáspolitikáját bemutató könyve szerint – Manfred Wörner NATO-főtitkár intenzív bekapcsolódása a szervezet jövőjével kapcsolatos korabeli diskurzusba. Sajtótájékoztatói során, beszédjeiben és a *NATO Review*-ba írt számos cikkében a szövetség politikai szerepét hangsúlyozta, amely „motorja a békés változásoknak” Kelet-Európában, és támogatja a demokratikus politikai kultúrát és a piacgazdaságot a térségben.²⁷ Wörner vezénylete alatt a NATO tehát aktívan részt vett a sorsáról folytatott vitákban, önálló aktornak tekintve magát. A főtitkár és a szövetség információs részlege erőteljesen hangsúlyozta, hogy – az egyre mélyülő európai integráció mellett is – tartósan szükség van a szervezetre. Azzal érveltek, hogy ennek révén biztosítható az Egyesült Államok és Kanada részvétele is. Továbbá, hogy a versengő biztonsági szervezetek közül „egyedül a NATO tagjai közt van szerződéssel megpecsételt kötelezettségvállalás és közös katonai eszköz”.²⁸

Új koncepció születik

Kori Schake a NATO-nak a hidegháború utáni új helyzethez való alkalmazkodásáról szóló tanulmányában hangsúlyozza, hogy az Atlanti Paktumnak tagjai számára mindig több funkciója volt, mint csupán a szovjet fenyegetés elhárítása. Beeszlést biztosított Washingtonnak az európai ügyekbe, kényelmesebbé tette az európaiak számára az egyre erősödő Nyugat-Németországgal való együttélést, és csökkentette az egyes tagországok védelmi költségeit. Ezeket a tényezőket azonban nehéz volt igazolni a széles közvélemény előtt, amikor az érzékelt a szovjet veszély gyors csökkenését. A szövetséges országok kormányai számára ezért is fontossá vált új, jobban kommunikálható célok megfogalmazása.²⁹ Márpedig a tagállamok döntéshozó központjaiban az az álláspont erősödött meg, hogy – a pozitív kelet-európai változások ellenére – továbbra is szükség van a tagországok közötti katonai és

25 Zorgbibe, 2002. 184. Michael Alexander brit NATO-képviselő az 1989-es évet összegző feljegyzésében szintén óva int attól, hogy Európa államai biztonságukat újra változékony koalícióktól remélik. Lásd: Michael Alexander, az Egyesült Királyság állandó képviselője a NATO Tanácsában feljegyzése Douglas Richard Hurd külügyminiszterhez: *Revolution of 1989: how should the alliance respond?* 1990. január 4. Közl: *Britain in the NATO*, 2009. 143.

26 Szemerényi, 1997. 93. A szerző hivatkozása: Clarke, 1993–1994. 22–40.

27 Rizzo, 2014. 141.

28 Uo. 142–143. Példaként idézi Wörner egyik cikkét: Wörner, 1991. Ryan C. Hendrickson könyvében kiemeli a hidegháborús korszakot követő első négy NATO-főtitkár, így Manfred Wörner jelentős politikai befolyását a NATO átalakulására: Hendrickson, 2006. 4.

29 Schake, 2001. 31.

biztonsági együttműködésre, vagyis a NATO-ra, de rugalmasabb megközelítéssel³⁰ és megváltozott küldetéssel: a szovjet blokkal szembeni elrettentés helyett a válság-megelőzésre és a válságmenedzselésre helyeződött a hangsúly. Ebben a folyamatban az első öbölháború katalizáló szerepet játszott.

Az 1991. január–februárban Irak ellen vívott háborút ugyan nem a NATO, hanem nemzetközi koalíció élén az USA vezette, a szervezet számos tagjának részvétele a hadműveletekben mégis jelentős hatást gyakorolt a szövetség fejlődésére. A tizenhat tagállamból tizenkettő közreműködött benne. Nagy-Britannia és Franciaország csapatokat is küldött.³¹ A NATO Tanács Koppenhágában tartott ülése 1991. június 7-én a katonai vállalkozás kapcsán megállapította, hogy „a közös eljárások, a kollektív védelem rendelkezései és a NATO által kifejlesztett infrastruktúra értékes támogatás volt azoknak a szövetségeseknek, amelyek azokhoz folyamodtak”.³² A Szaddám Huszein feletti közös győzelem jelentősen hozzájárult az Atlanti Paktum egységéhez és jövőben vállalandó hivatásának, a válságkezelésnek a kiformalódásához. A szövetség védelmi minisztereinek 1991. májusi találkozóján pedig már tárgyaltak arról a tervről, amely katonai válságokat kisebb haderővel kezelne. Felmerült a többnemzetiségű, gyors reagálású hadtest felállításának gondolata is.³³

Az Észak-atlanti Szövetség lendületes átalakításához Zorgbibe szerint kedvező körülményt jelentett, hogy az európaiak nem voltak egységesek az európai integráció keretében megvalósítandó közös védelem kérdésében. Franciaország, mivel még 1966-ban kilépett a szövetség integrált katonai szervezetéből, nem befolyásolhatta a folyamatot. Németország az egyesítéssel volt elfoglalva, és inkább a NATO már ismerős közegében kereste a megoldást. A brit kormányzat viszont ideális együttműködő partnernek bizonyult Washington számára. E két ország tűnt ekkor az átalakuló NATO motorjának. Végül, minden érintett európai ország visszatért az európai stratégiai önállóság pénzügyi terheitől.³⁴

Az 1991 novemberében Rómában tartott NATO-csúcson elfogadott *Új stratégiai koncepció* szerint: „A szövetséget fenyegető veszélyek közül a szövetségesek területe elleni előre eltervezett támadás kevésbé valószínű, mint a stabilitás hiányából fakadó káros következmények, amelyek a súlyos gazdasági, társadalmi és politikai nehézségek, így etnikai viszályok és területi viták nyomán léphetnek fel, amelyekkel számos közép- és kelet-európai ország néz szembe.”³⁵ A paktum hivatását meghatározó új koncepció és az ebből következő új feladatok e találkozó során még erőteljesebben megfogalmazódtak. A felbomlott szovjet birodalom térségéből kiinduló veszélyekről ugyanis már nem csupán előrejelzések, de konkrét tapasztalatok is rendelkezésre állottak (például etnikai villongások a volt Szovjetunió területén). Az 1991. augusztusi, Gorbacsov elleni sikertelen puccskísérlet különösen aggasztónak tűnt. Megoldásnak a válságmenedzselés kínálkozott tehát a

30 Risso, 2014. 142.

31 Kaplan, 2004. 111–112.

32 Zorgbibe, 2002. 185. Lásd még: *Final Communiqué*, 1991.

33 Kaplan, 2004. 112–113.

34 Zorgbibe, 2002. 185.

35 *The Alliance's New Strategic Concept*, 1991. Magyarul: *NATO Kézikönyv*, 1993. 153–177.

még nem stabilizálódott szomszédos területeken. A NATO rendszeres megfigyeléseit kiterjesztették a Földközi-tenger déli térségére és a Közel-Keletre is. Az új koncepció kiformalódása erősítette a transzatlanti szervezet két pillére – Észak-Amerika és Európa – közti kapcsolatot.³⁶

Frédéric Bozo esszéje a NATO hidegháború utáni „továbbélését” és „új feladatait” történeti perspektívába helyezve megállapítja, hogy a szövetség 1990-es évek elején mutatott alkalmazkodóképességének fontos összetevője volt, hogy a NATO Tanácsa 1967. decemberben elfogadta a Pierre Harmel belga külügyminiszter nevét viselő jelentést. Az 1960-as években kibontakozó enyhülés, ami maga után vonta a szovjet veszély csökkenésének percepcióját, a szövetség egységének gyengülésével fenyegetett. A legitimációs válságból a kiutat az jelentette, hogy a szervezet a katonai elrettentés mellett egyre inkább politikai aktorként jelent meg, amely tevékeny szerepet kapott a kelet-nyugati kapcsolatokban. A NATO-nak az 1989-es kelet-európai rendszerváltások következtében végbement átalakulása az 1967-ben elfogadott új irány folytatását, aktualizálását jelentette, ami egyesek számára a Harmel-jelentést az „önmagát beteljesítő jóslat” rangjára emelte.³⁷

A szövetség átalakulása

Zorgbibe nyomán a NATO átformálódásának három területét különítem el: a katonai doktrína és eszközök változásait, az új feladatvállalásokat és a nyitást Kelet-Európa felé. A katonai erő alkalmazásának doktrínája és a katonai eszközök radikálisan megváltoztak. A hadműveleti terület mélységének megnövekedésével a szövetségnek elegendő ideje lett a potenciális agresszor figyelmeztetésére, így a nukleáris erő alkalmazása csak végső válaszként merülhetett fel. Továbbá erősíteni igyekeztek a NATO integrált katonai szervezetének többnemzetiségű jellegét és beavatkozási képességeit.³⁸ A parancsnokságok hatáskörét átalakították: Európában egyetlen nagy parancsnokság maradt. Az amerikaiak hadműveleti főlénye az európaiak felett – amit az öbölháború tapasztalatai is igazoltak – továbbra is fennállt. Az európai főparancsnok addig is jelentős hatalma még jobban megerősödött a politikai intézmények rovására.³⁹

A NATO-nak az új koncepció keretében kiformalódó válságmenedzselő funkciója még általánosabb megfogalmazást nyert, amikor a szervezet az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet (EBEÉ) és az ENSZ fegyveres segítőjének jelentkezett. Az Észak-atlanti Tanács 1992. június 4-én Oslóban tartott külügyminiszteri ülésén Hollandia javaslatára kinyilvánították, hogy a szövetség tagjai készek

36 Kaplan, 2004. 114–116.

37 Bozo, 2001. 70–80. A Harmel-jelentés hozzáférhető: „*The Harmel Report*”, 1967. Magyarul: *A Harmel-jelentés*, 1967.

38 Schake, 2001. 33–34.

39 Zorgbibe, 2002. 186–187., 189. A NATO-nak a kelet-európai rendszerváltásokat követő átalakulásáról magyarul lásd: Szemerkényi, 1997. 91–140.; Valki, 1999. Főként a *Változás és folytonosság* című fejezet. 82–107. A katonai vonatkozásokról: Magyar, 1997.

„eseti alapon és saját eljárásainak megfelelően” támogatni az EBEÉ békefenntartó tevékenységét, a páneurópai szervezet rendelkezésére bocsátva „a szövetség erőforrásait és szakértelmét”. A NATO Tanácsának 1992. december 17-én Brüsszelben tartott ülése pedig kiterjesztette az ajánlatot a Biztonsági Tanács alárendeltségében az ENSZ-re is.⁴⁰ Az 1991 júliusában kezdődő jugoszláv háború alkalmat adott a NATO új válságkezelő funkciójának gyakorlati alkalmazására.⁴¹

Fontos azonban Kori Schake megállapításával egyetértve leszögezni: a hidegháború lezárulásával a nyugati szövetségben lezajlott mélyreható változások ellenére annak leglényegesebb jellemzői – a konszenzusos döntéshozatal, az integrált katonai vezetés és a közös védelemre való elkötelezettség – változatlanok maradtak.⁴²

Nyitás Kelet-Európa felé

A NATO-országok külügyminiszterei már az 1990. június 7–8-án, a skóciai Turnberryben tartott találkozójukon barátságot és együttműködést szorgalmazó üzenetet küldtek a Szovjetunióknak és a többi európai országnak.⁴³ Rövidesen intenzív kapcsolatépítés kezdődött Kelet-Európával katonai és politikai vonatkozásban egyaránt.

Ami a katonai kérdéseket illeti, a NATO Tanács 1990. júliusi londoni üléséről kiadott nyilatkozat leszögezi: „Készek vagyunk a katonai érintkezés intenzitásának növelésére, beleértve a NATO katonai parancsnokainak kapcsolatait Moszkvával és más közép- és kelet-európai fővárossal.”⁴⁴ A szövetség katonai vezetői közti kontaktus erősítésével építeni kívánták az egymás iránti bizalmat és közösségi érzést. A célok között szerepelt továbbá a civil ellenőrzés elősegítése a Varsói Szerződés haderői felett.⁴⁵ Ennek gyakorlati megvalósításaként közvetlen viszony létesült az illetékes NATO-szervek és a közép- és kelet-európai országok vezérkarai között. A térség politikai és katonai elitjeinek „euroatlanti” szocializálása érdekében 1991 októberétől képzési tanfolyamokat szerveztek a régió tisztjeinek.⁴⁶ Így 1991 őszén speciális kurzusokon vehettek részt a NATO Védelmi Kollégiumában Rómában és a Szövetséges Hatalmak Európai Főparancsnokságának (Supreme Headquarters Allied Powers Europe, SHAPE) Iskolájában Oberammergauban.⁴⁷

Hans-Dietrich Genscher német és James Baker amerikai külügyminiszter javaslatára 1991. december 20-án létrehozták az Észak-atlanti Együttműködési Tanácsot (North Atlantic Coordinating Council, NACC), hogy erősítsék a kooperációt a szovjet blokk korábbi tagállamaival, létrehozva „az érintkezés hálózatait” a védelmi

40 Zorgbibe, 2002. 191–192. *Final Communiqué*, 1992a; *Final Communiqué*, 1992b. A NATO és az ENSZ hidegháború utáni viszonyáról történelmi távlatban: Gardner, 2001.

41 Kaplan, 2004. 116. Lásd még: Spohr, 2012. 53.

42 Schake, 2001. 30.

43 *Manuel de l'OTAN*, 1999. 37.

44 Declaration on a Transformed North Atlantic Alliance, 1990. A londoni csúcstalálkozó szó szerinti jegyzőkönyvét (C-VR(90)36) kiadták: *1990 Summit*.

45 Schake, 2001. 31.

46 Zorgbibe, 2002. 189.

47 Risso, 2014. 151. Hivatkozik Wörner már említett cikkére: Wörner, 1991.

politika minden vonatkozásának megtárgyalására. Oroszországgal is szoros kapcsolatok kialakítására törekedtek, már csak a nukleáris fegyverek esetleges illetéktelen kezekbe kerüléséből fakadó veszély miatt is.⁴⁸ Az intézmény megalapításával a „Vancouvertól Vlagyivosztokig” tartó „euroatlanti közösség” Baker számára kedves koncepcióját kívánták megvalósítani.⁴⁹ Moszkva immár beletörődött, hogy az amerikai haderő Európában marad, Washington pedig elfogadta, hogy biztonsági koncepcióját Oroszországot is bevonva szélesíti ki.⁵⁰ 1992. április elsején zajlott le az Együttműködési Tanácsban részt vevő országok védelmi minisztereinek első tanácskozása, április 10-én pedig vezérkari főnökeik megalapították annak Katonai Bizottságát. A NACC olyan gyakorlati kérdések kezelésében is részt vett, mint az orosz városok élelmiszer-segélyezése. 1992. december 18-i ülésén még a tádzsikisztáni polgárháborúval is foglalkozott.⁵¹ A NACC hatékony működését azonban behatárolta, hogy kizárólag konzultatív fórum volt döntési jogkör nélkül, magas volt a résztvevők száma, a szovjet, majd orosz részvétel miatt pedig nem lehetett érdemben megvitatni a moszkvai visszarendeződéstől való térségbeli aggodalmakat.⁵²

A NATO keleti irányú politikai kapcsolatépítésének első jelentős eseménye Eduard Sevardenadze szovjet külügyminiszter látogatása volt a brüsszeli NATO-központban 1989. december 19-én. Fogadásával a szövetség kifejezte, hogy központi szerepet kíván játszani a Kelet-Európában zajló változások támogatásában.⁵³ Az Észak-atlanti Tanács 1990. július 5–6-án Londonban tartott csúcsertekezletén a Szovjetunió, valamint Közép- és Kelet-Európa vezetői egyértelmű meghívást kaptak, hogy „jöjjenek el a NATO-ba, de nem csak látogatásra, hanem tartsanak fenn rendszeres diplomáciai kapcsolatot a NATO-val. Ez lehetővé teszi, hogy megosszuk velük gondolatainkat és szándékainkat a változás ezen történelmi szakaszában.”⁵⁴ Maga Wörner 1990. júliusban Moszkvába ment, de az elkövetkező hónapokban járt Prágában, Varsóban és Budapesten is. A NATO-központ pedig számos magas rangú kelet-európai politikust fogadott,⁵⁵ előbb általában külügy- és védelmi minisztereket, majd állam- és kormányfőket, köztük Vacláv Havelt és Lech Wałęsát. 1990. júniusban Jeszenszky Géza magyar külügyminiszter, júliusban és 1991. októberben pedig Antall József miniszterelnök, míg 1990. októberben Für Lajos honvédelmi miniszter tett látogatást a NATO főhadiszállásán.⁵⁶ A szövetség információs részlege nagy súlyt helyezett e látogatások médiahatására.⁵⁷ A NATO Politikai Bizottsága

48 Kaplan, 2004. 115–116. Lásd még: Schake, 2001. 35–36.

49 Zorgbibe, 2002. 190.

50 Soutou, 2001. 715.

51 Zorgbibe, 2002. 190.

52 Valki, 2001. 389.

53 Risso, 2014. 141.

54 *Declaration on a Transformed North Atlantic Alliance*, 1990. A dokumentum egyes részletei, így az idézett 7. pont megjelent magyarul: *A NATO-tag Magyarország*, 1999. 148.

55 Risso, 2014. 141.

56 A kelet-európai vezetőknek a NATO-központban 1989. december és 1991. december között tett látogatásainak kronológiájáról lásd: *Manuel de l'OTAN*, 1999. 34–48.

57 Risso, 2014. 141. Így történt ez Jeszenszky Géza 1990. június 29-i NATO-központban tett látogatása idején is, amelynek során a tárgyalások után a magyar külügyminiszter és a NATO főtítkára közös sajtó-értekezletet tartott, majd exkluzív interjút adtak magyar és belga újságíróknak. MNL OL Külügyminisz-

a Varsói Szerződés több korábbi tagállamában is megfordult, és tanácsokat adott az éppen zajló politikai változások kapcsán.⁵⁸ Ugyancsak a kelet-európai térséggel való kapcsolatok bővítését és elmélyítését szolgálta, hogy a szervezet által 1990. júniusban 1990–1991-re meghirdetett 70 ösztöndíjből 55-öt a tagországok jelöltjei mellett a közép- és kelet-európai országok pályázói is megkaphattak a demokratikus intézmények működésének tanulmányozására.⁵⁹ A NATO Információs és Sajtóhivatala számos szemináriumot szervezett az európai biztonság jövőjéről, amelyre meghívást kaptak a közép- és kelet-európai országok döntéshozói és kormánytisztviselői is.⁶⁰

A felbomló szovjet blokk országai közül az 1990. októberben az NSZK-val egyesülő egykori keletnémet területek a NATO részéről különleges elbánásban részesültek. Az újraegyesült német állam teljes jogú NATO-tagságát a Szovjetunió hosszadalmas tárgyalások után elfogadta, ami a korabeli európai biztonsági rendszer egyik legfontosabb pillére volt. Az erre vonatkozó amerikai követelés teljesítését Bush elnök már az 1989 decemberében Brüsszelben tartott NATO-csúcsértekezleten a német egyesítés egyik alapfeltételének nevezte.⁶¹ A NATO intézményrendszere maga is előmozdította az egyesülési folyamatot, amikor az 1990. júliusi, Londonban tartott NATO-csúcstalálkozó zárónyilatkozata javasolta a Varsói Szerződés tagállamainak, hogy küldjék el képviselőiket az atlanti szövetséghez, és tegyenek kölcsönös meg nem támadási nyilatkozatot; amikor meghívta Gorbacsovot a NATO Tanács ülésére; és kifejezte a szövetség készségét, hogy stratégiáját még inkább védelmi jellegűvé alakítja. Ezek a gesztusok elősegítették, hogy Gorbacsov az amerikai feltételek szerint fogadja el a német egyesítést, és elfogadtassa azt belső ellenzékével is.⁶² A hidegháború több mint négy évtizedén át függőben lévő német egyesítés gyakorlati megvalósítása – a számos felmerülő megoldási variáns közül – végül, Mary Elise Sarotte kifejezésével élve, az „előre gyártott modell” szerint ment végbe, vagyis a Nyugaton, illetve az NSZK-ban már létező minták és eszközök átvétele alapján. Az Egyesült Államok és az NSZK által sikerrel támogatott képlet azzal az előnnyel járt, hogy a már meglévő struktúrák (a NATO, az Európai Közösségek, illetve a nyugati német állam intézményeinek) átültetése révén egyszerűbbé tette az átmenetet. Később hasonló jelenségnek lehetünk tanúi Kelet-Közép-Európa többi állama esetében is.⁶³ A nyugati

térium, 001822/3/1990, VI-L//NATO. Jelentés a Minisztertanácsnak Dr. Jeszenszky Géza külügyminiszter és Manfred Wörner NATO-főtákar és Peter Corterier, az Észak-atlanti Közgyűlés főtákar közötti megbeszélésekről (1990. július 5.). Forrás: *Iratok az Antall-kormány külpolitikájához*, 2015. 352.

58 Risso, 2014. 141.

59 *Manuel de l'OTAN*, 1999. 37.

60 Risso, 2014. 151.

61 Soutou, 2001. 716. Az úgynevezett „kettő plusz négy” tárgyalásról lásd még: Westad, 2017. 605–607.

62 Uo. 723.

63 Sarotte, 2009. 7–8., 201. A szerző az „előre gyártott modellen” kívül rendezési lehetőségként megemlíti még a szovjet „restaurációs modell” (az 1945-ös négyhatalmi megszállás), a Kohl-féle „újjaélesztési modellt” (a német államok konföderációjának adaptált újrahasznosítása), valamint a Gorbacsov által kidolgozott „multinacionális heroikus modellt” (a „közös európai ház” koncepciója). Az utóbbi eredetéről és kibontakozásáról lásd: Savranskaya, 2011. 18–22.

minták átplántálását megkönnyítette, hogy a térség népei általában követendő példaként tekintettek a Nyugatra.⁶⁴

A NATO keleti kiterjesztésével kapcsolatban David J. Rösch arra hívta fel a figyelmet, hogy új államok felvételének koncepciója már az Észak-atlanti Szerződés 10. cikkelyében is szerepel.⁶⁵ „A Felek egyhangú megegyezéssel a szerződéshez való csatlakozásra hívhatnak meg minden más európai államot, amely képes arra, hogy elősegítse a szerződés elveinek továbbfejlesztését és hozzájáruljon az észak-atlanti térség biztonságához.”⁶⁶

Noha 1989–1991-ben hivatalos fórumokon nem történt említés a NATO további keleti bővítéséről, az újabb kutatások arra utalnak, hogy a kulisszák mögött intenzív egyeztetés folyt a kérdéssről.⁶⁷ A viták során a NATO illetékesei arra a meggyőződésre jutottak, hogy a szövetségnek érdekében áll, hogy a szomszédságában béke, biztonság és „jó kormányzás” legyen.⁶⁸ Borhi László Mark Palmer egykori budapesti amerikai nagykövettel készített interjúja szerint William Odom, a National Security Agency elnevezésű amerikai hírszerző szervezet korábbi igazgatója már 1990-ben kampányolt a kelet-európai országok NATO-tagsága érdekében.⁶⁹ Brent Scowcroft amerikai nemzetbiztonsági tanácsadó pedig még a Varsói Szerződés 1991. júliusi végleges feloszlása előtt azt javasolta, hogy a NATO inkább külön tárgyaljon a kelet-európai szövetség egyes tagállamaival, amivel – Philip David Zelikow, a Nemzetbiztonsági Tanács egykori tagja állítása szerint – megelőlegezték a NATO későbbi megnyílását Közép- és Kelet-Európa államai előtt.⁷⁰ Ronald D. Asmus európai ügyekért felelős egykori amerikai államtitkár-helyettes úgy vélte, hogy a szövetség keleti bővítésének gondolata eredetileg a volt szovjet zóna egykori ellenzékieitől származott, akik a kommunizmus bukását követően diplomataik és vezető politikusok lettek. Számukra ez „a kommunizmus elleni küzdelmük logikus folytatása volt, a szabadságért, a demokráciáért és a nemzeti függetlenségért vívott harcuk betetőzése”.⁷¹

64 Bottoni, 2014. A térség népeinek, főként a magyaroknak a nyugat-európai modell átvételéhez való korabeli hozzáállásáról lásd: Balázs, 2014. Magyarországon már a reformkommunista vezetés is hajlott a NATO-val való kapcsolatok erősítésére. 1988. novemberben Horn Gyula külügyi államtitkár Hamburgban részt vett az Észak-atlanti Közgyűlés Politikai Bizottságának ülésén. 1990. februárban a Magyar Politikatudományi Társaság által rendezett vitanapon pedig, immár külügyminiszterként felvetette annak lehetőségét, hogy Magyarország a NATO politikai szervezetének tagja legyen. Lásd: Pietsch, 1998. 10–11., 61–64. Csizmadia Ervin kimutatta, hogy a Kádár-rendszerben már az 1970-es évektől számos értelmiségi csoport Nyugat-Európát tekintette alapvető viszonyítási pontjának. Lásd: Csizmadia, 2001.

65 Rösch, 2016. 60.

66 *Az Észak-atlanti Szerződés*, 1949.

67 Lásd: Spohr, 2012. Idézi Risso, 2014. 143.

68 Risso, 2014. 151. Lásd: *The Situation in the Soviet Union*, 1991. A NATO keleti bővítéséről lásd: Asmus, 2002 (magyarul: Asmus, 2003); valamint: Grayson, 1999. A magyar vonatkozásokról: Pietsch, 1998.; Valki, 2001; Valki, 2002; Jeszenszky, 2016a (Bővebb angol változat: Jeszenszky, 2016b); Jeszenszky, 2019; Szenes-Siposné, 2019.

69 Borhi, 2015. 470.

70 Sarotte, 2009. 174.

71 Asmus, 2002. xxvi.

Ugyanakkor a térség kormányzó politikusaiban is felmerült az igény, hogy a katonailag még mindig jelen lévő, bár gyengülő Szovjetunióval szemben a nyugati szövetség szükség esetén nyújtson védelmet. Jeszenszky Géza külügyminiszter visszaemlékezése szerint már az 1990 júniusában, a NATO-központban tett látogatása idején négy szemközt beszélgetés során tudatta Wörner főtitkárral, hogy Magyarország hosszú távú célja a NATO-tagság.⁷² Antall József miniszterelnök pedig júliusban az Észak-atlanti Tanács ülésén kifejtette: „Rendkívül fontosnak tartjuk azt, hogy az agresszióval szemben, a külső határok megsértésével szemben a NATO érezze kötelességének a fellépést. (...) Számunkra a NATO Európa stabilitásának záloga (...), hathatós biztonsági szervezetnek a NATO-t tekintjük.”⁷³ Az a tény, hogy a térség politikusai és szakértői számára általában indoklásra sem szoruló evidenciának számított országuk NATO-tagságának igénylése, Valki László szerint elsősorban Közép- és Kelet-Európa elitjeinek „bizonytalan közérzetével” magyarázható, ami főként a 20. században átélt történelmi traumákból táplálkozik.⁷⁴

A hidegháborús európai status quo jelentős megváltozására és a nyugati katonai szövetségnek az egykori szovjet blokk területére vonatkozó növekvő szerepvállalására utal, hogy a szövetség illetékes fórumai több alkalommal erőteljes nyilatkozatokat tettek szovjet belpolitikát érintő, de nemzetközi következményekkel is járó kérdésekről. Így 1991. január 11-én a NATO nyomtatékosan felszólította a szovjet kormányt, hogy ne alkalmazzon erőszakot és megfélemlítést a balti államokban.⁷⁵ Augusztus 21-én pedig, a Gorbacsov elleni sikertelen puccskísérlet idején a NATO Tanács külügyminiszteri ülése Brüsszelben világosan értésre adta, hogy saját tagjainak biztonsága „elválaszthatatlan Európa többi államának biztonságától, különös tekintettel a születő demokráciákra. Elvárjuk, hogy a Szovjetunió tartsa tiszteletben Európa összes államának integritását és biztonságát.”⁷⁶

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források

AMAE

Archives du Ministère des Affaires étrangères (La Courneuve)

MNL OL

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest)

NATO Archives (Brüsszel)

A szerző interjúja Jeszenszky Gézával: Budapest, 2018. augusztus 27.

⁷² A szerző interjúja Jeszenszky Gézával: Budapest, 2018. augusztus 27.

⁷³ Valki, 2001. 387–388. A szerző idézi: *Különleges elbánást a „Visegrádiaknak”,* 1990. Lásd még: Valki, 2002. 464., 483.

⁷⁴ Valki, 1997. 159.

⁷⁵ *Manuel de l’OTAN*, 1999. 42.

⁷⁶ *The Situation in the Soviet Union*, 1991. Idézi: Risso, 2014. 143. A moszkvai puccs idején Wörner főtitkár telefonon biztosította a NATO támogatásáról Jeszenszky Géza magyar külügyminisztert. Lásd: Jeszenszky, 2002. 172.

2. Kiadott források és szakirodalom

1990 Summit

1990 *Summit: a Turning Point in 'East-West' Relations*. Verbatim Record of the NATO London Summit, 1990. https://www.nato.int/cps/en/natolive/news_116133.htm?selectedLocale=en (letöltés: 2019. április 16.).

A History of NATO

2001 *A History of NATO. The First Fifty Years*. Ed.: Schmidt, Gustav. 3 volumes. New York, 2001.

A NATO-tag Magyarország

1999 *A NATO-tag Magyarország*. Szerk.: Joó Rudolf. Bp., 1999.

A View from Brussels

2019 *A View from Brussels. Secret NATO Reports about the East European Transition, 1988–1991*. Edited, compiled, and introductory study by Gusztáv D. Kecskés. Bp., 2019.

Asmus

2002 Asmus, Ronald D.: *Opening NATO's Door: How the Alliance Remade Itself for a New Era*. New York, 2002.

2003 Asmus, Ronald D.: *A NATO kapunyitása. Az új korszak és a szervezet átalakítása*. Bp., 2003.

Az Észak-atlanti Szerződés

1949 *Az Észak-atlanti Szerződés, 1949. április 4.* https://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_17120.htm?blnSublanguage=true&selectedLocale=hu&submit.x=15&submit.y=3 (letöltés: 2018. július 31.).

Balázs

2014 Balázs Péter: *Közeledés vagy távolodás?* In: *Közgazdasági Szemle*, 61. (2014) 4. sz. 350–362.

Békés

2012 Békés Csaba: *Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika az enyhülés időszakában, 1953–1991*. [Akadémiai doktori értekezés.] Bp., 2012.

2019 Békés Csaba: *Enyhülés és emancipáció. Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika, 1944–1991*. Bp., 2019.

Borhi

2015 Borhi László: *Nagyhatalmi érdekek hálójában. Az Egyesült Államok és Magyarország kapcsolata a második világháborútól a rendszerváltásig*. Bp., 2015.

Bottoni

2014 Bottoni, Stefano: *A várva várt Nyugat. Kelet-Európa története 1944-től napjainkig*. Bp., 2014.

Bozo

2001 Bozo, Frédéric: *Defense versus Security? Reflections on the Past and Present of the „Future Tasks” of the Alliance (1949–1999)*. In: *A History of NATO. The First Fifty Years*. Ed.: Schmidt, Gustav. New York, 2001. Vol. 2. 65–80.

Britain in the NATO

2009 *Britain in the NATO. The First Six Decades*. London, [2009]. (Foreign and Commonwealth Office Historians, History Note, Issue 18.)

Brüsszelből tekintve

2018 *Brüsszelből tekintve. Titkos NATO-jelentések az átalakuló Kelet-Európáról, 1988–1991.* Szerk., a bevezető tanulmányt írta, a dokumentumokat francia és angol nyelvről fordította és közli Kecskés D. Gusztáv. Bp., 2018.

Clarke

1993–1994 Clarke, Jonathan: Replacing NATO. In: *Foreign Policy*, n° 93. (1993–1994) Winter, 22–40. DOI: 10.2307/1149018.

Csizmadia

2001 Csizmadia Ervin: *Diskurzus és diktatúra. A magyar értelmiség vitái Nyugat-Európáról.* Bp., 2001.

Declaration on a Transformed North Atlantic Alliance

1990 *Declaration on a Transformed North Atlantic Alliance.* Issued by the Heads of State and Government Participating in the Meeting of the North Atlantic Council („The London Declaration”). London, 1990. július 6. (https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_23693.htm, letöltés: 2018. július 28.)

Díez de Velasco Vallejo

2002 Díez de Velasco Vallejo, Manuel: *Les organisations internationales.* Paris, 2002.

Encyclopedia of NATO

Encyclopedia of NATO Topics. Background Information on the Alliance, Its Policies, Activities and Structures. <https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics.htm> (letöltés: 2018. július 31.).

Final Communiqué

1991 *Final Communiqué.* Chairman: Manfred Wörner, North Atlantic Council, Copenhagen, Denmark, 6–7 June 1991. <https://www.nato.int/docu/comm/49-95/c910607a.htm> (letöltés: 2019. április 8.).

1992a *Final Communiqué.* North Atlantic Council (Foreign Ministers), Oslo, Norway, June 4, 1992. <https://www.nato.int/docu/comm/49-95/c920604a.htm> (letöltés: 2019. augusztus 4.).

1992b *Final Communiqué.* North Atlantic Council (Foreign Ministers), Brussels, Belgium, 17 December 1992. https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_23972.htm (letöltés: 2019. április 8.).

Garadnai

2019 Garadnai Zoltán: François Mitterrand elnök kelet-közép-európai útjai (1988–1991). In: *Múltunk*, 64. (2019) 3. sz. 64–96.

Garadnai–Schreiber

2008 Garadnai Zoltán – Schreiber, Thomas: A magyarországi rendszerváltozás a Quai d’Orsay szemével. In: *Külügyi Szemle*, 7. (2008) nyár. 129–149.

Gardner

2001 Gardner, Hall: NATO and the UN: The Contemporary Relevance of the 1949 North Atlantic Treaty. In: *A History of NATO. The First Fifty Years.* Ed.: Schmidt, Gustav. New York, 2001. Vol. 1. 39–55.

Gazdag

1997 Gazdag Ferenc: Az első negyven év. A NATO 1949–1989 között. In: *Az Észak-atlanti Szerződés Szervezete. Tanulmányok és dokumentumok.* Szerk.: Dunay Pál – Tóth Péter. Bp., 1997. 21–55.

Grant

2001 Grant, Robert P.: Sustaining the US Commitment to NATO. In: *A History of NATO. The First Fifty Years.* Ed.: Schmidt, Gustav. New York, 2001. Vol. 2. 43–61.

Grayson

1999 Grayson, George Wallace: *Strange Bedfellows. NATO Marches East*. Lanham, 1999.

Harmel-jelentés

1997 A Szövetség jövőbeli feladatai (Harmel-jelentés), 1967. december 14. In: *Az Észak-atlanti Szerződés Szervezete. Tanulmányok és dokumentumok*. Szerk.: Dunay Pál – Tálás Péter. Bp., 1997. 363–366.

Hendrickson

2006 Hendrickson, Ryan C.: *Diplomacy and War at NATO. The Secretary General and Military Action after the Cold War*. Columbia–London, 2006.

Horváth

2016 Horváth, Miklós: The Restoration of Hungary's Sovereignty. The Withdrawal of Soviet Troops and the Contribution of Hungary to the Dissolution of the Warsaw Pact. In: *Once Again Sovereignty. Studies from the History of Hungary after 1945*. Ed.: Horváth, Miklós. Bp., 2016. 189–223.

Iratok az Antall-kormány külpolitikájához

2015 *Iratok az Antall-kormány külpolitikájához és diplomáciájához (1990. május–1990. december)*. I. köt. Szerk.: Sáringer János. Bp., 2015.

Jeszzenszky

2002 Jeszenszky Géza: A magyar külpolitika fő irányai a század utolsó évtizedében. In: *Magyarország helye a 20. századi Európában. Tanulmányok*. Szerk.: Pritz Pál. Bp., 2002. 169–183.

2016a Jeszenszky Géza: Utunk a NATO-ba. In: *25 éve szabadon Közép-Európában. Gazdaság, politika, jog*. Szerk.: Simon János. Bp., 2016. 322–340.

2016b Jeszenszky, Géza: Hungary's Road to NATO (1989–1999). In: *Central European Political Science Review*, 17. (2016) 63. sz. 97–126.

2019 Jeszenszky, Géza: NATO Enlargement: Anchor in a Safe Harbor (Chapter 5). In: *Open Door. NATO and Euro-Atlantic Security after the Cold War*. Eds.: Hamilton, Daniel S. – Spohr, Kristina. Washington, 2019. 117–149.

Kaplan

2004 Kaplan, Lawrence S.: *NATO Divided, NATO United. The Evolution of an Alliance*. Westport (Connecticut, USA)–London, 2004.

Különleges elbánást a „Visegrádiaknak”

1990 Különleges elbánást a „Visegrádiaknak”. Antall József a NATO-nál. In: *Népszabadság*, 1990. október 29. 3.

Magyar

1997 Magyar István: A NATO katonai struktúrája. In: *Az Észak-atlanti Szerződés Szervezete. Tanulmányok és dokumentumok*. Szerk.: Dunay Pál – Tálás Péter. Bp., 1997. 57–90.

Magyar–francia kapcsolatok

2013 *Magyar–francia kapcsolatok, 1945–1990. Források*. Szerk.: Kecskés D. Gusztáv. Bp., 2013.

Manuel de l'OTAN

1999 *Manuel de l'OTAN. Chronologie*. Volume accompagnant l'édition du 50e anniversaire du Manuel de l'OTAN. Bruxelles, 1999.

NATO Kézikönyv

1993 *NATO Kézikönyv*. Kiadó: Gazdag Ferenc. Budapest–Brussels, 1993.

Nem ez a kérdés van ma napirenden

1990 Nem ez a kérdés van ma napirenden. Óvatos NATO-reagálás a Horn-nyilatkozatra. In: *Népszabadság*, 1990. február 22. 1., 3.

Open Door

2019 *Open Door. NATO and Euro-Atlantic Security After the Cold War*. Eds.: Hamilton Daniel S. – Spohr, Kristina. Washington, 2019.

Pietsch

1998 Pietsch Lajos: *Magyarország és a NATO. Esszé, dokumentumok, kronológia*. Bp., 1998. (Euroatlanti Könyvtár, I.)

Risso

2014 Risso, Linda: *Propaganda and Intelligence in the Cold War. The NATO Information Service*. London–New York, 2014. (Studies in Intelligence.)

Rösch

2016 Rösch, David J.: *The Kids Are Alright: Neorealism and U.S. NATO Policy after the Cold War*. [Inauguráldissertation.] Heidelberg, 2016.

Sarotte

2009 Sarotte, Mary Elise: *1989: The Struggle to Create Post-Cold War Europe*. Princeton–Oxford, 2009.

Savranskaya

2011 Savranskaya, Svetlana: The Logic of 1989: The Soviet Peaceful Withdrawal from Eastern Europe. In: *Masterpieces of History. The Peaceful End of the Cold War in Europe, 1989*. Eds: Savranskaya, Svetlana – Blanton, Thomas – Zubok, Vladislav. Bp.–New York, 2011. 1–47.

Schake

2001 Schake, Kori: Adapting NATO after the Cold War. In: *A History of NATO. The First Fifty Years*. Ed.: Schmidt, Gustav. New York, 2001. Vol. 2. 29–42.

Soutou

2001 Soutou, Georges-Henri: *La guerre de Cinquante Ans. Le conflit Est-Ouest, 1943–1990*. Paris, 2001.

Spohr

2012 Spohr, Kristina: Precluded or Precedent-Setting? The „NATO Enlargement Question” in the Triangular Bonn–Washington–Moscow Diplomacy of 1990–1991. In: *Journal of Cold War Studies*, 14. (2012) 4. sz. 4–54. DOI: https://doi.org/10.1162/JCWS_a_00275.

Szemerkényi

1997 Szemerkényi Réka: Az átalakuló NATO. In: *Az Észak-atlanti Szerződés Szervezete. Tanulmányok és dokumentumok*. Szerk.: Dunay Pál – Tálás Péter. Bp., 1997. 91–140.

Szenes–Siposné

2019 Szenes Zoltán – Siposné Kecskeméthy Klára: *NATO 4.0 és Magyarország. 20 év tagság. 30 év együttműködés. NATO 4.0 and Hungary. 20 Years of Membership. 30 Years of Cooperation*. Bp., 2019.

The Alliance’s New Strategic Concept

1991 *The Alliance’s New Strategic Concept*. Agreed by the Heads of State and Government participating in the Meeting of the North Atlantic Council, 7 November 1991 – 8 November 1991. https://www.nato.int/cps/em/natohq/official_texts_23847.htm (letöltés: 2018. szeptember 23.).

The Atlantic Pact Forty Years Later

1991 *The Atlantic Pact Forty Years Later. A Historical Reappraisal*. Ed.: Di Nolfo, Ennio. Berlin–New York, 1991.

„The Harmel Report”

1967 *The Future Tasks of the Alliance, Report of the Council – „The Harmel Report”*. 13–14 December 1967. https://www.nato.int/cps/ra/natohq/official_texts_26700.htm (letöltés: 2018. augusztus 26.).

The North Atlantic Treaty Organisation

1989 *The North Atlantic Treaty Organisation. Facts and Figures*. Published by the NATO Information Service. Brussels, 1989.

The Situation in the Soviet Union

1991 *The Situation in the Soviet Union, 1991*. Declaration of the NATO Council (foreign ministers), August 21, 1991. https://www.nato.int/cps/en/SID-6B3C72DA-5190D130/natolive/official_texts_23855.htm (letöltés: 2020. január 15.).

Valki

1997 Valki László: Érvék és ellenérvék. In: *Az Észak-atlanti Szerződés Szervezete. Tanulmányok és dokumentumok*. Szerk.: Dunay Pál – Tálas Péter. Bp., 1997. 159–192.

1999 Bancroft-Cooke, Nicholas – Coene, Frederic – Ramon-Laca, de, Jesus – Arveds Trapans, Jan – Valki László: *A NATO. Történet, szervezet, stratégia, bővítés*. Szerk.: Valki László. Bp., 1999.

2001 Valki László: A NATO-tagság. In: *A magyar forradalom eszméi. Eltírásuk és győzelmük*. Szerk.: Király Béla – Congdon, Lee W. Bp., 2001. 385–404.

2002 Valki, László: Hungary’s Membership of NATO. In: *The Ideas of the Hungarian Revolution, Suppressed and Victorious 1956–1999*. Eds.: Congdon, Lee W. – Király, Béla K. Boulder (Colorado) – Highland Lakes (New Jersey), 2002. 461–484. (East European Monographs, 619.)

Westad

2017 Westad, Odd Arne: *The Cold War. A World History*. New York, 2017.

Wörner

1991 Wörner, Manfred: NATO Transformed: The Significance of the Rome Summit. In: *NATO Review*, 39. (1991) 6. sz. 3–8. NATO On-line library: <https://www.nato.int/docu/review/1991/9106-1.htm> (letöltés: 2018. augusztus 29.).

Zorgbibe

2002 Zorgbibe, Charles: *Histoire de l’OTAN*. Bruxelles, 2002.

GUSZTÁV D. KECSKÉS

NATO AND EASTERN EUROPE, 1988–1992

SITUATION AND ACTIVITIES OF NATO: TRANSFORMATION AND CONTINUITY

Thirty years ago, decisions were taken that fundamentally determined the geopolitical situation of today’s Europe. NATO still exists and American troops continue to be stationed on our continent. The study, based on international and Hungarian literature, and documents already available in the NATO Archives, the French Foreign Ministry Archives and the National Archives of Hungary, illustrates how the 1989–1991 Eastern European regime change affected the North Atlantic Alliance, and thus the current security situation in Europe.

Celebrating its 40th anniversary in 1989, the alliance faced many challenges. The turbulent transformation of Eastern Europe and Eastern–Western relations is particularly significant. Thus, the North Atlantic Alliance’s eastern security environment has changed radically. The rival military alliance, the Warsaw Pact, gradually eroded and then dissolved in July 1991. By the end of the year, the Soviet Union itself had disintegrated. However, NATO security experts have identified new threats as well as changes that are favourable to them. They feared the destabilization of an unmoved Eastern European region for decades: nationalism suppressed by the Soviet rule until then, social upheavals triggered mass movements, and sharp conflicts began to emerge between individual states in the region.

As a first step in the transformation of the Alliance, the doctrine of the use of military force and military tools changed radically. Crisis prevention and crisis management have become NATO’s new mission. Opening up to Eastern Europe was also an important element of the transformation. Intensive networking has begun in the military and political spheres towards the region.

VÁMOS PÉTER*

„Kedvező a pillanat, hogy továbblépjünk a magyar–tajvani kapcsolatokban”

A budapesti Tajpej Kereskedelmi Iroda megnyitása

TANULMÁNYOK

1990 tavaszán Budapesten az Astoriánál található East-West Centerben megnyílt a Tajpej Kereskedelmi Iroda, a tajvani kereskedelmi képviselő. ¹ Nagy eredmény volt ez az 1970-es évektől nemzetközileg egyre elszigeteltebbé váló tajvani politika számára. Miután 1971. október 25-én a Kínai Népköztársaság (KNK) Kína képviselőjében tagja lett az ENSZ-nek, a Tajvanra szorult Kínai Köztársaság kormányának képviselői pedig kivonultak a nemzetközi szervezetből, folyamatosan csökkent azon országok száma, amelyek a Kínai Köztársaságot tekintették Kína egyetlen törvényes képviselőjének és hivatalos diplomáciai kapcsolatot tartottak fenn vele. Ebben a helyzetben a kelet-európai államokkal kialakítandó kapcsolat új távlatot nyitott a tajpeji kormányzat számára. Az 1980-as évek második felében Magyarország elsősorban kereskedelmi partnerként tekintett az ázsiai kis sárkányra, amely akkor a világ egyik legnagyobb devizatartalékával rendelkezett. Az 1989-es Tienanmen téri vérengzésre adott nyugati válasz, valamint a magyarországi rendszerváltás lehetősége felbátorította a magyar vezetőket a tárgyalások megkezdésére. A kínai tiltakozásokkal is számoló magyar politikai elit végül úgy döntött, hogy a tajvani kapcsolat révén elérhető gazdasági előny nagyobb súllyal esik a latba, mint a Kínai Népköztársaság ellenlépéseitől várható politikai és gazdasági kár. A jelen tanulmány a kapcsolatfelvétel körülményeit vizsgálja a hidegháború értelmezési keretében. Először áttekinti a tajpeji kormány nemzetközi kapcsolatainak alakulását, valamint Tajvan és a kommunista Kína viszonyát 1949-től az 1980-as évek végéig, majd részletesen foglalkozik a magyar–tajvani tárgyalások folyamatával és eredményével. A munka forrásaiként elsősorban magyar levéltári dokumentumok szolgálnak.

A Tajvan-kérdés politikai háttere

Tajvan az 1940-es évek végén a hidegháborús konfliktus frontvonalába került. A sziget az első japán–kínai háborút lezáró békeszerződés értelmében 1895-től japán gyarmat volt, majd 1945. október 25-én, Japán kapitulációját követően visszakerült

* A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa (1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., vamos.peter@btk.mta.hu).

1 A tanulmányban a kínai és japán nevek és szavak az úgynevezett népszerű magyar átírásban szerepelnek.

a Kínai Köztársasághoz. Az 1940-es évek második fele Kínában a Kuomintang (KMT – Nemzeti Párt) és a Kínai Kommunista Párt közötti polgárháborúval telt. A fegyveres konfliktus 1949. október 1-jén a Kínai Népköztársaság megalakulásával ért véget. A Kínai Köztársaság kormánya Csang Kaj-sek generalisszimusz vezetésével Tajvan szigetére menekült, és ott abban a reményben rendezkedett be, hogy hamarosan visszatérhet a kínai szárazföldre. A kormánnyal tartott a nemzeti hadsereg, a katonák hozzátartozói – összesen mintegy másfél millió ember –, és vitték magukkal a Kínai Központi Bank aranykészletét, valamint a pekingi császári palota műkincseit is.²

A Kínai Népköztársaság és a Szovjetunió 1950. február 14-én megkötött barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződése, valamint az 1950-ben kirobbant koreai háborúban való kínai részvétel világhíressé tette a köztársaság vezetői számára, hogy a kommunisták ellenőrzése alá került szárazföldi kínai területek visszafoglalása elhúzódó folyamat lesz. Amikor pedig a kommunista kínai vezetés a koreai fegyverszüneti megállapodás után nem sokkal támadást indított a Kuomintang fennhatósága alá tartozó part menti szigetek ellen, a tajpeji vezetés és az Egyesült Államok 1954-ben már azért kötött kölcsönös védelmi szerződést egymással, hogy megóvják a szigetet a kommunista hódítástól. A hidegháborús erőterében mindezek következtében kialakult két kínai kormányzat – az Amerikai Egyesült Államok által támogatott Kínai Köztársaság és a Szovjetunió mellé felsorakozó Kínai Népköztársaság –, amelyek egyaránt az egész Kína képviselőjére tartottak igényt és az országegyesítés érdekében a fegyveres erő alkalmazásától sem riadtak vissza. Ez a kettősség 1949 óta folyamatosan destabilizáló tényező a térségben és a világpolitikában.

A Kínai Népköztársaság megalakulását követően mindkét fél célja az ország újraegyesítése volt. Mao Ce-tung életében a pekingi kommunista vezetés szándéka Tajvan „felszabadítása”, fegyveres erővel történő visszafoglalása volt. A Kuomintang ellenőrzése alá nemcsak Tajvan sziget – portugál nevén Ilha Formosa (Gyönyörű sziget) – tartozott, hanem több kisebb sziget is, köztük olyanok, amelyek Fucsien tartomány partjaitól alig néhány kilométerre, a szárazföldtől ágyúlövésnyi távolságban voltak. Az 1950–1960-as években a kommunista Népi Felszabadító Hadsereg egységei többször indítottak fegyveres akciót a part menti szigetek elfoglalására, többek között 1954–1955-ben, 1958-ban és 1962-ben. Még az 1975-ben elfogadott kínai alkotmány bevezetőjében is Tajvan felszabadítása volt a deklarált cél, s ennek elérése érdekében a Kínai Népköztársaság a fegyveres erő alkalmazását sem zárta ki.

A fegyveres felszabadítás jelszavát Mao halála után a békés országegyesítés politikája váltotta fel. Ennek első jele az volt, hogy a pekingi vezetés – nem utolsósorban az Egyesült Államok felé gyakorolt gesztusként – felfüggesztette az 1958 óta folyamatos tüzérségi akciókat a partközeli szigetek ellen. (A Kínai Népköztársasághoz tartozó Hsziamentől mindössze 10 kilométer távolságra elhelyezkedő

2 1946–1949 között több mint 2,2 millióan költöztek át a szárazföldről Tajvanra. Lásd: Jiang–Mi–Zhang, 1996.

Csinmen-szigetet 1958. október 6. és 1978. december 15. között minden páratlan napon ágyúzta a Népi Felszabadító Hadsereg.) A reform és nyitás politikájának 1978. decemberi meghirdetését követően a KKP politikai eszköztárában egyre nagyobb hangsúlyt kapott a nemzeti eszme hangoztatása. A pekingi vezetés az ország területi integritásának és a nemzet egységének helyreállítását összekapcsolta saját legitimitásának kérdésével. 1981. szeptember 30-án Je C sien-jing marsall, az Országos Népi Gyűlés (Parlament) Állandó Bizottságának elnöke kilencpontos javaslatot tett közzé az országegyesítés érdekében. Ezek között szerepelt, hogy az újraegyesítést követően Tajvan különleges közigazgatási egységként magas fokú autonómiát élvezhet, megtarthatja fegyveres erejét, és a központi (pekingi) kormányzat nem fog beleszólni a helyi ügyekbe. 1982 januárjában Teng Hsziao-ping, a Kínai Népköztársaság hivatalos pozíció nélküli első számú vezetője úgy fogalmazott, hogy a Je által meghirdetett politika az „egy ország, két rendszer” kifejezéssel írható le a legjobban. Az „egy ország, két rendszer” elvet Peking először Hongkong visszatérése kapcsán alkalmazta. Az 1984-ben megkötött kínai–brit megállapodás értelmében Hongkong az anyaországhoz történő 1997. július 1-jei visszakerülését követően ötven éven keresztül megőrizheti saját politikai és gazdasági rendszerét. Ezen elv alapján született meg Kína és Portugália között a Makaó 1999. december 20-i visszatéréséről szóló megállapodás is.

A hidegháború idején a Kínai Köztársaság Tajvanra kényszerült kormánya és a kormányzó Kuomintang is országegyesítés-párti volt. Csang Kaj-sek kormányzása idején, majd a generalisszimusz 1975-ben bekövetkezett halála után fia, Csiang Csiang-kuo vezetése alatt a tajpeji kormányzat is az „egy Kína” elvet képviselte, ám ez az egy Kína értelemszerűen a Kínai Köztársaságot jelentette. Az egész Kínára érvényes jogfolytonosságát hangoztató KMT-kormány ideiglenesnek tekintette az 1949-ben kialakult viszonyokat, és politikájának célja a szárazföld visszafoglalása volt. A KMT-rezsim a sziget lakóira egységes kínai identitást erőltetett, ha kellett, a legkeményebb, diktatórikus eszközökkel. (A tajvani őslakosok nem kínaiak, közülük sokan a kínai nyelvet sem ismerték, de a kínai származású tajvani lakosság sem beszélt a kínai köznyelvet, a mandarint.) A tajvani politikát alátámasztotta a nemzetközi kapcsolatrendszer is: az 1971-ig fennálló ENSZ-képviselés és az Egyesült Államokkal 1979-ig fenntartott diplomáciai viszony. A Kuomintang csak 1987-ben szánta el magát az 1940-es években kiépített diktatúra lazítására. Az 1949-ben bevezetett rendkívüli állapotot 1987. július 14-én oldották fel. Ettől kezdve ellenzéki pártok alakulhattak, a hatóságok enyhítettek a szabadságjogok korlátozásán. Az első tajvani születésű köztársasági elnök, Li Teng-huj 1988-ban, Csiang Csiang-kuo halálát követően került hatalomra. Li az első perctől kezdve elutasította a Hongkong és Makaó esetében alkalmazott „egy ország, két rendszer” elvet, az országrészek egyesítésének szükségességét azonban nem kérdőjelezte meg. Ugyanakkor a Kuomintang vezetése számára nyilvánvaló volt, hogy a tajvani haderő nincs abban a helyzetben, hogy támadást indítson a szárazföld visszafoglalására.

Tajvan nemzetközi kapcsolatai a hidegháború idején

A hidegháborús szembenállás idején Tajvan az Egyesült Államok védőernyője alatt és gazdasági támogatásával fejlődött. 1965-ig összesen közel 1,5 milliárd dollár amerikai segélyt kapott, ami tizenöt év alatt a bruttó nemzeti termékének 6,4 százalékat tette ki.³ A tajvani gazdaság talpra állásával először csak a gazdasági segély szűnt meg, majd az 1970-es években a politikai kapcsolatok szintje is csökkent. Az 1960-as évek elején bekövetkezett szovjet–kínai szakítás, amely 1969-ben a két szocialista nagyhatalom közötti fegyveres konfliktusba torkollott, új lehetőséget nyitott a washingtoni vezetés számára. Az ellenségem ellensége a barátom logikája alapján, a szovjet befolyás korlátozása érdekében Henry Kissinger nemzetbiztonsági tanácsadó titkos tárgyalásokat kezdeményezett a pekingi vezetéssel. A kommunista Kína és az Egyesült Államok közeledésének első látványos lépése a „pingpong-diplomácia” keretében az amerikai asztalitenisz-válogatott 1971. áprilisi kínai meghívása volt. Ezt 1971 nyarán Kissinger titkos pekingi tárgyalása követte, majd októberben az amerikai politikus már hivatalos látogatást tett a Kínai Népköztársaságban. Kissinger látogatása idején döntött úgy az ENSZ Közgyűlése, hogy felveszi a Kínai Népköztársaságot a tagjai sorába. Ezzel egy időben a Kínai Köztársaság – amely az Egyesült Nemzetek Szervezetének egyik alapítója és a Biztonsági Tanács állandó tagja is volt – úgy határozott, hogy képviselői kivonulnak az ülésről és a nemzetközi szervezetből.

Washington Tajvannal fenntartott viszonya ezt követően is a kínai–amerikai kapcsolatok egyik neuralgikus pontja maradt. 1972. február 28-án, Richard Nixon elnök kínai látogatása során – ez volt az első alkalom, hogy az Egyesült Államok hivatalban lévő elnöke olyan országot keresett fel, amellyel állama nem tartott fenn hivatalos diplomáciai kapcsolatot – a két ország vezetői Sanghajban közös nyilatkozatot adtak ki. Ebben Tajvan kapcsán Kína kijelentette, hogy a Tajvan-kérdés a Kínai Népköztársaság és az Egyesült Államok kapcsolatainak normalizálását akadályozó kulcsfontosságú kérdés. Megerősítette, hogy a Kínai Népköztársaság kormánya Kína egyetlen törvényes kormánya, Tajvan Kína tartománya, és hogy Tajvan felszabadítása Kína belügye, amelybe idegen országnak nincs joga beavatkozni. Az USA ugyanakkor kinyilvánította, hogy „tudomásul veszi”, hogy a Tajvani-szoros mindkét oldalán élő kínaiak szerint egy Kína létezik, és Tajvan Kína része.⁴ Hosszas tárgyalásokat követően az Egyesült Államok és a Kínai Népköztársaság 1979. január 1-jén hivatalos diplomáciai kapcsolatot létesített egymással.

Washington azonban a tajpeji vezetést sem hagyta cserben. Néhány hónapon belül az Egyesült Államok törvényhozása elfogadta a Tajvannal fenntartott kapcsolatokról szóló törvényt (Taiwan Relations Act), amelyben biztosította a sziget lakóit, hogy az Egyesült Államok „külföldi országokra, nemzetekre, államokra, kormányokra” vonatkozó törvényei továbbra is (azaz diplomáciai elismerés nélkül is)

3 Jordán, 2005. 222.

4 FRUS, 2006. 812–816. A „tudomásul vesz” kifejezés a diplomácia nyelvén nem a másik fél álláspontjával való egyetértést, annak elfogadását jelenti, csupán annak rögzítését, hogy az egyik fél meghallgatta a másik fél álláspontját.

vonatkoznak Tajvanra, valamint hogy az USA továbbra is biztosítja a Tajvan védelméhez szükséges fegyvereket.⁵ 1982-ben Ronald Reagan elnök kínai látogatása alkalmával az Egyesült Államok és a Kínai Népköztársaság újabb közös közleményt adott ki, amelyben az USA kijelentette, hogy hosszú távon nem kívánja fenntartani a fegyvereladás politikáját Tajvan esetében, és hogy fokozatosan csökkenteni kívánja a fegyvereladásait Tajvanra.⁶ A fegyvereladások azonban folytatódtak, és Tajvan védelmi potenciálja továbbra is elsősorban az USA-ból beszerzett fegyvereken nyugodott. Kína ENSZ-tagsága és az Egyesült Államokkal fenntartott diplomáciai kapcsolat megszakítása azonban Tajvan nemzetközi elszigetelődését vonta maga után. Az 1970-es évek végétől a Tajvannal diplomáciai kapcsolatban álló országok száma folyamatosan csökkent, az 1980-as években két tucat körül mozgott. Eközben Tajvan minden olyan nemzetközi szervezetből kiszorult, ahol a tagság feltétele az önálló államiság volt.

A magyar–tajvani kapcsolatok alakulása 1989 előtt

A második világháború után a Szovjetunió érdekszférájába került kelet-európai országok 1949. október első napjaiban, a megalakulása után azonnal elismerték a Kínai Népköztársaságot. A szocialista tábor országai a kezdetektől következetesen támogatták a Kínai Népköztársaság „jogos nemzetközi igényeit”. Az ENSZ-ben mindvégig azt hangoztatták, hogy a nemzetközi szervezetben Kína képviselőjében a Kínai Népköztársaságnak el kell foglalnia az őt jogosan megillető helyet. A magyar politika az 1960-as években, az egyre hevesebb szovjet–kínai ideológiai viták időszakában sem változott. A magyar Külügyminisztérium a magyar–kínai államközi kapcsolatok perspektivikus fejlesztésére vonatkozó, 1962. június 21-én kiadott direktíváiban úgy fogalmaz: „Aktívan lépünk fel minden nemzetközi fórumon az imperialisták által sugalmazott »két Kína« koncepció leleplezése és a KNK törvényes jogainak helyreállítása érdekében.”⁷

Ennek ellenére az 1960-as években, amikor a végletekig megromlott a szovjet–kínai viszony, a Kínai Népköztársaság képviselői árgus szemmel figyeltek minden olyan apró mozzanatot, amely akár a legkisebb mértékben is arra utalhatott, hogy a vele diplomáciai viszonyt fenntartó államok elismerik Tajvan államiságát. Erre jó példa az az 1966 februárjában történt eset, amikor a kínai ügyvivő a budapesti Külügyminisztériumban tiltakozott amiatt, hogy egy budapesti kirakatban dekorációs céllal egy „Készült a Kínai Köztársaság Tajvan Tartományában” feliratú zsákot helyeztek el. A kínai tiltakozás hatására a Külügyminisztérium a zsákot azonnal eltávolíttatta. Mint kiderült, a zsák feltehetően Törökországból vagy Olaszországból kerülhetett Budapestre, és abban mogyoróbelet szállítottak. A kirakatba

5 Taiwan Relations Act. 1979. január 1. <https://www.congress.gov/bill/96th-congress/house-bill/2479> (letöltés: 2020. január 11.).

6 United States–China Joint Communiqué on United States Arms Sales to Taiwan. 1982. augusztus 17. <https://www.reaganlibrary.gov/research/speeches/81782a> (letöltés: 2020. január 11.).

7 MNL OL XIX–J–1–j Kína 26. t. 001739/2/1962.

kizárólag azért került, mert az üzlet dolgozóinak tetszett a „mutató kínai felirat”.⁸ Annak ellenére, hogy a magyar Külügyminisztérium képviselője arról biztosította a kínai diplomatát, hogy csak apró technikai figyelmetlenségről volt szó, és a magyar álláspont Tajvan kérdésében változatlan, az ügyvivő kijelentette, hogy a zsákügyet a kínai nagykövetség súlyos politikai kérdésnek tekinti, és kérte, hogy a magyar fél vállalja, hogy hasonló esetek többé nem fordulnak elő.⁹

A Tajvanra menekült Kuomintang-kormány és a szovjet tömb országai között 1949-ben minden politikai érintkezés megszakadt. A kereskedelmi kapcsolat az 1980-as évek elején indult meg. Közvetlen áruforgalmat a szocialista országok közül az iparilag legfejlettebb Német Demokratikus Köztársaság és Csehszlovákia mellett csak Magyarország bonyolított, néhány millió dolláros értékben. Tajvannal csak közvetett kereskedelmet folytatott a Szovjetunió, Bulgária és Lengyelország. A kínaiak tudomásul vették a kereskedelmi kapcsolatot, de több csatornán is figyelmeztették a szocialista országokat, ha olyan, számukra elfogadhatatlan megnyilatkozásokat tapasztaltak, amikor Tajvanról országként esett szó.

A magyar hatóságokat Tajvan képviselői először 1980-ban keresték meg. Azt javasolták, hogy tajvani cégek közvetlen üzleti kapcsolatot létesíthessenek magyar vállalatokkal, valamint hogy tajvani magánvállalkozók turistautakat szervezhessejenek Magyarországra. A magyar hatóságok mindkét kérdésben hajlandónak mutatkoztak az együttműködésre. 1981-ben a magyar Külügyminisztérium a magyar-kínai kapcsolatok relációs tervében Tajvannal kapcsolatban azt tűzte ki célul, hogy „Tartsuk fenn nem hivatalos kereskedelmi kapcsolatainkat, a kialakult személyforgalmat Tajvannal”.¹⁰ Az 1980-as években tajvani kiállítók – kizárólag magáncégek – többször részt vettek a Budapesti Nemzetközi Vásáron és önálló kiállításokat is rendeztek Magyarországon, a magyar elvárásoknak megfelelően a hivatalos állami szimbólumok (zászló, országnév, címer) használatának mellőzésével. A gazdasági, kereskedelmi és idegenforgalmi kapcsolatokat esetenként kulturális és sportesemények színesítették. A magyar állami és pártvezetés azonban a politikai kontaktusoktól mindvégig következetesen elzárkózott.

A tajvani érdeklődés Magyarország és a többi kelet-európai szocialista ország iránt 1987-ben megélnéült. 1987 októberében – Kádár János kínai látogatásával egy időben¹¹ – a budapesti Hilton Szállodában tajvani árubemutatót tartottak, a tajvani CETRA (China External Trade Development Council – Kínai Külkereskedele-

8 Külügyminisztérium IV. Területi Osztály, Pataki Sándor feljegyzése: A kínai ügyvivő észrevételezése (tajvani áru „budapesti kirakat”-ban). Budapest, 1966. február 2. MNL OL XIX-J-1-j Kína IV-41/1966 (72. d.).

9 Külügyminisztérium IV. Területi Osztály, Pataki Sándor feljegyzése: Kínai ügyvivő látogatása a „zsák ügyben”. Budapest, 1966. február 7. MNL OL XIX-J-1-j Kína IV-41/1966 (72. d.).

10 Külügyminisztérium IV. Területi Főosztály, Kínai Referatúra feljegyzése: A Magyar Népköztársaság és a Kínai Népköztársaság kapcsolatainak relációs terve. Budapest, 1981. július 27. MNL OL XIX-J-1-j Kína I-15 004277/1 (84. d.).

11 1987. június 15–18. között Csao Ce-jang, a Kínai Kommunista Párt főtitkára, államelnök látogatott Magyarországra, majd október 9–15. között Kádár János tett látogatást Kínában. A magyar-kínai kapcsolatok rendezésének folyamata 1982-től, a szovjet-kínai viszony javulásával indult meg. Mihail Gorbacsov hatalomra kerülését követően a magyar-kínai kapcsolatok helyreállítására is sor került. E folyamat fontos állomásai voltak az 1987-es találkozók. Lásd: Vámos, 2010.

lem Fejlesztő Tanács) főtitkára pedig látogatást tett Demján Sándornál, az állami tulajdonú Magyar Hitelbank Rt. elnök-vezérigazgatójánál. A találkozon Demján a magyar állam nem hivatalos képviselőjeként emlékeztetőt írt alá a kapcsolatok bővítéséről, aminek része volt a vízumkérelmek egyszerűsítése, a közvetlen telefonösszeköttetés, valamint a közvetlen pénzáttalások és kereskedelmi irodák felállításának engedélyezése. 1988. február 13-án a tajvani kormány liberalizálta a kelet-európai szocialista országokkal kapcsolatos addigi politikáját. Az új intézkedések között a Demjánék által aláírt megállapodás pontjai is szerepeltek.¹² Ezt követően a kétoldalú tárgyalások a Magyar Gazdasági Kamara és a CETRA bécsi irodája között folytak. 1988-ban a Skála World Trade kiállítást szervezett Tajvanon, és az éve elején Demján Sándor vezetésével magyar üzletemberek is látogatást tettek Tajpejben. 1988 októberében a Hungarofilm égisze alatt magyar filmek is részt vettek a Tajpeji Nemzetközi Filmfesztiválon.¹³

A kínai politika érzékenyen reagált minden olyan lépésre, amit a szocialista országok Tajvan felé tettek. A kínai diplomaták Magyarországon a közeledés vagy a hivatalos politikától való eltérés legapróbb jeleit is szóvá tették. 1987-ben a kínai Külügyminisztérium munkatársa a pekingi nagykövetségen jelezte, hogy a *Magyarország '87* című, több nyelven megjelent propaganda kiadványban a debreceni Kemping Világtalálkozóról olyan színes fénykép jelent meg, amely a tajvani résztvevők táborát úgy ábrázolta, hogy a képen „Taiwan” feliratú tábla, tajvani zászló és kínai nyelven „Kínai Köztársaság” felirattal ellátott lampionok is láthatók voltak. Nem mentek el szó nélkül a *Népszabadság* 1988. január 15-i számában a Csiang Csiang-kuo haláláról, illetve annak KNK-beli visszhangjáról megjelent szerkesztőségi összeállítás mellett sem. A szövegben ugyanis az szerepelt: „A Kínai Népköztársaság és Tajvan között nincsen diplomáciai viszony, bár a (közvetítők útján lebonyolított) kétoldalú kereskedelem évek óta virágzik.” A mondat a kínai kritika szerint figyelmen kívül hagyta azt a kínai alapelvet, hogy Tajvan Kína elidegeníthetetlen része, ennek következtében a diplomáciai kapcsolat kérdése fel sem merülhetett.¹⁴

Az 1987 októberében Magyarországon járt tajvani delegáció Belgrádba is el szeretett volna látogatni. A pekingi jugoszláv nagykövetség beszámolt a kínai illetékeseknek a tajvani tervekről, és azt a választ kapta, hogy ha csak vállalatközi kereskedelmi kapcsolat alakul ki Tajvannal, azt Kína nem ellenzi, ha viszont állami szervek közreműködésével jönne létre hivatalos vagy félhivatalos viszony, azt Kína rossz szemmel nézné. „Tajvan az utóbbi időben nagyon sokat költ azon államokkal való gazdasági kapcsolatok fejlesztésére, akik diplomáciai kapcsolatban vannak Kínával. Tajvan célja ezzel az, hogy nemzetközileg Kínától független területként lépésként lépésre elismertesse önmagát. Ez a tajvani törekvés akadályozza a békés egyesít-

12 P. K. Chiang, a China External Trade Development Council főtitkárának levele Demján Sándor, a Magyar Hitelbank Rt. elnök-vezérigazgatója részére. Taipej, 1988. április 12. MNL OL XIX-J-1-k Tajvan 5 0475-1988 (90. d.).

13 A Külügyminisztérium IV. Területi Főosztály feljegyzése Kovács László külügyi államtitkár részére: A magyar-tajvani kapcsolatokról. Budapest, 1988. november. MNL OL XIX-J-1-k Tajvan 5 339/5-1988 (90. d.).

14 Iván László pekingi nagykövet jelentése: A Tajvannal való kapcsolat problémáiról. Peking, 1988. február 24. MNL OL XIX-J-1-j Tajvan 10 001462-1988 (99. d.).

tést, ezért Kína ellene van” – hangzott a pekingi magyarázat. E válasz után a jugoszláv nagykövetség nem javasolta a tajvani küldöttség fogadását, Belgrád pedig a kínai érzékenységre való tekintettel nem fogadta el a tajvani kezdeményezést.¹⁵

A pekingi vezetés igyekezett fékezni Tajvan külkapcsolatainak fejlődését, részben a Tajvanra gyakorolt nyomás növelésével, részben azzal, hogy államközi kapcsolataiban kiemelt kérdésként kezelte a partnerországok Tajvanhoz való viszonyát, és minden partnerét óva intette attól, hogy a gazdasági kapcsolatokon túlmutató politikai kapcsolatait is fejlessze Tajvannal. A kínai diplomácia először 1987–1988 fordulóján gyakorolt intenzív nyomást a magyar félre. Először csak a budapesti kínai nagykövetség beosztott diplomatái tettek szóbeli észrevételt a Külügyminisztériumban a magyar vállalatok tajvani kapcsolatai miatt. Először a kereskedelmi tanácsos vetette fel a kérdést a magyar–kínai árucere-forgalmi tárgyalások előkészítésekor 1987. november 30-án, majd 1988. január 7-én. Úgy vélte, hogy a magyar–tajvani kapcsolatok „egyre inkább hivatalos jelleget öltenek”, és megjegyezte, hogy a kínai Külgazdasági és Külkereskedelmi Minisztérium magyar ügyekkel is foglalkozó kereskedelempolitikai főosztálya „ezt most már keményebb hangnemben kéri tőle számon”, majd hozzátette, hogy „a kialakult helyzet zavarhatja az 1988. évi árucere-forgalmi tárgyalásokat is”.¹⁶

A magyar Külügyminisztérium Marjai József miniszterelnök-helyettes utasítására 1988 januárjában kidolgozta a Tajvannal kapcsolatos irányelveket. Ezek szerint a Magyar Gazdasági Kamara közreműködhetett az üzleti kapcsolatok megteremtésében és bővítésében, sőt ha a kapcsolatok volumene indokoltá teszi, „a kereskedelmi miniszter előzetes jóváhagyásával – elfogadhatja a tajvani partner kezdeményezését kamarai képviselők kölcsönös nyitására vonatkozó tárgyalásokra”. Ugyanakkor, mivel Magyarország Tajvant nem országnak, hanem Kína részének tekintette, minden olyan lépést egyértelműen el kellett hátrítani, amely Tajvan „önálló államiságának (»Kínai Köztársaság«) demonstrálásaként fogható fel”. A Kínai Népköztársaság illetékeseinek pedig azt kellett hangsúlyozni, hogy „a kereskedelmi képviselők nyitására vonatkozó esetleges előkészületeink egyáltalán nem jelentik politikai kapcsolatok létesítését tajvani illetékeseikkel, még kevésbé a tajvani rezsim diplomáciai elismerését”. Az irányelvek egyik fontos eleme volt a nyilvánosság kerülése: „mindenfajta akciót úgy kell szervezni, hogy az a lehető legkisebb nyilvánosságot kapjon és a legkisebb közfigyelmet keltsen”.¹⁷

Még 1988 januárjában Beck Tamás, a Magyar Kereskedelmi Kamara elnöke a kínai nagykövettel igyekezett tisztázni a kínai fél által kifogásolt akciókat.¹⁸ A kínai kereskedelmi tanácsos azonban azt közölte, hogy tudomásukra jutott: a

¹⁵ Uo.

¹⁶ A Külkereskedelmi Minisztérium (Havasi Tibor) feljegyzése: Tárgyalásjelentés: az 1988. évi magyar–kínai árucere-forgalmi tárgyalások előkészítése, a magyar–tajvani kapcsolatok kérdése. Budapest, 1988. január 8. MNL OL XIX–J–1–k Tajvan 5 339-1988 (90. d.).

¹⁷ Marjai József miniszterelnök-helyettes levele Ambrus János külkereskedelmi miniszterhelyettesnek. Budapest, 1987. december 11.; A Külügyminisztérium IV. Területi Főosztályának irányelvei Tajvannal kapcsolatban. Budapest, 1988. január 8. MNL OL XIX–J–1–k Tajvan 5 339-1988 (90. d.).

¹⁸ A Magyar Gazdasági Kamara (Beck Tamás) tárgyalásjelentése. Budapest, 1988. január 18. MNL OL XIX–J–1–k Tajvan 5 339/1-1988 (90. d.).

Demján-féle Skála World Trade tajvani kiállítást tervez. Nyomatékosan kérte, hogy a magyar kormány „beszélje le” Demjánékat a tervezett kiállításról, amely ugyan vállalati akció, de „a szocialista országok közül ez lenne az első ilyen jellegű rendezvény, és várható, hogy a zászlók használata, megnyitó beszédek stb. végül is olyan jelleget adna az ügynek, hogy Tajvan mint ország jelenne meg”.¹⁹ Néhány napon belül egy tajvani újsághírből a kínai hatóságok számára az is kiderült, hogy Demján Sándor akkor már népes gazdasági és kereskedelmi delegáció élén Tajvanon tartózkodott. A budapesti nagykövetség felhívta a Külkereskedelmi Minisztérium munkatársának figyelmét arra, hogy Beck Tamás a kínai nagykövettel folytatott megbeszélés során a delegáció kiutazásáról nem tett említést. A minisztérium illetékese a már korábban ismertetett álláspont megismétlésén túl csak annyit tudott mondani, hogy Magyarországon a vállalatok önállósága megnövekedett, és érdekeiknek megfelelően keresik a legkedvezőbb üzleti megoldásokat.²⁰

Ezzel egy időben a pekingi magyar nagykövetség és kereskedelmi képviselő is erős nyomás alá került. Először a kínai Külkereskedelmi Minisztérium munkatársa jegyezte meg, hogy „A kínai illetékesek aggodalommal figyelik Magyarország gazdasági kapcsolatépítő tevékenységét Tajvannal”. Példaként a tajvani *Csingcsi Zsipao* (Napi Gazdaság) cikkét említette, amelyben a Tajvanon tartózkodó magyar bankdelegáció vezetője, Demján Sándor a látogatást jelentősnek értékelte, és kifejezte reményét, hogy „a két ország” kapcsolatai a jövőben dinamikusan fognak fejlődni. A kínai diplomata arra figyelmeztetett, hogy „ebben már politikai nyilatkozat is sejthető”, ami beárnyékolhatja Magyarország és a Kínai Népköztársaság kapcsolatait.²¹

Az eset nyomán az 1988. évi árucseré-forgalmi egyezmény aláírására Kínába érkező delegáció tagjai a szokásosnál hűvösebb fogadtatásban részesültek, ami először csak abban nyilvánult meg, hogy a kínai partnerek – hosszú évek óta először – nem szerveztek nekik hétvégi programot. Iván László pekingi magyar nagykövet arra figyelmeztetett, hogy a Demjánéhoz hasonló „gondatlan és felelőtlen” kijelentések „esetenként súlyos károkat tudnak okozni”. „Úgy tűnik – tette hozzá Iván –, hogy a most megkezdődött államközi kereskedelmi tárgyalások során kínai részről lélektani nyomásra fogják felhasználni az esetet.”²² A tárgyalásokról beszámoló rejtjeltávirat már tényként közli, hogy a kínai fél valóban lélektani nyomásra használta fel az ügyet. „A kínai küldöttség vezetője anyagai között a tárgyalóasztalon tartotta azt a tajvani újságot, amely a fényképes interjú közölte Demján Sándorral. Az arckép és a Tajvant országként említő sorok vastagon, pirossal voltak bekeretezve, ill. aláhúzva.”²³

19 A Külkereskedelmi Minisztérium 43. Szocialista Államközi Főosztály (Havasi Tibor) feljegyzése: Megbeszélés a kínai tanácsossal. Budapest, 1988. január 29. MNL OL XIX-J-1-k Tajvan 5 339/2-1988 (90. d.).

20 A Külkereskedelmi Minisztérium 43. Szocialista Államközi Főosztály (Havasi Tibor) feljegyzése. Budapest, 1988. február 2. MNL OL XIX-J-1-k Tajvan 5 339/2-1988 (90. d.).

21 Iván László pekingi magyar nagykövet rejtjeltávirata: Kínai észrevételezés a magyar-tajvani kereskedelmi kapcsolatokról (Csou Csuo osztályvezető-helyettes). Peking, 1988. február 8. MNL OL XIX-J-1-j Tajvan 57 00817-1988 (99. d.).

22 Uo.

23 Iván László pekingi magyar nagykövet rejtjeltávirata: Kínai nemtetszés nyilvánítása a magyar-tajvani kereskedelmi kapcsolatok miatt (a pekingi jegyzőkönyvi tárgyalásokkal kapcsolatban). Peking, 1988. február 15. MNL OL XIX-J-1-j Tajvan 57 00817/1-1988 (99. d.).

A kínai fél nemtetszését azzal is kifejezte, hogy 1988. február elején a kínai sajtó közel két hétig nem közölt semmit Magyarországról, noha abban az időben alig telt el nap úgy, hogy valamelyik központi lapban ne jelent volna meg magyar vonatkozású híradás.²⁴

A kínai reakciókat látva a pekingi magyar nagykövetség 1988 februárjában arra figyelmeztetett, hogy mivel „a KNK minden eddigénél érzékenyebbé vált a tajvani kérdésben, bárkivel, különösen a kis országokkal, akár a kapcsolatok leépítésére is kész, ha azok zavarják Kína országegyesítési törekvéseit”. A pekingi magyar nagykövet megállapította: „egyértelmű, hogy a többi szocialista ország nálunknál óvatosabban, körültekintőbben jár el a tajvani kérdésben. Saját tapasztalatunk és tájékozódásunk azt erősíti meg, hogy az ügyet fontos politikai kérdésnek kell tekinteni, mert helytelen magatartással sokat veszíthetünk.”²⁵

A kínai jelzésekre 1988 elején a magyar kormányzati szervek reagáltak ugyan, de a kapcsolatépítést nem állították le. Az első kormányzati intézkedés az volt, hogy Marjai József miniszterelnök-helyettes megtiltotta, hogy a Demján-féle küldöttséget a Magyar Gazdasági Kamara főtitkára vezesse, vagy abban a Kamara hivatalos képviselője akár csak részt vegyen. Február 25-én Marjai József – a Külügyminisztérium által januárban kidolgozott anyag alapján – a Tajvannal fenntartott kapcsolatok alakítására vonatkozó irányelveket adott ki, a Külkereskedelmi Minisztérium illetékese pedig sajnálatát fejezte ki a kínai nagykövetnek amiatt, hogy „minden szándék, törekvésünk ellenére sem sikerült elkerülni, hogy a tajvani ügyben ne keletkezzenek félreértések, zavarok”.²⁶ Az irányelveknek megfelelően a Külügyminisztérium 1988 novemberében is azt hangsúlyozta, hogy „kizárólag vállalatok közötti kapcsolatokról van szó, politikai kapcsolatok létesítését nem tervezzük a tajvani hatóságokkal”.²⁷

1989 elején a tajvaniak egyre határozottabban sürgették valamilyen képviselőt kölcsönös megnyitását. A magyar Külügyminisztérium 1989 januárjában továbbra is az 1988. februári konszenzust tekintette irányadónak, és úgy fogalmazott, hogy „A kamarai irodák kölcsönös nyitására vonatkozó tajvani kezdeményezést ezért továbbra is el kell háritani”.²⁸ 1989. márciusban Augustin Liu, a CETRA főtitkára Beck Tamás kereskedelmi miniszternek ismét „nyomatékosan felvetette egy CETRA iroda budapesti létesítését”, de a miniszter továbbra is azt hangsúlyozta, hogy az „a jelenlegi körülmények között nem lehetséges”. Beck miniszter attól azonban nem zárkózott el, hogy egy tajvani vállalat budapesti irodát létesítsen,

24 Iván László pekingi nagykövet jelentése a Tajvannal való kapcsolat problémáiról. Peking, 1988. február 24. MNL OL XIX-J-1-j Tajvan 10 001462-1988 (99. d.).

25 Uo.

26 A Külkereskedelmi Minisztérium jelentése a kínai nagykövettel folytatott megbeszélésről. Budapest, 1988. február 25. MNL OL XIX-J-1-j Tajvan 57 00817/2-1988 (99. d.).

27 A Külügyminisztérium IV. Területi Főosztály feljegyzése Kovács László külügyi államtitkár részére: A magyar-tajvani kapcsolatokról. Budapest, 1988. november. MNL OL XIX-J-1-k Tajvan 5 339/5-1988 (90. d.).

28 Iván László külügyminisztériumi főosztályvezető levele Éliás Istvánnak, a Magyar Gazdasági Kamara főosztályvezetőjének: Tajvani javaslat képviselők kölcsönös létesítésére (tajvani CETRA új elnökének levele a Magyar Gazdasági Kamarához). Budapest, 1989. január 16. MNL OL XIX J-1-k Tajvan 5 259-1989 (114. d.).

amely az üzleti kapcsolatok fejlesztését hivatott elősegíteni.²⁹ Miután a tajvani üzleti delegáció magyarországi látogatásáról a Magyar Televízió Híradója is beszámolt, a kínai nagykövetség beosztott diplomatája azonnal érdeklődött a hír háttéréről.³⁰

1989 tavaszán Pekingben továbbra is érvényesült a kínai hatóságok korlátozó szerepe. Májusban az Ázsia Fejlesztési Bank közgyűlésén részt vevő tajvani pénzügyminiszter találkozót kezdeményezett a magyar nagykövettel, de a kínai hatóságok nyomására Németh Iván nagykövet a találkozó elől kitért.³¹ Budapesten azonban már kevésbé figyeltek az esetleges kínai rosszallásra. Május 28. és június 1. között a Skála Reklám Stúdió szervezésében újabb magyar termékbemutatót tartottak Tajpejben, és ekkor már a kiutazó magyar delegációval tartott Lőrincze Péter, a Magyar Gazdasági Kamara főtitkára is. A magyar gazdasági szakember több magas rangú állami hivatalnokkal találkozott, többek között a CETRA főtitkárával és a tajvani gazdasági miniszterrel.³²

A Tajpej Kereskedelmi Iroda megnyitásának közvetlen előzményei

A Magyarországon 1989 tavaszán megindult változások és a Tienanmen téri vérengzéseként ismert 1989. június 4-i pekingi események hatására a magyar–tajvani tárgyalások is felgyorsultak. 1989. június 13-án Németh Iván pekingi nagykövet a magyar–kínai kapcsolatok jövőjéről szóló rejtjeltáviratában a következőket írta: „A Kínában lezajlott változás bizonyos további lehetőségeket kínál a magyar–tajvani gazdasági kapcsolatokban való gyorsabb előrelépésre. Látnunk kell természetesen, hogy e téren minden előremozdulás sérteni fogja a KNK-val fenntartott viszonyunkat. Ha viszonyunk sérülése a fejlemények miatt amúgy is elkerülhetetlen, érdekünkben áll inkább a mostani kínai irányvonal időszakában vállalni ezt a kockázatot.”³³ A magyar megfontolásokat alátámaszthatta, hogy 1989. június 26–27-én az Európai Tanács Madridban nyilatkozatot fogadott el Kínáról, amelyben határozottan elítélte a brutális elnyomást, és felkérte a kínai hatóságokat az emberi jogok tiszteletben tartására, egyben megszakította a katonai együttműködést Kína és az Európai Gazdasági Közösség tagországai között, fegyverembargót vezetett

29 A Kereskedelmi Minisztérium Fejlődő Országok Főosztálya (Major István) emlékeztetője: Liu úr, a tajvani CETRA főtitkárának látogatása Beck miniszter elvtársnál. Budapest, 1989. március 22. MNL OL XIX-J-1-k Tajvan 5 259/1-1989 (114. d.).

30 A Kereskedelmi Minisztérium Fejlődő Országok Főosztálya (Major István) emlékeztetője: Kínai érdeklődés tajvani kapcsolatainkról. Budapest, 1989. március 28. MNL OL XIX-J-1-k Tajvan 5 259/1-1989 (114. d.).

31 Németh Iván pekingi nagykövet rejtjeltávirata: A kínai KÜM ellenzi a találkozót a tajvani pénzügyminiszter és nagykövetünk között. Peking, 1989. május 4. MNL OL XIX-J-1-j Tajvan 146 002269-1989 (87. d.); Németh Iván pekingi nagykövet rejtjeltávirata: Nem jött létre találkozó pekingi tanácsosunk és a tajvani pénzügyi küldöttség tagjai között. Peking, 1989. május 8. MNL OL XIX-J-1-j Tajvan 146 002269/1-1989 (87. d.).

32 Magyar Gazdasági Kamara (Lőrincze Péter): Jelentés tajvani megbeszéléseimről. Budapest, 1989. június 12. MNL OL XIX-J-1-k Tajvan 5 259/2-1989 (114. d.).

33 Németh Iván nagykövet rejtjeltávirata: Pekingi nagykövetünk javaslatai a magyar–kínai kapcsolatok további alakítására. Peking, 1989. június 13. MNL OL XIX-J-1-j Kína 20 001433/19-1989 (50. d.).

be, felfüggesztette a miniszteri és egyéb magas szintű kapcsolattartást, és csökkentette a kulturális, tudományos és technológiai együttműködést Kínával.³⁴

Az első magyar–tajvani kormány szintű megbeszélésre 1989. szeptember 2-án Bécsben került sor, a Magyar Hitelbank és Tajvan félhivatalos bécsi képviseletének szervezésében. Magyar részről Bartha Ferenc, a Magyar Nemzeti Bank elnöke, Demjén Sándor, a Magyar Hitelbank elnök-vezérigazgatója, az MHB több vezető munkatársa, valamint Mátyus Sándor, a Külügyminisztérium területileg illetékes főosztályának helyettes vezetője volt jelen, míg a tajvani kormányt Csen Lü-an (saját átírásában: Chen Li-an) gazdasági miniszter, a CETRA főtájtára, valamint a bécsi képviseleti iroda vezetője képviselte. Bartha Ferenc arról beszélt, hogy a magyarországi változások és a nemzetközi helyzet alakulása – itt elsősorban az 1989. júniusi pekingi eseményekre utalt – kedvező pillanatot teremtettek ahhoz, hogy „továbblépjünk a magyar–tajvani kapcsolatokban”. A magyar fél késznek mutatkozott hozzájárulni vízumkiadási joggal felruházott, valamilyen formájú állandó kereskedelmi vagy kamarai képviselet felállításához egymás fővárosában, hasonlóan a tajvani–osztrák relációban működő gyakorlathoz.³⁵

A tajvaniakat elsősorban politikai megfontolások vezették, de a tárgyalások során arra hivatkoztak, hogy Tajvan diverzifikálni akarja külgazdasági kapcsolatait. A magyarok megnyugtatósa érdekében Csen miniszter hangsúlyozta, hogy közvetett csatornán keresztül ugyan, de fejlődnek a tajvani–szovjet gazdasági kapcsolatok is, majd konkrét javaslatokat is tett. Az első javaslata szerint a tajvani állam 500 millió dollár értékű betét magyar bankokban történő elhelyezésével járulhatott hozzá a rendszerváltás környékén adódó gazdasági nehézségek enyhítéséhez. A második javaslat egy magyar–tajvani–szovjet barteralapú, milliárddolláros nagyságrendű földgázüzletről szólt. A terv szerint Magyarország a Szovjetunióba szánt algériai földgázt adhatott el készpénzért Tajvannak, majd a magyar fél a földgáz árát a Szovjetunióknak törleszthette. Ugyanakkor a miniszter rámutatott arra, hogy a szocialista országokkal fenntartott kereskedelmi kapcsolatok fejlesztésének politikai vonatkozásai is vannak. Egyrészt a tajvani betétek magyar bankokban történő elhelyezése kérdésében volt szükség politikai döntésre, másrészt mivel az energiaipar Tajvanon állami kézben volt, és az együttműködésben állami vállalatok is érintettek voltak, a kormányon, illetve a parlamenten múlt az együttműködés jóváhagyása. Csen miniszter arról biztosította magyar tárgyalópartnereit, hogy a tajvani kormány kész arra, hogy a törvényhozókat és a tajvani közvéleményt megnyerje a Magyarországgal kialakítandó együttműködés ügyének. Ugyanakkor azt sem rejtette véka alá, hogy az ügyet jelentősen segítené, ha ehhez „sikerülne túllépni a titokban ápoltságokon, s azokat nem korlátoznánk a gazdaság területére”. Azaz valójában politikai feltételt támasztott ahhoz, hogy Tajvan tőkével járuljon hozzá a magyar gazdaság stabilizálásához, és sürgette, hogy a gazdasági együtt-

34 *Declaration on China*, 1989.

35 A Külügyminisztérium (Mátyus Sándor) jelentése Horn Gyula külügyminiszter, Őszi István külügyminiszter-helyettes és Demjén Sándor MKB elnök-vezérigazgató részére: A Chen Li-an tajvani gazdasági miniszterrel folytatott tárgyalásról. Budapest, 1989. szeptember 4. MNL OL XIX-J-1-j Tajvan-5-003496/1989 (87. d.).

működés kibontakoztatása előtt a külügyi szakemberek megállapodásra jussanak az állandó képviselvek létesítéséről.³⁶

A „rendkívül szívélyes és tárgyyszerű” légkörben lezajlott tárgyaláson az MNB elnöke „készségét fejezte ki az iránt, hogy külügyi szakemberek megvizsgálják az állandó képviselvek felállításának lehetséges módozatait”, ugyanakkor azt is hangsúlyozta, hogy mivel Magyarország „az első szocialista ország lesz, amellyel Tajvan ilyen jellegű kapcsolatba lép, (...) a kapcsolatfelvétel kockázatát egyedül Magyarországnak kell viselnie, ezért fokozatosságra kell törekedni”. A magyar kormány eltökéltségét mutatja, hogy Bartha Ferenc arra is felhívta tárgyalópartnerei figyelmét, hogy „egy esetleges magyarországi kormányváltás a bizonytalan jövőbe tolhatja a két fél megegyezését”, ezért azt javasolta, hogy egyrészt mielőbb tartsák meg a külügyi szakértők tárgyalását Budapesten a képviselvek felállításának lehetséges módozatairól, másrészt szeptemberben kereskedelmi, október elején pedig bankszakemberek Tajpejben egyeztessék a gazdasági-pénzügyi kérdések még tisztázandó részleteit, hogy október végéig sor kerülhessen a végleges megállapodásra a képviselvek felállításáról és a gazdasági együttműködésről. Kérte, hogy a tárgyalásokat egyelőre tartsák titokban, és a felek majd október végén, az MNB elnökének tajpeji látogatása kapcsán adjanak ki sajtóközleményt.³⁷

A tajvaniak a tárgyalás sikerén felbuzdulva szeptember 14-én újabb találkozót kértek Bartha államtitkártól, és egyrészt javasolták egymás „megközelítő” elismerését, „konzuli hivatalok” felállításának formájában, ami nem azonos a teljes elismeréssel, másrészt szükségesnek tartották a kétoldalú kapcsolatok széles körű, nem csak a gazdasági-pénzügyi területre korlátozott fejlesztését. Válaszában Bartha államtitkár hangsúlyozta: kölcsönös érdekek szólnak az együttműködés mellett, és Magyarország korrekt partnerségre törekszik. Beszélt arról, hogy Magyarország nincs ugyan könnyű helyzetben, de nincs arról szó, hogy Tajvan nélkül ne tudná leküzdeni a nehézségeket. A „valamilyen formájú elismerést” magyar részről taktikai hibának értékelte. Bartha megfontolása az volt, hogy ha a gazdasági együttműködés előnyei fejében a magyar fél arra vállalkozott volna, hogy Tajvan Magyarország révén teremtsen nemzetközi precedenst politikai problémáinak rendezésére, „a világ ezt úgy értelmezhetné, hogy Magyarország annyira nehéz helyzetbe került, hogy »eladja magát« Tajvannak”.³⁸

Bartha Ferenc tajvani látogatására közvetlenül a Magyar Köztársaság kikiáltását követően, 1989. október 28–30. között került sor. A felállítandó képviselvek kérdésében a tajvaniakat a korábbinál rugalmasabb, a korábbi tárgyalási fordulón elhangzott magyar megfontolásokat és a magyar–kínai kapcsolatokat jobban szem előtt tartó magatartás jellemezte. Ezzel párhuzamosan viszont a tajvaniak konkrét gazdasági-pénzügyi kötelezettségvállalás iránti hajlandósága is csökkent, és arra hívták fel Bartha figyelmét, hogy „a tajvani kormány a tőkebefektetéseket csak

³⁶ Uo.

³⁷ Uo.

³⁸ A Magyar Nemzeti Bank jelentése: Bartha Ferenc államtitkár és A. Liu CETRA főtítkár (Tajvan) tárgyalásairól. (Összeállította Mátyus Sándor, jóváhagyta: Bartha Ferenc.) Budapest, 1989. szeptember 18. MNL OL XIX-J-1-j Tajvan 5 003496/3-1989 (87. d.).

azon országokban ösztönzi, amelyek gazdasági és fejlesztési tervezését a kiegyensúlyozott fejlődés biztosítására képesnek tartja”.³⁹

A gazdasági együttműködés és a képviseleti irodák kölcsönös megnyitásának kérdéseiben Bartha tajpeji tárgyalásain elvi megegyezés született, de a megállapodás aláírására Budapesten került sor. November 16–18-án Budapestre látogatott a CETRA öttagú küldöttsége. Liu főtitkár magyar tárgyalópartnere Éliás István, a Magyar Gazdasági Kamara külkapcsolatokért felelős főosztályvezetője volt, de mindkét tárgyalódelegációnak tagja volt a Külügyminisztérium és a Kereskedelmi Minisztérium egy-egy vezető munkatársa is. A magyar tárgyalódelegáció a Németh Miklós kormányfő által jóváhagyott mandátum szerint megállapodhatott olyan állandó képviselvek létesítéséről, amelyek rendelkezhetnek a vízumok valamilyen formájú kiadásának jogával, de úgy, hogy működésük ne lehessen Tajvan de facto elismeréseként értelmezhető.⁴⁰

Liu politikai témákat is érintett, amikor azt hangsúlyozta, hogy a tajvani vezetés és a közvélemény örömmel fogadta a Magyar Szocialista Párt megalakulását, majd a Magyar Köztársaság kikiáltását, üdvözölte a kelet-európai fejleményeket és méltatta azokban Magyarország szerepét. A politikai kapcsolatok felvételének igényét jelezve azt is rögtön hozzátette, hogy mivel Tajvan is keresztülment hasonló demokratizálódási folyamaton, tapasztalataik megosztásával szívesen segítik Magyarországot. Felhívta a figyelmet arra, hogy 1989. augusztus 26-án a tajvani kormány olyan rendeletet hozott, amely alapján Magyarországgal szemben megszünt minden kereskedelempolitikai diszkrimináció, aminek következtében Magyarország a nyugat-európai országokkal azonos elbánásban részesülhet. Azzal kecsegtetett, hogy Tajvan tőkefeleslege miatt minden egyes tajvani állampolgár kétféle USA-dollárt szabadon kivihet az országból – ez egy öttagú család esetében tízmillió USA-dollárt jelenthetett. Hozzátette, hogy a tőkekivitel liberalizáló szabályozás alapján 1,7 milliárd USA-dollár került ki az országból minden bejegyzés nélkül, és a tajvaniak az első helyen állnak a Fülöp-szigetek, a második helyen Thaiföld és Indonézia külföldi beruházói sorában.⁴¹ A konvertibilis valuta szűkében levő magyar gazdaság számára a tajvani befektetés valóban vonzónak tűnhetett.

A tárgyalások nyomán létrejött megállapodást Gábor András, a Magyar Gazdasági Kamara elnöke, illetve a CETRA nevében Augustin Liu írta alá. A jegyzőkönyvben a felek nyugtázták a tajvani jegybank készségét, hogy – harmadik fél független bankjának bevonásával – betéteket helyezzen el magyar partnerénél, de további részletekbe nem bocsátkoztak. A dokumentum részletesen kitért olyan kereskedelemösztönző tervekre, mint az információk, kiadványok, rendezvények, piackutató küldöttségek cseréje és a két ország üzleti körei közötti érintkezés előmozdítása. Végül a jegyzőkönyvben rögzítették a képviselvek felállításának tervét is:

39 Útjelentés. Tajpej, 1989. október 28–30. (A jelentést összeállította Makai Imre, jóváhagyta: Bartha Ferenc.) Budapest, 1989. november 1. MNL OL XIX-J-1-j Tajvan 5 003496/6/1989 (87. d.).

40 Külügyminisztérium, Mátyus Sándor feljegyzése: A Magyar Gazdasági Kamara és a tajvani CETRA megállapodása képviselvek felállításáról. Budapest, 1989. november 24. MNL OL XIX-J-1-j Tajvan-5-003496/4/1989 (87. d.).

41 Uo.

„Jelen együttműködési jegyzőkönyv megvalósítása, továbbá a kereskedelmi, gazdasági és egyéb együttműködés előmozdítása érdekében a felek megállapodtak képviseleti hivatalok felállításáról Budapesten és Taipeiben, »Budapest Trade Office« és »Taipei Trade Office« név alatt. A hivatalok funkcióit és kezelését e jegyzőkönyvtől külön fogják meghatározni.”⁴² A megállapodással lényegében hivatalos kapcsolat létesült Magyarország és Tajvan között, úgy, hogy az nem volt tekinthető de facto elismerésnek. A kijelölt képviselő, dr. Vej Vu-lien (saját átírásában: Wei Wu-lien) az előkészítő tárgyalásokon a kétoldalú kapcsolatok sokoldalú fejlesztésének tajvani szándékát jelezve felajánlotta, hogy 2-3 nyelvi ösztöndíjas diákot fogadnának Tajvanon egy éves időtartamra.⁴³

A Tajvan-kérdés helye a magyar–kínai viszonyban a rendszerváltás évében

1989 második felében nem a tajvani–magyar kapcsolatfelvétel volt az egyetlen zavaró elem a magyar–kínai kapcsolatokban. A június 4-i pekingi véres eseményeket követően a magyar kormány a szocialista országok közül egyedüliként határozotlan elítélte a vérontást. Ráadásul a februárban megkezdődött politikai átalakulás, a kerekasztal-tárgyalások, a többpártrendszer bevezetésére tett ígéret, Nagy Imre újratemetése, majd ősszel a Magyar Szocialista Munkáspárt megszűnése és az MSZP létrejötte mind súlyosan megterhelte Peking és Budapest viszonyát. A magyar–tajvani kapcsolatfelvétel csak fokozta a nehézségeket. 1989 novemberében Németh Iván pekingi nagykövet rövid távon feloldhatatlannak látszó fejleményként írt a Tajvannal fenntartott kapcsolatok szorosabbra fűzéséről: „Miközben ugyanis azon fáradozunk, hogy elnyerjük a kínai vezetés jóindulatú tudomásulvételét belső változásainkhoz, s az MSZP és a KKP között politikai viszonyt teremtsünk, gyakorlati érdekeink által vezényelve olyan lépéseket teszünk a magyar–tajvani kapcsolatok terén, amelyek a KNK által képviselt értékrend szerint beavatkozást jelentenek Kína belügyeibe. (Kínai részről azzal fognak vádolni minket, hogy az általuk elutasított »egy Kína – egy Tajvan« gondolatát támogatjuk.) Világosan kell látnunk, hogy bár gazdasági szükségszerűségek bizonyára indokolják, a magyar–tajvani viszony fejlesztése iránti elkötelezettségünk magában hordja a KNK-hoz fűződő viszonyunk sérülésének veszélyét, ugyanis a kínai vezetés ma még morálisan nincs felkészülve arra, hogy valamely szocialista ország a tajvani relációt a korábbiakhoz képest erősen felértékelő lépésre szánja el magát. Ennek következtében végig nem gondolt, ideges válaszlépések sem zárhatók ki.”⁴⁴

42 Külügyminisztérium, Mátyus Sándor feljegyzése: A Magyar Gazdasági Kamara és a tajvani CETRA megállapodása képviselők felállításáról. Budapest, 1989. november 24. MNL OL XIX-J-1-j Tajvan-5-003496/4/1989 (87. d.).

43 Külügyminisztérium, Mátyus Sándor feljegyzése: A Magyar Gazdasági Kamara és a tajvani CETRA megállapodása képviselők felállításáról. Budapest, 1989. november 24. MNL OL XIX-J-1-j Tajvan-5-003496/4/1989 (87. d.) A meginduló diákcseré keretében e sorok írója 1993 őszén kapott lehetőséget kínai nyelvi tanulmányok folytatására Tajpejben.

44 Németh Iván pekingi magyar nagykövet jelentése: A magyar–kínai kapcsolatok 1989. november végén. Peking, 1989. november 21. MNL OL XIX-J-1-j Kína 14 001434/6-1989 (49. d.).

Ennek ellenére a magyar vezetés nem hátrált meg és folytatta a kapcsolatépítést Tajpejjel. 1989. december 14-én a CETRA bécsi képviselője telefonon jelezte a magyar Külügyminisztérium illetékesének, hogy a tajvani fél már 1990. január 1-jétől meg kívánja nyitni budapesti képviseletét, és hogy a képviselet vezetésére Vej Vu-lien kapott megbízást. A magyar Külügyminisztérium illetékesek ígéretet tett arra, hogy segít Vej úr vízumának kiadásában.⁴⁵ A Tajpei Kereskedelmi Iroda (a cégbírósági végzésben szereplő hivatalos nevén Taipei Trade Office) működési engedélyét a Kereskedelmi Minisztérium végül még éppen a szabad választások előtt, 1990. március 22-én adta ki. Az engedély birtokában az Iroda 1990. március 25-én, a parlamenti választások első fordulójának napján kezdte meg a tevékenységét. A képviseletet a Fővárosi Bíróság mint Cégbíróság 1990. április 19-i végzésével vette Cégjegyzékbe.⁴⁶

Az új helyzetben a kínai hatóságok tiltakozásának súlya is csökkent. 1990 áprilisában a kínai nagykövet a budapesti Külügyminisztériumban felhívta a figyelmet arra, hogy a Kínai Népköztársaság nem tudja elfogadni, hogy a tajvani kereskedelmi iroda „Tajpei Kereskedelmi Iroda” néven végezze tevékenységét, ugyanis az ő értelmezésük szerint a megnevezés „az önálló Tajvan felfogása felé tereli” a magyar álláspontot. A Külügyminisztérium munkatársa válaszában azt hangsúlyozta, hogy a magyar fél szerint a Tajpei Kereskedelmi Iroda elnevezés a legjobb megoldás, a „kínai” vagy „tajvani” iroda elnevezést éppen a Kínai Népköztársaság álláspontjával való összhangra törekvés miatt utasította vissza.⁴⁷ Amikor pedig az 1990-es parlamenti választásokat követően Torgyán József, a Független Kisgazda, Földmunkás és Polgári Párt frakcióvezetője bejelentette, hogy látogatást kíván tenni Tajvanon, a kínai tiltakozásra válaszul a Külügyminisztérium munkatársa megjegyezte, hogy Torgyánnal beszéltek, de a Külügyminisztérium az utazást annak magánjellege miatt nem tudja megakadályozni, majd hozzátette: „Pluralista társadalmakban, demokratikus államok között az ilyen jelenségek nem rendellenesek, az országaink között kialakult kapcsolatok lényegén ez nem változtathat.”⁴⁸

A szabad magyar választásokat követően a kínai vezetés a Tajvan-kérdés vonatkozásában bizonytalansági tényezőként értékelte a közép-kelet-európai országokban zajló változásokat, és attól tartott, hogy ezek az országok – elsősorban Csehszlovákia, Lengyelország és Magyarország – politikai nyitást hajtanak végre

45 KÜM III. Területi Osztály, Mátyus Sándor feljegyzése: A budapesti „Taipei Trade Office” felállítása. Budapest, 1989. december 14. MNL OL XIX-J-1-j Tajvan 147-11 004542-1989 (87. d.).

46 A Fővárosi Bíróság mint Cégbíróság 070544. sz. végzése. Budapest, 1990. április 19. A kereskedelmi képviselet elnevezését a Fővárosi Bíróság mint Cégbíróság Cg. 01-12-070544/03. számú végzése alapján 1995. július 3-tól Taipei Representative Office-ra (Tajpei Képviseleti Iroda) változtatták. A két dokumentumot a Taipei Representative Office bocsátotta a rendelkezésemre. A tajpeji Magyar Kereskedelmi Iroda 1998-ban nyílt meg. 2001–2005 között a képviselet vezetője a kapcsolatfelvételi tárgyalásokon a Külügyminisztérium képviseletében részt vevő Mátyus Sándor volt.

47 KÜM IV. Területi Főosztály, Iván László feljegyzése: A kínai nagykövet közlései a dalai láma várható magyarországi beutazásával kapcsolatban. Budapest, 1990. április 24. MNL OL XIX-J-1-k Kína I-1486/3-1990 (58. d.).

48 KÜM III. Területi Főosztály, Iván László feljegyzése: A kínai nagykövet interveniálása a magyar parlamenti képviselők tajvani utazása ügyében. Budapest, 1990. július 13. MNL OL XIX-J-1-k Kína I-607/3/1990 (58. d.).

Tajvan irányában. A kínai vezetők a diplomáciai érintkezések során a magyar nagykövetnek is rendre azt hangsúlyozták: „Tajvan vonatkozásában nem fognak elvi engedményeket tenni ezen országoknak sem, s a hivatalos kapcsolatfelvételnek tekinthető lépésekre határozottan, egyértelműen fognak reagálni.” Ezért Németh Iván nagykövet egyrészt fontosnak tartotta, hogy a magyar külpolitikai állásfoglalások továbbra is hangsúlyozzák a magyar politika változatlanágát az „egy Kína” elv vonatkozásában, másrészt szorgalmazta, hogy a magyar–tajvani kapcsolatok fejlesztésekor Magyarország csak olyan formulát alkalmazzon, amely nem okoz törést a Kínával fenntartott viszonyban.⁴⁹

Az óvatosságra jó okot adott az, hogy a pekingi Külügyminisztériumban a választási eredmény ismeretében a nagykövet kétoldalú együttműködésben illetékes kínai tárgyalópartnerei „mind gyakrabban és egyre leplezetlenebbül” feszegették azt a kérdést, hogy az új politikai vezetés fenn kívánja-e tartani a kapcsolatrendszer korábbi szintjét.⁵⁰ A kínai illetékesek tisztában voltak azzal, hogy a Kínai Népköztársaság nincs abban a helyzetben, hogy fenyegetéssel vagy nyomásgyakorlással megakadályozza a magyar–tajvani kapcsolatfelvételt, de a kérdést továbbra is napirenden tartották. A választások után a kínai Külügyminisztérium főosztályvezetője a kínai–magyar kapcsolatokat terhelő egyetlen érdemi problémának a magyar–tajvani viszony ügyét nevezte, és arra kérte a magyar vezetést, hogy legyen megértő a kínai politikai érzékenység iránt, és ne alakítson ki politikai vagy annak minősíthető jellegű viszonyt a szigettel. A főosztályvezető szerint „a KNK vezetése tudja, hogy ma nem ajánlhat olyan gazdasági alternatívát Magyarországnak, mint Tajvan, mindazonáltal úgy vélik, a KNK-nak, mint az ENSZ BT állandó tagjai egyikének, perspektivikusan növekvő politikai jelentősége vitathatatlan”.⁵¹ A magyar–kínai kapcsolatok jövőjéről szóló, 1990. májusi jelentésében a pekingi nagykövet úgy fogalmazott, hogy a Kínai Népköztársaság a normális államközi viszony megőrzéséhez „egyetlen komoly előfeltételt állít, a Tajvannal való politikai viszony kizárását”.⁵²

Az új magyar kormánynak nem is volt szándékában a korábbi Kína-politika megváltoztatása. 1990 augusztusában Jeszenszky Géza, a demokratikus választások nyomán hatalomra került új kormány külügyminisztere a kínai külügyminiszter-helyetessel folytatott megbeszélésén azt hangsúlyozta, hogy habár a két ország együttműködésének az alapja már nem a rendszerközösség és az ideológiai azonosság, Magyarország továbbra is az „egy Kína” elvet követi és a Kínai Népköztársaságot ismeri el Kína törvényes képviselőjének, és továbbra is tartózkodni fog minden olyan lépéstől, amely Tajvan független államként való elismerését jelentené,

49 Németh Iván pekingi nagykövet jelentése (előadó: dr. Mészáros Sándor): A KNK és Tajvan kapcsolatai. Peking, 1990. április 29. MNL OL XIX-J-1-k Kína 10 001993-1990 (42. d.).

50 Németh Iván pekingi nagykövet rejtjeltávirata. Kínai vélemény Tien Ceng-pej magyarországi látogatásáról (tájékoztató a román külügyminiszter-helyettes tárgyalásáról). Peking, 1990. április 12. MNL OL XIX-J-1-j Kína 13 00469/1-1990 (42. d.).

51 Németh Iván pekingi nagykövet rejtjeltávirata: Tien Ceng-pej külügyminiszter-helyettes magyarországi (kelet-európai) látogatásának várható időpontja. Peking, 1990. június 1. MNL OL XIX-J-1-j Kína 13 00469/2-1990 (42. d.).

52 Németh Iván pekingi nagykövet jelentése: A magyar–kínai kapcsolatokról; javaslatok a közeljövőre. Peking, 1990. május 2. MNL OL XIX-J-1-j Kína 10 00722/1-1990 (42. d.).

vagy államközi kapcsolatként lenne értelmezhető. Azt is hozzátette azonban, hogy ez nem zárhatja ki, hogy Tajvannal „mint ténylegesen létező, s gazdaságilag különösen gyorsan fejlődő területtel sokoldalú – elsősorban gazdasági – kapcsolatokat építsünk ki”. A külügyminiszter magyar nemzeti érdekek nevezte azt, hogy „éljünk azokkal az előnyökkel, amelyeket a szigettel folytatott kontaktusok kínálnak számunkra”.⁵³ A helyzetet némileg bonyolította, hogy a rendszerváltás korának egyik politikai kalandora, Torgyán József Tajvanra látogatott, hivatalosan magánemberként, de a vizit néhány eleme a kínaiak szemében megkérdőjelezte az út magánjellegét. Torgyánt fogadta a tajvani miniszterelnök, és a kormánypárti magyar parlamenti képviselő többször országnak nevezte a szigetet.⁵⁴ Csak tovább bonyolította a helyzetet, hogy az Őszi Budapesti Nemzetközi Vásáron felvonták a tajvani zászlót. A pekingi Külügyminisztérium az incidenst úgy értékelte, hogy „vannak erők, amelyeknek nem érdeke a kölcsönös bizalom növelése”.⁵⁵ Politikai vagy gazdasági szankciók bevezetésére azonban nem került sor.

Összegzés

A Budapesten 1990 tavaszán megnyílt Tajpej Kereskedelmi Iroda az első hivatalos tajvani képviselő volt Kelet-Európában. Az iroda megnyitásához vezető folyamat Tajvanon 1987-ben a politikai élet demokratizálásával és a szocialista országok felé történő nyitással indult meg. A magyar–tajvani kétoldalú tárgyalások kezdeményezője a nemzetközi elismertségre törekvő tajpeji vezetés volt. A magyarok a kínai politikai érzékenységre tekintettel eleinte csak a gazdasági-kereskedelmi kapcsolat fejlesztését tartották kívánatosnak. 1989-ben azonban a magyar vélemény megváltozott, aminek következtében az események felgyorsultak. Egyrészt a Magyarországon kibontakozó politikai rendszerváltás és az egyre súlyosabb gazdasági nehézségek, másrészt a Kínai Népköztársaságban 1989 nyarán lezajlott tragikus események következtében a magyar fél úgy érezte, a pillanat több szempontból is a lehető legalkalmasabb a lépés megtételére.

A tárgyalásokat magyar részről két pénzügyi szakember: eleinte Demján Sándor, az állami tulajdonú Magyar Hitelbank elnök-vezérigazgatója, majd Bartha Ferenc, a Magyar Nemzeti Bank elnöke vezette. Bartha 1989 őszén azért sürgette a jelentős tajvani befektetéssel kecsegtető kapcsolatfelvételt, mert a Magyarországon megindult gazdasági liberalizáció, az ár- és bérrendszer, valamint az import liberalizálása kedvezőtlenül hatott a belső pénzügyi folyamatokra, a folyó fizetési

53 V. Területi Főosztály, Kínai referatúra: Beszélgetési témavázlat Dr. Jeszenszky Géza külügyminiszter úrnak Tien Ceng-pej kínai külügyminiszter-helyettesével való találkozásiához (Külügyminisztérium, 1990. augusztus 24.). MNL OL XIX-J-1-j Kína 1 5914-7/T-1990. (58. d.).

54 Mészáros Sándor pekingi ideiglenes ügyvivő rejtjeltávirata: Tien Ceng-pej látogatása (magyar–kínai kapcsolatok, Torgyán-látogatás Tajvanon stb.). Peking, 1990. augusztus 7. MNL OL XIX-J-1-j Kína 10 00722/3-1990. (42. d.).

55 Németh Iván pekingi nagykövet rejtjeltávirata. Peking, 1990. október 5. MNL OL XIX-J-1-j Kína 10 00722/5-1990. (42. d.).

mérleg alakulására, és a magyar gazdaságpolitika az átmeneti időszak finanszírozásában Tajvannak is szerepet szánt. A tajvani fél pedig a nagyobb nemzetközi láthatóságért cserében hajlandónak mutatkozott a pénzügyi együttműködésre. Ugyanakkor a Tienanmen téri tragédiát követően az 1978 decemberében megindult kínai reformfolyamat megtorpant, a Kínai Népköztársaság nemzetközileg elszigetelődött, és gazdasági nehézségekkel küzdött, ami a magyar–kínai kétoldalú kereskedelem volumenében is érezte a hatását. 1989-ben a kölcsönös árviták, a mindkét oldalon jelentkező árualaphiányok, a mérsékelt kínai fizetőképes kereslet, a luxuscikkeknek minősített termékek kínai importtilalma, illetve a magyar importliberalizálás következtében az előre meghatározott 520 millió svájci frank értékű árukontingensre csak 330 millió értékben jött létre szerződés, ami 63 százalékos kihasználásnak felelt meg.⁵⁶ Ráadásul mivel az azonos társadalmi rendszeren alapuló reformközösség megszűnt, 1989 decemberében a felek úgy döntöttek, hogy a kétoldalú áruforgalomban 1991. január 1-jétől a klíringrendszerrel áttérnek a szabaddevizában történő elszámolásra. Ennek a döntésnek a rövid távon várható következménye szintén a kétoldalú kereskedelmi forgalom további csökkenése volt.⁵⁷ Mivel tehát a kereskedelem mértéke egyébként is visszaesett, ezért Magyarországnak nem kellett tartania attól, hogy a tajvani kapcsolatfelvétel következtében Kína részéről a magyar gazdaságot további veszteség érheti.

A tajvani kapcsolat hosszú távon előnyösnek bizonyult Magyarország számára. A Központi Statisztikai Hivatal legfrissebb adatai szerint a Magyarországra irányuló tajvani befektetések összértéke 2019 első tíz hónapjában 162,7 milliárd forint volt, Tajvan pedig jelenleg Magyarország kilencedik legnagyobb ázsiai exportpiaca.⁵⁸

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források

MNL OL

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest)

2. Kiadott források és szakirodalom

Declaration on China

1989 Presidency Conclusions. European Council. Madrid, 26 and 27 June 1989. Annex II. *Declaration on China*. https://www.consilium.europa.eu/media/20589/1989_june_-_madrid__eng_.pdf (letöltés: 2020. január 17.).

⁵⁶ Medgyessy Péter gazdasági ügyekkel megbízott miniszterelnök-helyettes jelentése a Minisztertanácsnak a Magyar–Kínai Gazdasági, Kereskedelmi és Műszaki-Tudományos Együttműködési Bizottság 5. üléséről. Budapest, 1990. március 19. MNL OL XIX–J–1–k Kína 5 2489/2/T-1990. (58. d.).

⁵⁷ Apró Piroska kereskedelmi miniszterhelyettes jelentése a kínai viszonylatban a szabaddevizás elszámolásra való áttéréssel folytatott tárgyalásokról. Budapest, 1989. december 22. MNL OL XIX–J–1–k Kína 5 750-1990 (58. d.).

⁵⁸ *A külkereskedelmi termékforgalom értéke forintban és értékindexei a fontosabb országok szerint, 2019. január–november*. https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_evkozi/e_qkt015.html (letöltés: 2020. január 17.).

FRUS

2006 *Foreign Relations of the United States, 1969–1976*. Vol. XVII. *China, 1969–1972*. Ed.: Phillips, Steven E. Washington, 2006.

Jiang–Mi–Zhang

1996 Jiang Z. – Mi H. – Zhang Y: An Estimation of the Out-migration from Mainland China to Taiwan, 1946–1949. In: *Chinese Journal of Population Science*, 8. (1996) 4. sz. 403–419.

Jordán

2005 Jordán Gyula: *Tajvan története*. Bp., 2005.

Vámos

2010 Vámos Péter: „Kína változik. Úgy látszik, nekünk is változtatni kell.” Magyar–kínai kapcsolatok az 1980-as években. In: *Történelmi Szemle*, 52. (2010) 1. sz. 99–124.

PÉTER VÁMOS

“THIS IS A FAVOURABLE MOMENT FOR US TO MOVE FORWARD WITH
HUNGARIAN–TAIWANESE RELATIONS”

THE OPENING OF THE TAIPEI TRADE OFFICE IN BUDAPEST

In the spring of 1990, the first Taiwanese representation in Eastern Europe was established in Budapest. The present study examines the process and international context of Hungarian–Taiwanese bilateral negotiations leading to the opening of the Taipei Trade Office. First, the article reviews the international relations of the Taipei government and the relationship between Taiwan and communist China during the Cold War. This is followed by the detailed analysis of the process and outcome of Hungarian–Taiwanese negotiations, based, primarily, on Hungarian archival documents.

Hungarian politicians in their dealings with Taiwan always had to take into account China’s political sensitivities and the possible consequences of their actions on Sino-Hungarian relations. In the second half of the eighties, therefore, Hungary regarded Taiwan only as a trading partner. The process leading to the opening of the Taipei Trade Office began with the democratization of political life in Taiwan in 1987 and the subsequent opening toward Eastern European socialist countries. When the Taipei leadership, seeking broader international recognition, initiated bilateral talks with Hungary, Hungarian leaders focused on the development of trade relations only.

The summer of 1989 marked a turning point in Sino-Hungarian relations. The consequences of the Tiananmen Square massacre in China domestic situation and international position and the possibility of a systemic change in Hungary affected Sino-Hungarian political relations and the scale of Hungarian–Chinese bilateral trade. This, in turn, encouraged the Hungarian leadership to embark on negotiations leading to the establishment of Taiwanese representation. Although outright political recognition was out of question, the endorsement of the establishment of a semi-official Taiwanese representative office in Budapest was a bold decision. In the autumn of 1989, the Hungarian leadership urged economic contacts with Taiwanese investors and financial institutions because economic liberalization in Hungary resulted in a financial crisis and in Budapest’s view Taiwanese investment and financial assistance could contribute to easing the situation. The Taiwanese side, in exchange for greater international visibility, was willing to engage in financial cooperation.

LUKÁCS B. GYÖRGY*

A titói Jugoszlávia a horvát és a szlovén közgondolkodásban 1989 után

TANULMÁNYOK

Az első világháborút követően létrejött, majd a második világháború után, teljesen új alapokon újrászervezett jugoszláv állam az államszocialista rendszerek bukásával lekerült Európa politikai térképéről, amivel a szlovének és a horvátok számára is lehetővé vált, hogy csatlakozzanak a világ önálló államisággal rendelkező nemzetéhez. A jugoszláv utódállamok közül Szlovénia és Horvátország NATO- és EU-tag, s 2017 óta Montenegró is az észak-atlanti katonai szövetség része. Szerbia és Észak-Macedónia politikai vezetői az EU-csatlakozás kérdésessé válásával (Albániával közösen) az úgynevezett Mini-Schengen kezdeményezés megvalósításába fogtak, ám ez aligha lehet egy szorosabb regionális összeolvadás csírája, a koszovói albán vezetés, illetve a boszniai és hercegovinai bosnyák és horvát elit ebben minden bizonnyal nem lesz partner.

A jugoszláv államalakulat nem csak politikai és gazdasági értelemben bomlott fel. Az utódállamok állampolgárai némileg többet tudnak ugyan az egykor szintén Jugoszláviához tartozó szomszédos országokban történő politikai, gazdasági és kulturális eseményekről, mint azon országokéről, amelyek nem voltak a jugoszláv föderáció részei, ám az egykori állam közös kulturális tere – a nyelvi közelség ellenére is – jórészt semmivé lett.

Az utódállamok mindegyikének közéletében fontos téma a közös jugoszláv államhoz való viszony. Az egykori Jugoszlávia szláv ajkú nemzetei közül napjainkig a horvátok és a szlovének közül gondolják a legkevesebben úgy, hogy a szocialista Jugoszlávia felbomlása számukra több negatív, mint pozitív következménnyel járt. A Gallup 2017-es közvélemény-kutatása megerősítette az addigi arányokat: Szlovéniában 41, Horvátországban 23 százalék nyilatkozott úgy, hogy meglátása szerint a közös állam felbomlása negatív történelmi esemény volt.¹ Nem okozott meglepetést, hogy az albán többségű Koszovóban az így nyilatkozók aránya mindössze 10 százalék volt, miközben Szerbiában 81, Bosznia-Hercegovinában 77, Montenegróban 65, Észak-Macedóniában 61 százalékos arányt mértek. Ennek okai összetettek, így a szerbség esetében hangsúlyos, hogy Jugoszláviában a szerbek túlnyomó

* A szerző a Nemzeti Közszerológiai Egyetem Közép-Európa Kutatóintézetének tudományos munkatársa (1083 Budapest, Ludovika tér 2., lukacs.gyorgy@uni-nke.hu).

¹ A hercegovinai és boszniai horvátok még elutasítóbbak az egykori közös állammal szemben. *Hrvati najmanje jugonostalgični*, 2017.

többsége egy államalakulatban élhetett, ám a legtöbben mindenütt a magasabb életszínvonalat nevezték meg a jugoszláv idők legfőbb pozitívumaként.

Ilyenformán nem meglepő, hogy Szlovéniában és Horvátországban, az egykori közös állam két gazdaságilag legfejlettebb utódállamában a legalacsonyabb a Jugoszláviát és annak második világháborút követő rendszerét idealizálók aránya. Annak, hogy az életszínvonal, a gazdasági teljesítmény, a demográfiai mutatók és a kivándorlás terén Szlovéniánál jelentősen rosszabb helyzetben lévő Horvátország lakossága elutasítóbb az egykori jugoszláv állammal szemben, rendkívül összetett, mély történelmi, politikai, ideológiai, gazdasági okai vannak, s nem utolsósorban a két nacionalizmus jelentős eltéréseiből fakad. A jugoszláv egység eszméje hiába fogant horvát földön, a horvátoknak a szlovénnel szemben volt középkori államisége,² aminek nyomai a Magyar Királyságban és a Habsburg Monarchiában mindvégig megmaradtak. A második világháború alatt létrehozott usztasa bábállamhoz képest a szlovének jóval kilátástalanabb helyzetbe kerültek: a szlovénlakta területeket a három szomszédos hatalom felosztotta egymás között, így a partizánmozgalom győzelmét szélesebb rétegek élték meg felszabadításként.³ A Jugoszlávia megítélésével kapcsolatosan a két ország között tapasztalható eltéréshez hozzájárul továbbá, hogy a szlovéneket a jugoszláv állam(ok)ban jóval kevésbé fenyegette nyelvük, illetve kultúrájuk „szerbizálása”, sőt a szlovén nyelv hivatalos használata, a kultúra fejlődése terén komoly előrelépést hozott a közös állam. A két ország közötti különbségek fontos oka a függetlenedés eltérő módja, illetve a független államok megalakulását követően hatalomra kerülő kormányok eltérő ideológiai háttere.

Az egykorvált közös állam és annak első számú szimbóluma, Josip Broz Tito megítélése Horvátországban és Szlovéniában is ideológiailag terhelt. Mindkét országban a függetlenedés óta dúl az ezzel kapcsolatos „ideológiai háború”, mélyen megosztva a két társadalmat. A két ország között a hangsúlyokban számos eltérés tapasztalható, s akadnak olyan parlamenti pártok, illetve azok képviselői, amelyek, illetve akik nem egyértelműen besorolhatóak, általánosságban azonban elmondható, hogy a szlovén és a horvát jobboldalon a felbomlást követően a második világháború végén, illetve közvetlenül azt követően a kommunista hatalom által elkövetett tömeggyilkosságokat és a rendszer egyéb bűneit kezdték tematizálni, Jugoszlávia „bűnben fogant”, diktatórikus mivoltát hangsúlyozva. A liberálisok ugyanakkor hajlamosak elismerni a kommunisták vezette Jugoszlávia bizonyos intézkedéseinek hasznosságát, kulturális vívmányait, illetve a nemzeti érdekek szempontjából előrelépést jelentő eredményeit. A baloldalhoz kötődő értelmiség pedig máig méltatja a második világháborús partizánharcot, a külön utas Jugoszlávia öngazgatói szocializmusának vívmányait, gazdasági előnyeit, külpolitikai sikereit, s egyes képviselőinél megmaradt a kifejezett Tito-kultusz is. Azt, hogy Zágráb és Ljubljana ezzel kapcsolatosan milyen hivatalos véleményeket fogalmaz meg, mutat a külvilágnak,

2 A középkori Karantániára a szlovén történészek többsége szerint sem tekinthetünk így.

3 A titói Jugoszlávia megítélése máig pozitívabb Horvátország és Szlovénia azon régióiban, amelyek az első Jugoszlávia felbomlásáig az Olasz Királysághoz tartoztak, s csak a második világháborút követően kerültek a szlovén, illetve a horvát jugoszláv tagköztársasághoz.

nagyban függ attól, hogy éppen milyen színezetű kormánykoalíció, illetve államfő van a két állam élén.

Horvátországban és Szlovéniában azonban alig akadnak releváns szereplők, akik megkérdőjeleznék a nemzetállami kereteket. A Jugoszláviától való függetlenedésről mindkét országban széles körű konszenzus alakult ki, annak előkészítésében a két kommunista vezetés tagjai aktívan részt vettek, illetve az utódpartok is erre az álláspontra helyezkedtek. A függetlenedési népszavazásokon a szlovének és horvátok elsöprő többsége szavazott a Jugoszláviából való kilépésre. Jelenleg bármiféle jugoszláv állam újraalakítását támogató politikai erő sem a zágrábi szarban, sem a ljubljana-i parlamentben nem működik.

A szlovén és a horvát állameszme politikai és katonai győzelmével a jugoszláv eszme a kultúra szférájában élt túl, s ennek szórványos megnyilvánulásai napjainkig tapasztalhatóak a két független államban. Ehhez kapcsolódik a „jugonosztalgia” fogalma, mely az utóbbi években mindkét tárgyalt államban egyre pejoratívabb konnotációjú, s melyet a legtöbben kizárólag az egykorvolt állam politikai rendszerével azonosítanak, s azzal kapcsolatosan valóban nem elsősorban a közös állam, inkább annak rendszere iránti nosztalgiáról van szó.

A több utódállammal rendelkező Jugoszlávia saját nemzet hátrahagyása nélkül tűnt el, még ha máig akadnak is magukat „jugoszlávnak” vallók. Szlovéniában 2002-ben az 1 964 036 lakosból 527-en vallották magukat jugoszlávnak,⁴ míg Horvátországban 2011-ben a 4 284 889-ből mindössze 331-en.⁵ Igaz, 2000-ben az Egyesült Államokban még közel 329 ezer „jugoszlávot” tartottak számon, miközben a horvátok száma 374 ezer, a szlovéneké 177 ezer, a szerbeké pedig 140 ezer volt.⁶ A virtuális térben fennmaradt az egykorvolt állam úgynevezett „szerbhorvát” nyelve, a nemzetközi Wikipédia oldal „szerbhorvát” nyelvű változata jóval több szócikket kínál, mint bármely utódállam hivatalos államnyelvén működő.

A történelem porondjáról eltűnt jugoszláv állam egykori kulturális terének újbóli megteremtéséért Horvátországban a liberális *Feral Tribune* satirikus politikai hetilaphoz köthető értelmiségiek tettek a legtöbbet. Az 1993 és 2008 között kiadott spliti lap volt a függetlenedő Horvátország legfőbb politikai ereje, a Franjo Tuđman elnök vezette Horvát Demokratikus Közösség (HDZ) egyik legfőbb kritikus, ám a horvát baloldal vezető erőinek szemében is szálka volt. Szlovéniában a *Feral Tribune*-hoz hasonlítható szerepet a *Mladina* című lap töltött be. A két országban több értelmiségi, költő, író műveiben érhető tetten a „jugonosztalgia” valamilyen formája, a horvátok közül kiemelhető Dubravka Ugrešić, míg Szlovéniában a legnagyobbak közül Aleš Debeljak neve.

4 https://www.stat.si/popis2002/si/rezultati_slovenija_prebivalstvo_dz.htm (letöltés: 2020. január 3.).

5 <https://www.dzs.hr/Hrv/censuses/census2011.htm> (letöltés: 2020. január 3.).

6 Hadalin, 2016. 138.

A történettudomány és a szocialista Jugoszlávia

A szocialista Jugoszlávia fennállása alatt létezett közös történettudományi tér, a tagköztársaságok és autonóm tartományok történészei rendszeres kapcsolatban álltak, a szó hagyományos értelmében vett jugoszláv historiográfia azonban valójában sosem jött létre.⁷ Voltak nagy közös kezdeményezések, a Jugoszláv Kommunista Szövetsége történetétől a Jugoszlávia Enciklopédiájáig, az „összjugoszláv” történeti projektek ugyanakkor általában nem valósultak meg.

Az 1980-as évek közepéig még megjelent több, Jugoszlávia második világháború utáni történetét összefoglaló mű, melyek a korszak kutatói számára máig hivatkozási pontot jelentenek. A szerb szerzőpáros, Branko Petranović és Momčilo Zečević Jugoszlávia 1918 és 1984 közötti történetét összefoglaló kötete⁸ mellett elsősorban a szlovén Janko Pleterški *Nemzetek, Jugoszlávia, forradalom* című munkája,⁹ illetve a horvát Dušan Bilandžićnak *A Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság története* című kötete említendő. Utóbbi kibővített változatai az 1978-as első kiadás¹⁰ után 1979-ben és 1985-ben is napvilágot láttak. Ezek a művek az állampárt álláspontját közvetítették.

A történettudomány bármiféle közös jugoszláv tere 1992-ig létezett, még a szlovén tudományos folyóiratokban is rendszeresek voltak a közös állam egyéb részein keletkező munkák recenziói. 1992-ben Szlovéniában még három komoly mű látott napvilágot, melyek a szlovén történelmet jugoszláv kontextusban is tárgyalták. Božo Repe *„Liberalizmus” Szlovéniában* című kötete¹¹ az 1960-as évek végének szlovén reformkorszakát mutatta be, Jera Vodušek Starič *Hatalomátvétel 1944–1946* címmel kiadott munkájával¹² a második világháború vége és a közvetlenül azt követő időszak történetének összefoglalását vállalta, míg Jože Prinčič *A szlovén gazdaság a jugoszláv satuban*¹³ címmel gazdaságtörténeti munkát publikált.

Ezt követően Szlovéniában és Horvátországban is a „köztársasági történettudomány” évei következtek, a kutatók kizárólag szlovén és horvát témákra koncentráltak, még ha az egyetemeken továbbra is szóltak előadások a közös jugoszláv tér fejlődéséről.¹⁴ A horvát szerzők a hosszú háború miatt komoly hátrányba kerültek szlovén kollégáikkal szemben, mivel az etnikailag sokkal homogénebb Szlovénia területén az úgynevezett tíznapos háború megvívását követően nem folytak harci cselekmények.

A függetlenedéssel Horvátországban és Szlovéniában is világossá vált, hogy a közvéleményben és az akadémiai körökben is komoly megosztottság uralkodik a második világháborúval kapcsolatosan. Milan Kučan, a szlovén kommunista

7 Režek, 2014. 977.

8 Petranović–Zečević, 1985.

9 Pleterški, 1986.

10 Bilandžić, 1978.

11 Repe, 1992.

12 Vodušek Starič, 1992.

13 Prinčič, 1992.

14 Hadalin, 2016. 140.

utolsó vezetője, a független Szlovénia első államfője, maga is a kommunista-antifasiszta erők képviselője világossá tette, hogy a múlt ezen traumatikus korszakával kapcsolatosan „mindenkit hagyni kell, hogy a saját igazságával éljen, amivel bizonyítjuk társadalmunk demokratikus mivoltát és érettségét”. Hasonló álláspontot képviselt Horvátország első elnöke, a történész Franjo Tuđman, aki többek között a Szlovéniához képest sokkal nagyobb áldozatot követelő függetlenedési háború miatt a „horvát megbékélést”, a második világháborúban egymással szemben álló horvátok kiegyezését hirdette, ám ennek ellenére a megosztottság maradt, aminek a történettudományban is megvannak a nyomai.¹⁵

Éppen a jugoszláv állam felbomlását kísérő hosszú, véres háború állította a nemzetközi közvélemény érdeklődésének középpontjába a kommunisták vezetete föderáció és annak felbomlásának történetét. Számos nyugati – főleg angolszász – szerző jelentette meg összefoglaló munkáját, és sokáig a szlovén és a horvát szakma is ezekre hivatkozott. Sabrina P. Rametnek a témáról szóló tizenegy kötete közül hatot is lefordítottak horvát nyelvre.¹⁶ Jože Pirjevec triezsti szlovén történész 1995-ös *Jugoszlávia 1918–1992* című munkája¹⁷ is eredetileg olaszul, az olasz közönség számára jelent meg, s csak azt követően látott napvilágot szlovén nyelven. Pirjevec művének jó volt a fogadtatása, nem övezték különösebb ideológiai alapú viták, s máig ez az egyetlen szlovén szerző tollából származó, Jugoszlávia történetéről szóló összefoglaló mű. Az ezt követő években, kis késéssel horvát szerzők, 1998-ban Hrvoje Matković,¹⁸ 1999-ben pedig a már említett Dušan Bilandžić¹⁹ is megjelentettek egymástól szerkezetükben is meglehetősen eltérő, a szocialista korszakot (is) tárgyaló szintéziseiket.

A szlovén és a horvát történettudományban a 2000-es évek elejétől volt tapasztalható a második jugoszláv állam története iránti érdeklődés újbóli fellendülése, ami összefüggésbe hozható többek között azzal, hogy a szerbiai hatalomváltással, Slobodan Milošević bukásával a Szerbián kívüli kutatók számára ismét hozzáférhetővé vált számos levéltári forrás. Ebben az időszakban a politika- és gazdaságtörténeti munkák mellett jelentősen megnőtt a társadalom- és kultúrtörténeti kutatások száma, egyre többen kezdtek foglalkozni a korszak mindennapi életével. A szerb kutatók addig is kutatták a titói korszakot, ám interpretációik sok esetben nem feleltek meg a szlovén és a horvát szakma képviselői elképzeléseinek.

A 2000-es évek közepétől az 1945 utáni témák kutatói szélesebb kontextusba kezdték állítani kutatásaikat, a korszak nagyobb jelentőségű eseményeinek évfordulóin Horvátországban és Szlovéniában is nagyszabású konferenciákat szerveztek, több, ezzel kapcsolatos tanulmánykötet látott napvilágot.²⁰ Ami az évfordulók visszhangját illeti, a jellemzően a nemzeti történelem szempontjából kiemeltnek tartottak sokkal hangsúlyosabbak, így az 1960-as évek közepétől az 1970-es évek

15 Birin, 2005. 38–39.

16 Lásd például: Ramet, 2009.

17 Pirjevec, 1995.

18 Matković, 1998.

19 Bilandžić, 1999.

20 Lásd például: Kisić Kolanović–Jareb–Spehcnjak, 2005.

legelejéig tartó reformkorszak eseményei. Arra sem lehet számítani, hogy 2020-ban a második Jugoszlávia létrejöttének 75. évfordulója kiemelt téma lenne.

Szintén a 2000-es évek közepétől kezdtek a korszakról komolyabb múzeumi kiállításokat szervezni, melyek sok esetben több egykori tagköztársaság szakembereinek együttműködésével jöttek létre. Ez is része volt a szakma eredményeinek nagyobb közönség számára való bemutatását célzó törekvéseknek.

Viszonylag széles közönséghez eljutott két jelentős mű: Zdenko Radelić 2006-ban megjelent monográfiájában²¹ az 1945–1991 közötti időszak Horvátországának politikai-társadalmi fejlődését mutatta be, Ivo Goldstein pedig *Horvátország 1918–2008* című munkájában foglalta össze a korszak történelmét.²² A szocialista éra belpolitikai, külpolitikai és gazdasági összefüggéseit vizsgálta Horvátországban többek között Ivo Banac, Tvrtko Jakovina, Berislav Jandrić, Marijan Matić és Miroslav Akmadža. Hrvoje Klasić az 1960-as évekkel, különösen 1968 jugoszláv és nemzetközi kontextusáról írt. Szlovéniában az 1945 utáni történelem legtermékenyebb kutatójának Božo Repe számít, aki mellett főleg Aleš Gabrič, Dušan Nečak, Mateja Režek, Jurij Hadalin járultak hozzá a szocialista korszak jobb megismeréséhez. A Tito elnökről szóló komolyabb monográfiák némileg később keletkeztek, Ivo Goldstein és apja, Slavko Goldstein 2015-ben Zágrábban,²³ a már szintén említett Jože Pirjevec pedig 2017-ben Ljubljanában²⁴ adtak ki terjedelmes Tito-monográfiákat.

A tudományos kutatásban nagy előrelépést jelentett a kutatói műhelyek létrejötte. Horvátországban kiemelendő a pulai Juraj Dobrila Egyetemen 2012-ben létrejött Szocializmus Kulturológiai és Történelmi Kutatóközpontja (Centar za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma, CKPIS), amely elsősorban történelmi, etnográfiai és antropológiai, filológiai és művészettörténeti kutatásokat végez. A CKPIS főleg Horvátország és Jugoszlávia 1945 és 1990 közötti korszakát vizsgálja, kutatási tevékenysége mellett könyvkiadással, tudományos konferenciák szervezésével, levéltári anyag gyűjtésével foglalkozik. A pulai egyetemi intézet a hazai partnerintézményei mellett együttműködést folytat a regensburgi Kelet- és Délkelet-Európa Intézettel (IOS) és a Grazi Egyetemen működő Délkelet-Európa Tanulmányok Központtal (CSEES), illetve bilaterális projekteket folytat Ausztria és Szlovénia társfinanszírozásával.²⁵ A ljubljani Modernkori Történettudományi Intézet (INZ) ebben az időszakban „Szlovénia Jugoszláviában” címmel kezdett önálló kutatási projektbe, melynek eredményeképpen 2015-ben azonos címmel, Zdenko Čepič szerkesztésében napvilágot látott egy terjedelmes tanulmánykötet is.²⁶

A második világháború vége és az 1990-es többpárti választások megtartása közötti történelmi időszak lezárult, azt új rendszer váltotta fel. A korszak kutatásához a szándékos és véletlen pusztítás ellenére gazdag írott forrásanyag áll rendelkezésre.

21 Radelić, 2006.

22 Goldstein, I. 2008.

23 Goldstein, I. – Goldstein, S., 2015.

24 Pirjevec, 2017.

25 Duda, 2014 584–585.

26 Čepič, 2015.

kezésre, s kulcsszereplői közül is többen életben vannak. Az egykori Jugoszlávia utódállamainak történészei, így a horvát és a szlovén szakma képviselői is újra felvették egymással a kapcsolatot, még ha ez a viszony máig sem nevezhető intenzívnek. Az időszak történelmének feltárására adottak a feltételek, azonban a Szerbiai Helsinki Bizottság által 2017-ben kiadott, neves horvát és szlovén szerzők írásaival, *Jugoszlávia történelmi perspektívában* címmel megjelent kötet²⁷ kiváltotta, nem kizárólag szakmai vita során ismét felszínre kerülő indulatok is rámutatnak arra, messze még a korszak kulcsfontosságú eseményeivel, általános értékelésével kapcsolatos belső és külső konszenzus.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Bilandžić

1978 Bilandžić, Dušan: *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi*. Zagreb, 1978.

1999 Bilandžić, Dušan: *Hrvatska moderna povijest*. Zagreb, 1999.

Birin

2005 Birin, Ante: Ideološke politizacije i najnovija hrvatska historiografija (1989.–2002.) In: *Hrvatska historiografija XX. stoljeća. Između znanstvenih paradigmi i ideoloških zahtjeva*. Ur.: Lipovčan, Srećko – Dobrovšak, Ljiljana. Zagreb, 2005. 33–55.

Čepič

2015 *Slovenija v Jugoslaviji*. Ur.: Čepič, Zdenko. Ljubljana, 2015.

Duda

2014 Duda, Igor: Nova istraživanja svakodnevice i društveno-kulturne povijesti jugoslavenškoga socijalizma. In: *Časopis za suvremenu povijest*, 46. (2014) 3. sz. 577–591.

Goldstein, I.

2008 Goldstein, Ivo: *Hrvatska 1918.–2008*. Zagreb, 2008.

Goldstein, I. – Goldstein, S.

2015 Goldstein, Ivo – Goldstein, Slavko: *Tito*. Zagreb, 2015.

Hadalin

2016 Hadalin, Jurij: Nezaželena dedičina? Historiografski diskurz o (drugi) Jugoslaviji. In: *Četrto stoletje Republike Slovenije – izzivi, dileme, pričakovanja*. Ur.: Gašparič, Jure – Šorn, Mojca. Ljubljana, 2016. 137–144.

Hrvati najmanje jugonostalgični

2017 An. S.: Hrvati najmanje jugonostalgični od svih građana bivših republika. In: *tportal.hr*, 2017. május 18. <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/hrvati-najmanje-jugonostalgicni-od-gradana-bivsih-republika-20170518> (letöltés: 2019. december 5.).

Kisić Kolanović–Jareb–Spehnyak

²⁷ Perović et al., 2017. Részletes ismertetését lásd jelen számunkban.

2005 1945. – *Razdjelnica hrvatske povijesti. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Hrvatskom institutu za povijest od 5. do 6. svibnja 2005.* Ur.: Kisić Kolanović, Nada – Jareb, Mario – Spehnyak, Katarina. Zagreb, 2005.

Matković

1998 Matković, Hrvoje: *Povijest Jugoslavije (1918–1991). Hrvatski pogled.* Zagreb, 1998.

Perović et al.

2017 *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi.* Ur. odbor: Perović, Latinka – Roksandić, Drago – Velikonja, Mitja – Hoepken, Wolfgang – Bieber, Florian. Beograd, 2017.

Petranović–Zečević

1985 Petranović, Branko – Zečević, Momčilo: *Jugoslavija 1918–1984. Zbirka dokumenata.* Beograd, 1985.

Pirjevec

1995 Pirjevec, Jože: *Jugoslavija 1918–1992. Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije.* Koper, 1995.

2017 Pirjevec, Jože: *Tito in tovariši.* Ljubljana, 2017.

Pleterski

1986 Pleterski, Janko: *Narodi, Jugoslavija, revolucija.* Ljubljana, 1986.

Prinčič

1992 Prinčič, Jože: *Slovenska industrija v jugoslovanskem primežu. Kapitalna, ključna kapitalna in temeljna investicijska izgradnja v Sloveniji 1945–1956.* Novo mesto, 1992.

Radelić

2006 Radelić, Zdenko: *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.–1991. Od zajedništva do razlaza.* Zagreb, 2006.

Ramet

2009 Ramet, Sabrina P.: *Tri Jugoslavije. Izgradnja države i izazov legitimacije 1918.–2005.* Zagreb, 2009.

Repe

1991 Repe, Božo: *„Liberalizem“ v Sloveniji.* Ljubljana, 1992.

Režek

2014 Režek, Mateja: *Usmerjena preteklost. Mehanizmi ideološke in politične „kontaminacije“ zgodovinopisja v socialistični Sloveniji in Jugoslaviji (1945–1966).* In: *Acta Histriae*, 22. (2014) 4. sz. 971–992.

Vodušek Starič

1992 Vodušek Starič, Jera: *Prevzem oblasti 1944–1946.* Ljubljana, 1992.

GYÖRGY LUKÁCS B.

TITO'S YUGOSLAVIA IN CROATIAN AND SLOVENIAN PUBLIC THINKING AFTER 1989

Among the Slavic-speaking nations of the former Yugoslavia, the Croatians and Slovenians are least considered to have had more negative than positive consequences for the dissolution of socialist Yugoslavia. The reason why the population of Croatia has a more negative attitude towards the second Yugoslav state, has very complex historical, political, ideological and economic reasons, not least due to the significant differences between the two nationalisms.

Along with gaining independence, both in Croatia and Slovenia, it has become clear that there is a serious fragmentation within the public and academic circles about World War II and the post-war system, which has also had its impacts on historiography. In the Slovenian and Croatian historiography, interest about the history of the Second Yugoslavia began to pick up again in the early 2000s, and from the mid-2000s onwards, scholars began to place their research in a broader context, large-scale conferences have also been organized in both countries. The establishment of research institutes in the 2010s was a major step forward in the scientific research of the period.

Jugoszlávia történelmi perspektívából¹

SZEMLE

Két évvel ezelőtt bizonyára hatalmas, jól szervezett centenáriumi ünnepségeken emlékeztek volna meg a jugoszláv állam megalakításáról, ha az állam több mint negyedszázada nem bomlott volna fel. Mint a most ismertetendő vaskos kötetből is kiderül, időnként felmerül az igény az egykori Jugoszlávia történelmének közös, de semmiképpen sem egyfajta idilli, nosztalgikus képet nyújtó bemutatására, a történelmi kapcsolatok szorosabbá tételére. A könyv szerkesztését és kiadását a Szerbiai Helsinki Bizottság az Emberi Jogokért koordinálta a német szövetségi külügyminisztérium anyagi támogatásával. Kiadói előszavában Sonja Biserko leszögezte: véleménye szerint a jugoszláv utódállamokban inkább az emlékek és az érzelmek határozzák meg a közös múlt értelmezését; a közös állam jellemzőinek, a végbement eseményeknek és a hosszú távú folyamatoknak tudományos feltárása elősegíti annak megértését is, hogy miért és miért ilyen kegyetlen módon bomlott fel a délszláv állam. Látni kell, hogy a jugoszláv állam szétesése bonyolult, sokrétű okokra vezethető vissza, ezért multidiszciplináris tanulmányozást igényel. Van olyan felfogás, amely szerint a háború a Balkán etnikai határok alapján történő átalakításáért folyt, ami arra figyelmeztet, hogy az etnikai elv felülkerekedése az emberi jogokon még számos problémát okozhat (például Bosznia-Hercegovinában és Macedóniában).

A délszláv állam 1918-ban jött létre, sok tekintetben váratlanul. Nem lehetett előre látni, hogy milyen gyökeres átrendezésre kerül majd sor 1918-ban. A biztonságpolitikai elképzelések megváltozása és egyéb okok miatt úgy alakult, hogy a korábbi, a nagy birodalmak egyensúlyán alapuló európai rendet másfajta szövetségi-biztonsági rendszer váltotta fel. Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásával valamennyi délszláv nemzetnek újra kellett fogalmazni államszervezési elképzeléseit, majd összhangba kellett hozni a realitásokkal a nemzetközi politikai térben. Az új közös államban, az első vagy királyi Jugoszláviában hivatalosnak tekintett nemzetfelfogás – mint ahogy Milivoj Bešlin és Srđan Milošević is írja a kötet bevezetőjében – több, ma már nemzetnek tekintett népet nem tartott nemzetnek, nemzeti létükről nem vett tudomást. Az első Jugoszlávia politikai-adminisztratív rendszerét kialakító vezető réteg amúgy semmiféle nemzeti vagy történelmi hagyományból eredő különbséget nem vett figyelembe, az államot centralista módon építette fel.

A délszláv állam első felbomlását követően azonban nem került a történelem súlypontjába a jugoszláv államiság gondolata (mi több, 1943–1944-től az antifasiszta koalíció is Jugoszlávia helyreállítását hirdette meg). Az állam megőrzését és megújítását tűzte zászlajára a kommunista vezetőségű partizánmozgalom, immár a nemzeti kérdés másfajta kezelésével

¹ *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*. Uredivački odbor: Perović, Latinka – Roksandić, Drago – Velikonja, Mitja – Hoepken, Wolfgang – Bieber, Florian. Beograd, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2017. 544 p.

(az AVNOJ, a partizánmozgalom testülete, a Jugoszláv Népfelszabadító Antifasiszta Tanács második ülésén 1943-ban úgy határoztak, hogy a nemzetek önrendelkezése alapján hat egyenjogú köztársaságból álló föderációt hoznak létre). Föderalista módon átszervezték Jugoszláviát (forma szerint a helyi, a parlament szerepét betöltő népfelszabadító bizottságok 1944-ben beléptek a jugoszláv föderációba), és a hat, idővel egyre nagyobb jogkörökkel rendelkező tagköztársaság gyakorlatilag egyfajta nemzetállamként működött. Az 1980-as évek végén, a Jugoszláviát hosszan sújtó gazdasági válság idején a nemzeti politikusok – beleértve az akkor formálódó és később, 1990 után a tényleges cselekvést meghatározó ellenzéki pártok vezetőit is (mivel akkoriban úgy tartották: a nemzeti kérdés a demokratikus átalakulás része) – a közös államkeretben saját haladásuk akadályát látták, s ez gyakran konfliktusokat okozott a nemzetek/köztársaságok között. Egy modernebb, megújított föderáció kialakítását ekkor már senki sem fogadta el. Szerbia úgy vélte: a határokat az erők húzzák meg (e tekintetben a Jugoszláv Néphadseregére számított), s ezzel kiváltotta a nacionalizmus fokozottabb erősödését szerte az országban, valamint meghatározta a jugoszláv állam felbomlásának módját is.

A kötet írásából azokat a tanulmányokat mutatjuk be (a szokásosnál talán bővebb terjedelemben), amelyek arra adnak választ, miként értelmezik az egyes nemzetek a nagy sorsfordító időkben bekövetkezett változásokat, saját motivációikat, mozgásterüket, miként látják az államiság, az autonómia, a nemzeti integráció, a kultúra fejlődésének kérdését a jugoszláv korszakban, egyúttal viszonyukat a többi nemzethez.

A kötet első nagy, *A jugoszlávizmus sokoldalúsága – miként kerültek a délszláv népek Jugoszláviába* című egysége egyetlen tanulmányt tartalmaz. Drago Rokсандić szerint a jugoszláv ideológia egy olyan kísérlet volt, amely egyfajta regionális logika alapján jött létre annak érdekében, hogy Délkelet-Európában a birodalmak perifériáin élők valamilyen összefogás segítségével, egy közös állam létrehozásával a nagyhatalmi befolyással szemben jobb lehetőségekhez jussanak. A német *Drang nach Südosten*, az olasz irredentizmus és más hatalmak térnyerési törekvései felerősítették az összefogás gondolatát. A Balkán-háborúk után a délszlávkérdés egyre élesebben vetődött fel, alakulása a nagyhatalmaktól függött. A délszláv népek összetartozását hangsúlyozó jugoszláv gondolatnak számos formája volt (a leglényegesebbeket a szerző számba veszi valamennyi nemzet esetében), megvalósítására, a közös állam létrehozására viszont csak az első világháború végén, a térséget hosszú évszázadokon keresztül uraló nagy birodalmak összeomlása után kerülhetett sor. Az 1918-ban egy államba került népek/nemzetek integrációs folyamata különbözőképpen zajlott és eltérő szintet ért el, emellett nagy különbségek voltak a társadalmi szerkezet és a modernizáció előrehaladása tekintetében is. Az első Jugoszlávia nem tért el a korszak országaitól, mivel a versailles-i rendszer új államai nem voltak demokratikusak, nem jöttek létre föderációk, az államok szerkezete centralista volt. Paradox módon a második világháború idején a jugoszláv gondolatot – korábbi felfogásukat megváltoztatva – a kommunisták képviselték: a „soha többé nem térünk vissza a régihez”, valamint a testvériség és egység jelszavaival föderális szerkezetben helyreállították és megújították Jugoszláviát.

A második, *Jugoszláv tapasztalat nemzeti perspektívából* című nagy rész azt mutatja be, hogy egyes népek-nemzetek miként értelmezik saját szempontjukból a délszláv állam alig több mint hetven évét. A tanulmányok sorát Husnija Kamberović írása nyitja, amely Bosznia-Hercegovina nemzeteinek a közös államhoz fűződő viszonyát elemzi. A három itt élő nemzet (bosnyák, szerb, horvát) más történelmi tapasztalatokkal, más politikai-gazdasági helyzetben érkezett a közös államba, majd mindvégig másként viszonyult Jugoszláviához, és az egyes nagyobb történelmi fordulópontoknál más célokért küzdött. Jugoszlávia létrejötté-

ben Bosznia nem játszott szerepet. Míg a szerbek és a horvátok viszonylag hamar magukévá tették a jugoszláv egység gondolatát, a bosnyák politikusok csak későn, a háború legvégén fogadták el a közös államot. A bosnyák politikusok a királyi Jugoszlávia idején az országrész egységének megőrzéséért és autonómiájáért szálltak síkra, ennek érdekében lavírozni kényyszerültek a szerb, illetve a horvát politikai blokkok között, amelyek viszont szívesen Szerbiához, illetve Horvátországhoz csatolták volna Boszniát vagy bizonyos részeit. A korszakban a szerbek játszották a meghatározó szerepet, a horvátok és a bosnyákok háttérbe szorultak.

A második világháború idején Bosznia-Hercegovina az úgynevezett Független Horvát Állam részét képezte, amely nem volt képes megvédeni a bosnyákokat a csetnikektől. A németekben bízós bosnyákoknak sem sikerült az autonóm törekvéseket megvalósítani. A kommunista vezetésű felszabadító háború idején Bosznia-Hercegovinát a jugoszláv állam egyik föderatív egységévé nyilvánították. Az 1960-as évek közepétől a szerző szerint tényleges egyenlőség volt az egyes nemzetek között. A szocialista korszakban a bosnyákokat önálló nemzetnek ismerték el, ami egyúttal a szerb befolyás csökkenését eredményezte. A pártvezetés azonban éberrel figyelt, hogy meg ne bontsa a nemzetek közötti egyensúlyt, mivel ez képezte Bosznia-Hercegovina egységének alapját. A pluralista politikai rendszer létrejötté azonban ismételtelen felszínre hozta a nemzeti ellentéteket és eltérő törekvéseket. 1990-ben különböző elképzelések jellemezték a főbb a politikai erőket. A három nagy nemzeti párt – melyek közül a szerb és a horvát szorosán kötődött a szerbiai, illetve a horvátországi „anyapártjához” – semmilyen fontos kérdésben nem tudott megegyezni. A következmények jól ismertek. Ha a felbomlás és a véres háború szemszögéből tekintünk a jugoszláv államban töltött évtizedekre, rendkívül súlyos történelmi örökség tűnik fel, és negatív kép bontakozik ki, amely elfedi a bekövetkezett modernizációt, zárta írását a sarajevói egyetem professzora.

A montenegrói Šerbo Rastoder az államiság kérdése felől közelítette meg a Jugoszláviához fűződő viszony bemutatását. Montenegró az első világháború kitörésekor már több évtizede önálló állam volt (autonómiáját már sokkal régebb óta tiszteletben tartották), sok háborút vívott autonómiája, majd függetlensége elérése érdekében. Az első világháború idejére azonban Oroszország a délszláv államok közül Szerbiát választotta partnerének (támogatottjának) balkáni politikája során, és azt kívánta, hogy a hegyi kis ország egyesüljön Szerbiával a Karadorđević-dinasztia jogára alatt. 1916-ban megvonta az addig folyósított támogatást. A kapituláció után Miklós (Nikola) király és köre nem kapott segítséget az antant államaitól, a háború végén pedig világossá vált, hogy Montenegrót „feláldozták” a békerendszer létrehozásakor. Miklós nem térhetett haza Franciaországból, a bevonuló szerb hadsereg pedig mindent megtett a Szerbiával való, minden feltétel nélküli egyesülés elősegítése érdekében (propagandát folytatott, bizottságokat szervezett, továbbá elősegítette, hogy a nemzetgyűlésben a Szerbiával való egyesülés hívei legyenek többségben).

A centralizált királyi Jugoszláviában a montenegrói államiság megszűnt. A második világháború, a megszállás idején olasz forгатókönyv alapján Montenegrót „szuverén és független” állammak kiáltották ki, a montenegrói államiság azonban – mint a megszállók kegyéből létrejött teremtmény – kompromittálódott. A népfelszabadító mozgalom által létrehozott parlament 1944 júliusában úgy határozott, hogy Montenegró belép a föderatív Jugoszláviába, és egyik tagköztársasága lesz. A szocialista korszakban Montenegró jelentős gazdasági segítséget kapott fejlődéséhez. A délszláv állam felbomlása után, 1992-ben Montenegró két államból álló föderációt alkotott Szerbiával, majd 2006 májusában függetlenségi referendumot tartottak Montenegróban, melynek eredményeként Montenegró ismét szuverén ország lett.

A horvát történelmi tapasztalatokat Ivo Goldstein foglalta össze *Szembenállás a centralizmussal* címmel. A nagy ívű dolgozat azzal indít, hogy az illirizmus megjelenésétől,

majd 1848-tól kezdve a horvát nemzeti ideológia és nemzeti érzés összekapcsolódott a szlávokhoz, illetve délszlávokhoz való kulturális tartozás gondolatával. Az első világháború idején voltak olyan értelmiségiek és politikusok, akik az Osztrák–Magyar Monarchia fennmaradásával számoltak, s egy, a Triglav hegységtől Szarajevőig terjedő országrész létrehozására gondoltak, illetve voltak olyanok, főképpen az emigrációban (például Ante Trumbić, Frano Supilo, Ivan Meštrović stb.), akik úgy vélték, hogy a Monarchiában maradás nem jelent többé perspektívát, s a jugoszláv program megvalósításába kezdtek. Szerbia viszont kétarcú politikát folytatott: a szerb nemzetgyűlés háborús célként 1914-ben meghirdette a horvát és a szlovén testvérek felszabadítását is, de ezt a gondolatot szorosan összekötötte a nagyszerb állam létrehozásának tervével. Az 1918. október 29-én Zágrábban kikiáltott Szlovénok, Horvátok, Szerbek Állama (amely magában foglalta Szlovéniát, Horvátországot, Dalmáciát, Bosznia-Hercegovinát és a Vajdaságot) elvben választhatott volna a függetlenség vagy egy más állammal való egyesülés között. Gyakorlatilag azonban nem volt tényleges alternatíva, mivel területére szerb és olasz csapatok léptek: az olaszok nagy Adria-tenger menti területeket foglaltak el, a szerb csapatokat pedig több helyütt – mint például Splitben – felszabadítóként várták. Végül a Szerbiával való közös állam létrehozása mellett döntött a Nemzeti Tanács. Szerbia viszont semmilyen garanciát nem adott az új állam struktúráját illetően. A délszláv államban, amely az Alpoktól majdnem az Égei-tengerig terjedt, a horvátok teljesen új körülmények közé kerültek, mindenekelőtt elszakadtak a Horvátország számára fontos közép-európai térségtől.

A királyi Jugoszlávia centralista berendezkedése miatt a horvátok gyorsan kiábrándultak az új államból. A kialakított államszerkezet politikai és társadalmi feszültségeket okozott, veszélyeztette az állam stabilitását. 1935-től kezdve, valamiféle konszolidáció jegyében és a nemzetközi viszonyok változása nyomán ismét napirendre lehetett tűzni a horvátkérdést. Pál régensherceg ekkor még elvetette, hogy visszatérjenek az 1918-as állapotokhoz és újra tárgyaljanak az ország berendezkedéséről. Az 1939-ben létrejött megállapodás az autonóm Horvát bánság megteremtéséről a horvátkérdés megoldásának kezdetét jelenthette volna. A szerb politikai elit viszont úgy vélte, hogy Dragiša Cvetković miniszterelnök kapitulált a horvátok előtt. Az 1941-ben, a szélsőségesek hatalomra jutásával létrejött „független” Horvátországról viszont, melyet bizonyos mértékben a társadalom egyes körei is támogattak, hamar kiderült, hogy valójában nem más, mint német, illetve olasz protektorátus. A partizánok felhívásai kezdetben kifejezetten patrióta jellegűek voltak, csak a felszabadító harcra buzdítottak a megszállók ellen.

A felszabadulás után egyik kelet-európai országban sem élvezett akkora népszerűséget az új hatalom, mint Jugoszláviában. Az új államszerkezetben Horvátország a hat szövetségi köztársaság egyike lett. A testvériség és egység jelszavára építve – a nemzeti érdekek között egyensúlyozva – újfajta nemzetek feletti patriotizmust akartak meggyökeresíteni, ki- vagy háttérbe szorítva a nemzetudat korábbi tartalmait (a horvátok esetében Jelašić és a Zrínyiek hagyományos képét, illetve a népi kultúra elemeit). Aleksandar Ranković bukása, a *Nyilatkozat a horvát nyelv helyzetéről*, az alkotmánymódosítások vitái megmutatták, hogy a demokratizálódás során a korábbi politikai gyakorlat nem tartható, a testvériség-egység jelszó nem valósult meg. A horvát mozgalmat (horvát tavasz) elfojtották még azelőtt, hogy a két domináns – a liberális-demokrata és a nemzeti – irányzat ténylegesen kialakult volna. Ezek a politikai különbségek és identitások jellemezték viszont a rendszerváltás idejét.

A horvát köztársasági vezetés az 1980-as években konzervatívnak számított, nem mutatott rugalmasságot. 1988 végén, 1989 elején kezdődött meg az ellenzéki pártok szerveződése. Az új pártokat alapvetően két dolog: a többpártrendszer bevezetése és a nemzeti

kérdés érdekelte. Idővel többségre jutott a társadalmon belül az a vélemény, miszerint Horvátországnak nem Jugoszláviában van a helye. A szocialista jugoszláv szövetséget azok kívánták megszüntetni, akik a társadalmi bajok és a gazdasági „irracionalitás” okát látták benne, azokkal együtt, akik a „nemzeti identitás megújítását” kívánták – és nem csak Horvátországban. A Jugoszláviához fűződő viszony alakulását jól jellemzi, hogy míg az 1989-ben Európa-bajnokságot nyert, Dražen Petrović vezette férfi kosárlabda-válogatottat hatalmas ováció fogadta, a zágrábi Köztársaság téren a „Jugoslavijo, Jugoslavijo” dallal ünnepelte éjjel a csapatot az összegyűlt tömeg, az egy évvel később rendezett Jugoszlávia–Hollandia labdarúgó-mérkőzésen Zágrábban a nézők a jugoszláv himnusz alatt hátat fordítottak a pályának és fütyültek. A szabadság iránti vágy – és nemcsak az egyének, hanem a nemzet szabadsága iránti vágy – a fő oka annak, hogy a horvátok többsége ekkor már semmilyen Jugoszláviát nem akart.

A macedónokról szóló írás a macedón nemzeti identitás létrejöttét állítja középpontba. Ljubica Jančeva és Aleksandar Litovski szerint 1918 után azok az országok, amelyek között a földrajzi Macedóniát felosztották, tudatosan és szervezeten arra törekedtek, hogy a macedónokat elnemzetienítsék és asszimilálják. A szerb–horvát–szlovén államhoz került macedón népesség egy tömbben élt, de a hatalom úgy vélte, a Vardar medencéjében élőket el kell szerbesíteni. Ennek egyik eszköze volt a földosztás és a szerb lakosság betelepítése (kolonizáció). A déli területek beillesztése nem ment könnyen, a helyi lakosságot nem volt egyszerű pacifikálni. Az ellenállás gyakran terrorisztikus módszerekkel folyt, a Belső Macedón Forradalmi Szervezet tagjai gyilkolták meg 1934-ben Marseille-ben Sándor királyt. A második világháború alatt Vardar-Macedónia bizonyos részeit Bulgáriához, illetve Nagy-Albániához csatolták. A macedón államiság kialakulásának első és fontos lépését jelentette, hogy a kommunista vezetésű Macedón Népfelzabadító Tanács első ülésén (1944. augusztus 2.) a macedón nyelv hivatalossá tételéről, valamint arról döntöttek, hogy Macedónia a jugoszláv föderáció egyik tagállama lesz (az akkori elképzelések szerint az összes macedónlakta területet egy, a jugoszláv föderáción belüli köztársaságba kell egyesíteni).

A szerzők szerint az 1945 utáni korszakban a macedón államiságot – mi inkább úgy mondanánk: nemzettudatot – erősítette a helyi tudományos akadémia létrehozása, a macedón pravoszláv egyház autokefálá nyilvánítása, végső soron a macedón kultúra is ekkor fejlődött ki (az államiságot valójában az erősítette, hogy kialakult a térséget irányító, egyre nagyobb hatáskörrel rendelkező adminisztratív rendszer, illetve az egyre több autonóm joggal rendelkező, helyiekből álló törvényhozás). Az 1980-as évek második felében a macedóniai párt- és köztársasági vezetés a konzervatívok közé tartozott, a politikai pluralizmus eszméje más köztársaságokból szivárgott be, Macedóniában csupán néhány ökológiai-nevezett szervezet alakult az évtized legvégén. A régi, konzervatív pártvezetést a Macedón Kommunisták Szövetsége X. kongresszusán váltotta le a fiatalabb generáció (1989), majd ezt követően 1990-ben elfogadták a gyülekezési törvényt. Az 1990. novemberi választásokon a hivatalosan csak júniusban létrejött Belső Macedón Forradalmi Szervezet – Demokratikus Párt a Macedón Nemzeti Egységért (VMRO–DPMNE) győzött, amely Macedónia Jugoszláviától való elszakadását tűzte ki célul. Alig egy év múlva, az 1991. szeptember 9-i népszavazáson a lakosság az önálló és szuverén köztársaság kikiáltására szavazott.

Božo Repe *Miért léptek be és miért váltak ki: három szlovén döntés a jugoszlávizmusról* címmel foglalta össze álláspontját. Előljáróban leszögezte: az a hiedelem tartja magát, hogy Jugoszlávia szükségszerűség volt a szlovénok számára. Való igaz, hogy a szlovénok hittek Jugoszláviában, sok energiát és pénzt fektettek be demokratizálása érdekében, a Jugoszlávia melletti választást az is motiválta, hogy a két vezető – a jugoszláv politikai élet-

ben is befolyásos – szlovén politikus ebben a keretben látta társadalmi céljainak megvalósulását. Mindketten meggyőződéses jugoszlávpártiak voltak. A pap Anton Korošec a szerb pártokkal való megegyezésben látta annak lehetőségét, hogy az ő pártja irányítsa katolikus szellemben a szlovénlakta területeket. A kommunista Edvard Kardelj meg volt győződve arról, hogy a jugoszláv szocializmus nélküle összeomlik, ami végül – már halála után – be is következett.

A szlovénok sokáig remélték, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia átalakításával autonóm tartományhoz jutnak. A délszláv klub nevében 1917. május 17-én Korošec németül fel is olvasta az erre vonatkozó javaslatot. A kedvező válasz azonban elmaradt, így a jugoszláv megoldás lehetősége lassan beszivárgott a szlovén elképzelésekbe. I. Károly császár 1918. október 11-i, a Monarchia föderatív átalakítását előirányzó javaslatára Korošec udvariasan azt mondta: túl késő. A szlovén társadalmat mindazonáltal nem volt könnyű megbarátkoztatni a délszláv állam gondolatával, végül az olasz csapatok megjelenése adta a döntő lökést. Szlovénia nem közvetlenül, hanem a rövid életű – a nemzetközi hatalmak által soha el nem ismert – Szlovénok, Horvátok, Szerbek Államán keresztül került a délszláv egységállamba. A királyi Jugoszláviában a szlovénok ellentmondásos helyzetben voltak: egyrészt a Katolikus Néppárt autonóm módon irányította a területet, a szlovén kultúra gyorsabb fejlődésnek indult, megszabadultak az olasz és német hatástól, másrészt viszont számukra idegen kulturális közegben találták magukat, új politikai rendszerben kellett tájékozódniuk, amelyben érdekérvényesítésük érdekében az udvarhoz és a centralista szerb kormányzó pártokhoz kellett igazodniuk. Ez a politika a korszak végén, a szerb–horvát megegyezéssel elveszítette befolyását.

A második világháborúban megújuló, úgynevezett AVNOJ-i Jugoszláviában tagköztársasági keretben fejlődött a szlovén államiság. Az 1970–1980-as évektől a szlovénok egyes érzelmekkel kezdtek Jugoszláviára tekinteni: az egyre agresszívabb, a centralizáló szerb politika aggodalmakat váltott ki, a német és az olasz veszélytől való félelem viszont, ami a korábbi korszakokban áthatotta a szlovén társadalmat, gyakorlatilag megszűnt. Az ifjabb generációk már másképpen értelmezték Jugoszláviát, számukra az 1980-as években a jugoszláv tudat szinte csak a rockzene, illetve legfőképp a sport terén nyilvánult meg, amikor a jugoszláv kosárlabda- és labdarúgó-válogatottnak szurkoltak. A fiatalok nagy része sohasem látogatta meg az állam fővárosát, Belgrádot, nem ismerte volna fel a szövetségi parlament épületét, és nem tekintette semmiféle központnak. Az 1980-as években, a gazdasági válság idején – és e tekintetben nem volt különbség a nemzedékek között – a szlovén társadalomban eluralkodott a „gazdasági egoizmus”, általánossá vált a Nyugat felé fordulás, valamint az a felfogás, hogy Jugoszlávia fékezi Szlovénia fejlődését. Az 1980-as évek legvégén lassan eltűnt a különbség a föderáció megítélésében a szlovén pártvezetés és az ellenzék között (a *Nova Revija* című folyóirat 1987-ben már a jugoszláv föderációból való kiválás és a szlovén nemzetállam létrehozásának szükségességét hirdette), a Szlovén Kommunista Szövetség vezetői is az önállósulásban látták a kiutat a válságból, emellett elfogadták a politikai pluralizmust. 1990. december 23-án függetlenségi népszavazást tartottak Szlovéniában, majd 1991. június 26-án kikiáltották az ország függetlenségét.

Szlovénia nagy erőfeszítéseket tett Jugoszlávia érdekében – vontta meg a mérleget a szerző –, a legfőbb célja az volt, hogy a szlovénok minél jobb helyzetbe kerüljenek egy (kon)föderatív államban. Az első Jugoszláviában – informális – kulturális autonómiához jutottak, kibontakozhatott a szlovén kultúra, többek között szlovén egyetem létesült Ljubljanában, a szlovénok gazdaságilag is erősödtek. A második világháborút – a népfelszabadító háború révén – a győztesek, az antifasiszta koalíció tagjaként fejezték be, s a Tengermellék (Primorska) Jugoszláviához csatolásával Szlovénia tengeri kijáráshoz jutott, miközben jelen-

tős számú szlovén népesség is a tagköztársasághoz került (a szlovén lakosság harmada). Az 1980–1990-es évtized fordulójára létrejött az egység a szlovén társadalomban az önállóvá válás szükségességét illetően, amit a Jugoszláv Néphadsereg támadása 1991 nyarán csak tovább erősített.

Latinka Perović azokat a tapasztalatait összegezte, amelyeket a szerbek más nemzetekkel való közös állami lét során szereztek. Szerbia a 19. században kis nemzetállam volt, gyakorlatilag csak szerbek alkották. Szerbián kívül azonban több államban is éltek nagy számban szerbek: Magyarországon, Horvátországban, Bosznia-Hercegovinában és Dalmáciában. A különböző gazdasági-társadalmi körülmények között élő szerbek a nyelv és a vallás azonossága alapján kulturális egységet képeztek, még ha voltak is különbségek a mentalitásban és habitusban.

Az első világháború után létrejött Jugoszlávia volt az az állam, amely első ízben magában foglalta a szerbek nagy többségét. A vezető szerb politikusok úgy fogták fel az új államot, mint egy megnagyobbított Szerbiát, és saját vezetésükkel igyekeztek Jugoszlávia egységét megteremteni. A számbelileg kisebbséget alkotó szerbek a pártszerkezetből adódóan Horvátországban is meghatározó szerepet játszottak. A parlamenti politizálás eredménytelenségét tapasztalva, az ország egységét veszélyben látva, a király diktatúrát vezetett be, az integráns jugoszlávizmus eszméje segítségével pedig meg kívánta szüntetni – ahogy akkor mondták – a „törzsi” (nemzeti) különbségeket, emellett a nemzeti szervezetek háttérbe szorításától és az egységesítési politikától az ország nagyobb fokú integrációját remélte.

Az első Jugoszlávia azonban nem volt hosszú életű. 1941-ben Németország és a szomszédos államok elfoglalták Jugoszlávia egyes részeit, Zágrábban kikiáltották Horvátország függetlenségét. A történészek körében vitát váltott ki, hogy mi miatt bomlott fel a királyi Jugoszlávia: az országot ért katonai agresszió vagy a belső folyamatok miatt. Mivel a köztársasági Jugoszlávia is felbomlott, ezúttal külső agresszió nélkül, más módon kell megközelíteni a kérdést.

A világháború idején a szerbeket országszerte súlyos atrocitások érték. Fordulatot jelentett, hogy a Jugoszláv Kommunista Párt V. kongresszusán új stratégiát fogadott el mind a társadalmi, mind a nemzeti kérdésben (Jugoszlávia föderatív átalakítása). Fontos tény, hogy a JKP olyan államot újított meg, amelyben az összes szerb élt. Politikájában Oroszországra (a Szovjetunióra), a szerbek régi szövetségére támaszkodott. Tito az államszervezésben a centralizmus és a föderalizmus között egyensúlyozott, de a pártirányítás központosított maradt. Tito – véli a szerző – valójában a centralizmus és az unitarizmus híve volt, ebből fakadt az is, hogy tudatában volt Szerbia államon belüli fontosságának. Ezt mutatja többek között, hogy a szerb pártvezetőkkel való megegyezés után fordult szembe a horvát tavasz idején a horvát vezetéssel.

A föderatív átalakításhoz másként viszonyultak a szerbek, illetve a szlovénok és a horvátok. Szerbia, amely sok emberéletet áldozott nemzeti integrációja érdekében, a centralizált, egységes államot tekintette nemzeti fejlődéséhez megfelelőnek, és elvetette az autonómiákat, föderációkat. A horvátok és a szlovénok az autonómiában, föderációban látták a védelmet más nemzet hegemoniájával szemben. Egyes történelmi vélemények szerint a decentralizáció, illetve a tagköztársaságok nemzetállammá válása vezetett Jugoszlávia felbomlásához. Szerbiában ezt a folyamatot a következőképpen élték meg. 1966-ban a nagy hatalmú, tekintélyes szerb politikus, a titkosszolgálatokat is irányító Aleksandar Ranković leváltását úgy fogadták, mint Jugoszlávia végének kezdetét. Az 1974. évi alkotmány ellen Szerbia tiltakozott, mivel a területén lévő két autonóm tartomány a föderáció eleme lett (ugyanazokkal a jogokkal rendelkezett, mint egy tagköztársaság), továbbá szerinte a tagköztársaságok

– mint nemzetállamok – megakadályozzák annak lehetőségét, hogy a szerb nemzeti integráció egy államban menjen végbe. A szerbek, amíg Tito élt, nem léptek fel határozottan. Csak az 1980-as évek második felében fogalmazták meg élesebben nemzeti szempontjaikat és igényeiket (például a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia memoranduma), illetve léptek fel erőteljesebben („antibürokratikus forradalom” Slobodan Milošević hatalomra jutása után). A Milošević vezette szárny radikálisan vetette fel a koszovói kérdést, a helyi szerbek sérelmeit, s ezáltal homogenizálta a szerb társadalmat. Milošević kivívta, hogy az összes szerb vezetőjének tekintsék, s a többi tagköztársaságban is mobilizálta a szerbeket, olyan területeken, ahol a szerbek évszázadok óta más népekkel keveredve éltek. „Olyan hiba volt ez, amit nem lehetett kijavítani” (Zoran Đinđić megfogalmazása).

1990-ben a Jugoszláv Kommunista Szövetsége utolsó (rendkívüli) kongresszusa úgy ért véget, hogy a szlovén és a horvát küldöttek elhagyták az üléstermet, mivel a jugoszláv társadalom európaizálására vonatkozó javaslataikat elvetették. Szlovénia és Horvátország az alkotmányos rendszerre hivatkozva kimondta függetlenségét. Mivel nem sikerült a „szerb Jugoszlávia” programjának megvalósítása, Szerbia úgy döntött, szerb nemzetállam létrehozásába kezd azokon a területeken, ahol szerbek élnek. Ez háborút jelentett a területek egyesítéséért, amiben Szerbia felhasználta a Jugoszláv Néphadsereg erőit.

Mrika Limani *Harc a gyarmati státusz ellen* címmel elemezte a koszovói albánok helyzetét. Abból indult ki, hogy 1912-ben létrejött az albán állam, de jelentős albánlakta vidékek maradtak határain kívül, többek között Koszovó is. Koszovó története így másként alakult, mint a többi albán területé. 1913–1914-ben a Balkán-háborúk idején, majd azt követően a szerb és montenegrói csapatok kegyetlenül rátámadtak a koszovói muszlim lakosságra, és a helyiek egy része elmenekült. A területet csak igen nehezen lehetett pacifikálni, hosszú időbe telt a viszonylag békés viszonyok megteremtése. Az albán népesség nem várhatott külső segítséget, nemzetiségi jogainak biztosítása tekintetében nem számíthatott a Népszövetségre sem (a jugoszláv felfogás szerint az 1914 előtt Szerbiához csatolt területekre nem vonatkoztak a kisebbségvédelmi előírások), Albánia pedig nem volt képes befolyást gyakorolni a jugoszláv politikára. A koszovói lakosság nagy része továbbra is írástudatlan maradt a két háború közti időszakban, mivel albán tannyelvű iskola nem működött (az osztrák–magyar megszállás ideje alatt alapítottakat bezárták). A koszovói albánokat a földosztás és a betelepítés érintette leghátrányosabban: a kolonizáció során albánokat űztek el Koszovóból és szerbeket telepítettek be helyükre.

A második világháború idején számos tekintélyes albán úgy látta, hogy külföldi segítséggel, a tengelyhatalmakkal való együttműködés révén megteremthető a nagy albán állam (Koszovó nagy részét 1941-ben Albániához csatolták). Ily módon az albánlakta területekre bevonuló olaszokban felszabadítókat látott az albán lakosság (mint az első világháború idején az osztrák–magyar csapatokban), kedvező fejleménynek vették, hogy újra albán tannyelvű iskolák nyíltak. Az albán partizánok 1943-ban kezdték maguk mellé állítani a lakosságot (ebben az évben az olasz kapituláció után német megszállók érkeztek Koszovóba), azaz az ígérettel, hogy a háború után Koszovó csatlakozik Albániához. Az albán és jugoszláv kommunisták találkozóján is felvetették az észak-albániai Bujaniban (1943. december 31–1944. január 2.), hogy a háború után Koszovó egyesüljön Albániával, de a jugoszláv vezetők ezt később elutasították. 1945 februárjában Koszovóban katonai igazgatást vezettek be, mert az albán lakosság harcot kezdett a jugoszláv partizánokkal szemben. 1945 júliusában a Koszovó-Metóhiai Népfelszabadító Bizottság úgy határozott, hogy Koszovó a föderális berendezkedésű Szerbia része. A gyűlésen 142 szerb és montenegrói és mindössze 33 albán küldött vett részt.

A második világháború után is nehezen lehetett Koszovót pacifikálni. 1948-ban megszakadtak a Jugoszlávia és Albánia közötti kapcsolatok, ezt követően a titkosrendőrség éberebb szemmel figyelte az albánokat. Helyzetük csak azután javult, hogy Ranković ki került a legfelsőbb pártvezetésből. Az 1960-as évek második felének szabadabb légkörében első ízben jelentek meg olyan követelések, hogy Koszovó kapjon tagköztársasági státuszt. Az ekkor nagyobb lendületet vett művelődési-kulturális program – így a pristinai egyetem megalapítása, kulturális intézmények felállítása – nagyban elősegítette az albán kultúra fejlődését és az albán öntudat erősödését. Az 1974. évi alkotmány rendelkezései alapján Koszovó a jugoszláv föderáció alkotóelemévé, autonóm tartománnyá vált: területi autonómiát kapott, teljes közigazgatási, bírói, rendőri szervezettel rendelkezett. A szocializmus évei alatt jelentős gazdasági fejlődés ment végbe, majd az 1980-as években stagnálás kezdődött. A gazdasági nehézségek miatt feszültségek keletkeztek Jugoszlávia-szerte. A fejlettebb északi köztársaságok úgy vélték, előnyösebb számukra, ha a német gazdasági zónához csatlakoznak, nem pedig a fejletlenebb déli területeket támogatják.

Az 1980-as években az albán–szerb ellentét is felerősödött. A létszámban kisebbségben lévő szerbek rossz szemmel nézték az albánok nagyarányú természetes szaporodását. Slobodan Milošević szerbiai pártvezetővé választását követően, 1987-ben 60 ezer koszovói szerb írta alá azt a petíciót, mely szerint az albánok genocídiumot követnek el a szerbek ellen Koszovóban. Milošević gyorsan megváltoztatta a Koszovóval szemben folytatott politikát. Kihasználva a szerb panaszokat, eltörölte a tartomány autonómiáját, majd ezt követően nyílt elnyomó politikát folytattak. Mivel az albánok nem tudták magukat fegyveresen megvédeni, külföldi segítségért folyamodtak. A nemzetközi támogatás a sikertelenül végződött rambouillet-i tárgyalások után (Koszovó teljes autonómiáját és a szerb csapatok kivonását követelte a nemzetközi közösség Szerbiától) a NATO-bombázásokban öltött testet.

Az albán–szerb kapcsolatokra mindvégig rányomta bélyegét, hogy Szerbia erőszakkal, háborúban szerezte meg Koszovót, majd azt követően is sokszor alkalmazott erőszakot az albánokkal szemben, s így módon mély, áthidalhatatlan árok keletkezett a két nemzet között. A koszovói albánok helyzete nem volt irigylésre méltó, különösen az első Jugoszláviában. A második Jugoszláviában viszont jelentős gazdasági fejlődés indult, emellett az általános kulturális szint is emelkedett, megjelentek a kultúra, a tudomány és az oktatás legmagasabb szintű intézményei is, elősegítve az albán nemzettudat kiteljesedését. Mindez egy speciális helyzetnek köszönhető, a liberálisok hatásának a titói vezetésre, ez a politika viszont idővel magával hozta az etnocentrizmust.

Milivoj Bešlin az autonómiáért folytatott harc szempontjából közelítette meg témáját, a Vajdaság történelmi tapasztalatait és helyzetét. A szerbek igénye az általuk lakott területek autonóm irányítására a 18. században jelentkezett (a szerb beköltözéskor az uralkodó által a szerbeknek adott privilégiumokra hivatkozva). A kialakítandó területet nevezték Vajdaságnak. A követeléseket az 1848. május 13–15-i karlócai szerb nemzetgyűlésen is megfogalmazták, ezt követően a 19. századi dél-magyarországi szerb nemzeti mozgalom is valamiféle szerb terület (vajdaság) létrehozását tűzte ki célul. 1918-ban, a délszláv állam megalakulásakor a Vajdaság helyzete megváltozott. Az újvidéki nemzetgyűlés a Szerbiához való csatlakozás mellett határozott. A szerb radikális politikusoknak az volt a fontos, hogy a terület Szerbiához kerüljön, semmiféle területi-tartományi különállásra nem gondoltak. Az állam berendezkedésének kialakításakor mind a két szerb nagy párt elvetette a történelmi jogokra, szokásokra való hivatkozást és bármilyen azokon alapuló autonómiát. A kormánypárti szerb politikusok ellenálltak annak, hogy a Vajdaságot mint történelmi területet (tartományt) értelmezzék.

Az ország centralista berendezkedése, az adópolitika elszegényítette a Vajdaságot (itt szedték be a legtöbb adót). A választások során a legtöbb szavazatot általában a centrista pártok kapták a Vajdaságban, de 1932-ben, mikor ismét újabb tervezetek láttak napvilágot az ország berendezkedésének megváltoztatására, az úgynevezett *Zágrábi pontok* után megjelent a *Zombori határozat*, majd az *Újvidéki határozat*. A vajdasági demokraták és önálló demokraták, illetve a radikálisok bizonyos csoportja a Vajdaságnak is olyan jogállást követeltek, mint a többi, az átszervezés során kialakítandó jelentős öngazgatási jogokkal rendelkező tartománynak. Bár a belgrádi radikálisok és demokraták elvetették az ötletet, mondván, a Vajdaság szerb terület, és annak is kell maradnia, az autonóm Vajdaság gondolata az 1930-as években ismét felmerült, ezúttal más tartalommal: nem a szerb nemzeti követelések részeként, hanem a területi öngazgatás igényével.

A vajdasági autonómia megteremtését a kommunista párt politikája segítette elő. Az AVNOJ II., jajcei ülésének határozata már a föderáció egyik autonóm egységéként sorolja fel a Vajdaságot. A nemzetiségi viszonyok rendezését célul tűzve, a kommunisták mindegyik vajdasági etnikumot harcba hívták a népfelszabadító háború idején, majd 1944. október 17-én katonai igazgatást vezettek be (1945. február 15-ig volt érvényben), ami bizonyos szempontból a térség különállását is biztosította. A Vajdaság nemzetiségeinek 1945. július 30–31-i gyűlése úgy határozott, hogy a Vajdaság csatlakozik Szerbiához. A vajdaságiak és a szerbiaiak között időnként viták bontakoztak ki a terület irányításáról, a szerbiaiak kétségbe vonták a történelmi hagyományokra, valamint a soknemzetiségűsége – mint különleges jellegzetessége – való hivatkozást. Az alkotmánymódosítások egyre nagyobb jogokat biztosítottak a Vajdaságnak, így 1974 után a föderáció teljes jogú tagjává vált. Ezen csak erőszakkal, a tartomány akaratával szemben lehetett változtatni. Az új, miloševići vezetés 1988–1989-ben – a korabeli kifejezéseket idézve – az „antibürokratikus forradalom”, „Szerbia jogainak helyreállítása” során megszüntette a vajdasági autonómiát. A szerb nacionalizmus, a szerbiai politikusok és a közvélemény jelentős része sohasem fogadta el a Vajdaság autonómiáját a jugoszláv korszakban, a szeparatizmus megnyilvánulását, a nemzeti egység szétszakítását látta benne.

A kötetben szereplő tanulmányok ugyanannak a történetnek más-más olvasatát adják. A szerzők országuk elismert történészei, kutatói, egyetemi tanárai. Nem nemzetük sérelmeit sorolják fel, hanem saját történelmük alakulását a jugoszláv események és a külpolitikai változások szem előtt tartásával, a korabeli döntések okainak és azok hatásainak elemzésével interpretálják. Mindez elősegíti egy ellentmondásos korszak és egy bonyolult viszonyrendszer megismerését, amely mind a mai napig hatással van a térségre.

Bíró László*

* A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa (1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., biro.laszlo@btk.mta.hu).

Alija Izetbegović – az apokalipszis lovasa vagy békeangyal¹

SZEMLE

Bosznia-Hercegovináról szóló, de főleg bosznia-hercegovinai szerző tollából született könyv ritkán jut el a magyar olvasókhöz. Annak ellenére van ez így, hogy egy Magyarországgal 1918-ig szomszédos földrajzi területről van szó, amely gépkocsival ma is elérhető 1–1,5 óra alatt déli határainktól. Ráadásul a két ország népei az elmúlt évezredben többször is szoros érintkezésbe kerültek egymással, elég csak az Árpád-házi királyok boszniai hadjárataira, az 1878-as okkupációra vagy az 1990-es években Magyarországra érkezett boszniai menekültekre gondolni.

Utoljára az 1990-es években kapott nagy figyelmet Bosznia-Hercegovina, a volt Jugoszlávia szétesését követő véres etnikai háborúk idején. A most ismertető 2015-ös könyvnek a – saját hazájában jól ismert – szerzője jelentős részben ezt a vészterhes időszakot igyekszik antinacionalista szemszögből újraértelmezni és új, provokatív kritikai fénybe helyezni. A könyv a bosnyák nemzettudat fejlődéséről, ennek az identitásnak az iszlám valláshoz fűződő változó viszonyáról, a horvát és a szerb nacionalizmus bosnyákokat paternizáló és helyenként azok nemzeti öndefinícióját tagadó alapállásáról, az egykori Jugoszlávia széteséséről, illetve Bosznia-Hercegovina politikai értelemben nyomasztó jelenéről, valamint végső soron annak kérdéses jövőjéről próbál gondolati támpontokat adni az érdeklődőknek.

Mindennek középpontjában az 1990-es évek egyik emblemikus balkáni politikusa, Alija Izetbegović áll, akit a magyar tévénézők akkor már aktív korban lévő generációi a szerb ostrom alatt álló Szarajevóban székelő bosnyák politikai vezetőként, illetve az 1995-ös daytoni békeszerződés egyik aláírójaként idézhetnek fel emlékezetükben. A könyv, amelyben ennek a „balkáni Jasszer Arafat” figurának a szerepe és tevékenysége kerül górcső alá, *Alija Izetbegović – az apokalipszis lovasa vagy békeangyal* címmel került a boszniai könyvesboltokba pár évvel ezelőtt, és igen nagy visszhangot keltett kritikus hangvétele miatt.

A délszláv háborúk időszakának egyik nemzetközi főtárgyalója, a brit David Owen „a volt Jugoszlávia egyik legrejtélyesebb figurájaként” jellemzi Alija Izetbegovićot, aki metaforikus, moralizáló nyelvezetével sokakat inkább egy vallási vezetőre, semmint államférfire emlékeztetett, bár közel másfél évtizedig töltötte be Bosznia-Hercegovinában az államfői posztot. Éveket ült – több más boszniai értelmiségivel egyetemben – iszlamistának tekintett politikai nézeteiért a posztitóiista szocialista Jugoszlávia börtönében, majd szinte a cellájából lépett át 1990-ben a megújult, hirtelen pluralistává vált közéletbe.

A többpártrendszer bevezető Jugoszláviában a nacionalista pártok elemi erővel özönlötték el a politikai színteret, ami etnikai sokszínűsége miatt talán Bosznia-Hercegovinában volt a leglátványosabb. A Szerb Demokrata Párt (SDS), a Horvát Demokratikus Közösség (HDZ) mellett a Demokratikus Akciópárt (SDA) lett a boszniai politikai élet harmadik és egy-

1 Čengić, Mustafa: *Alija Izetbegović jahač apokalipse ili andeo mira*. Sarajevo, Kult B, 2015. 449 p.

ben a legnagyobb szavazóbázissal rendelkező szereplője, Alija Izetbegović pedig ennek a pártnak az elnöke, illetve rövidesen a bosnyák muzulmánok emblematikus vezetője a föderális jugoszláv állam szétesésének drámai éveiben.

A könyv szerzője, aki maga egykoron „reformkommunista” volt Ante Marković kormányában, éles bíráló alá veszi Izetbegović legendás alakját és politikáját. Mustafa Čengić azzal a tézissel áll elő, hogy Izetbegović konzervatív-klerikális-islamista politikájával a rendszerváltás időszakában vallási alapú nacionalizmus zsákutcájába vezette a bosnyákokat, amivel lehetetlenné tette egy, a nem muszlim szerbeket és horvátokat is integráló boszniai nemzet kifejlődését, pedig ennek az alapjait a vallási és etnikai háttér fellazító titói partizánmozgalom, majd a jugoszláv szocializmus igenis lerakta. Különösen elítéli a szerző az SDA-politikusoknak az etnikai és vallási határokat feloldó vegyes házasságok elleni retorikai támadásait (a vegyes házasságok száma Boszniában volt a legmagasabb egész Jugoszláviában). Izetbegović egyben számos bírálókat kap hibás taktikai döntéseiért, hamis retorikájáért, nepotizmusáért és politikai amatőrismusaért egy olyan történelmi időszakban, amikor egy minden korábbinál pusztítóbb háború sújtott le Bosznia-Hercegovinára, amely az ott élő muzulmánokat fizikai fennmaradásukban fenyegette.

A történelmi kontextus megértése érdekében nem árt talán felidézni Radovan Karadžić boszniai szerb vezetőnek a szarajevói törvényhozás előtt, a bosnyák muzulmán képviselőknek címzett fenyegető szavait, amikor 1991 októberében Bosznia-Hercegovina Jugoszláviából való kiválásának lehetőségét vitatták: „Az út, amin önök Bosznia-Hercegovinát vezetik, a pokolnak és a szenvedésnek ugyanaz az autósztrádája, amin Szlovénia és Horvátország már végighaladt. Ne gondolják, hogy nem fogják Bosznia-Hercegovinát pokolra juttatni, a muzulmán nemzetet pedig talán a pusztulásba vinni, mert a muzulmánok nem lesznek képesek megvédeni magukat, ha itt háborúra kerül sor.”

A legélesebb emlékezetpolitikai dilemma a bosnyákok és az iszlám vallás kapcsolatáról bontakozik ki a könyvben. A korábban keresztények által lakott Bosznia-Hercegovina 1463-ban került oszmán-török uralom alá. Ezt követően indult meg a lakosság jelentős részének áttérése. A szerb nacionalista történetírás úgy tartja számon, hogy görögkeleti vallású szerbek „törökösödtek el”, és éppen ennek a hitelhagyásnak az „eredendő bűnét” rója fel a bosnyákoknak. A horvátok – a szerb analógiát használva – éppen ellentétes pólusra helyezkednek, és iszlám hitre tért katolikusokról beszélnek. A bosnyák emlékezetpolitika viszont azt az elméletet támogatja, miszerint az áttérők zöme a középkori Bosznia *bogumiljajból*² került ki, akik az oszmán hódítás előtti időszakban már meghasonlottak a keresztény hittel, mivel annak képviselőivel – a könyv nem említi, de például éppen a magyar királyokkal is – sorozatos konfliktusba kerültek.

Szintén érdekes az Osztrák–Magyar Monarchia 1878–1918 közötti boszniai megszállásának értékelése. A hagyományos jugoszláv/szerb történelmi értékelés ezt a periódust az igazságtalan okkupáció és a brutális elnyomás bélyegével illette, mivel az megakadályozta a 19. század második felében már grandiózus terveket dédelgető szerb nemzetállam terjeszkedését a Drinán túli boszniai területekre. A könyv szerzője azonban – ebben nem vitatkozik a jelenlegi legelterjedtebb bosnyák állásponttal – sokkal pozitívabb értékelést ad erről a korszakról. Ő már arra teszi a hangsúlyt, hogy a dunai monarchia – a helyi keresztény lakosság bosszúvágyával szemben – fizikailag és egzisztenciálisan is megvédte a muszlim lakosságot, amely földjeit és vallását megtartva élhetett tovább az 1878-as megszállást követően. A bosz-

2 A független boszniai egyház dualista vallást követő tagjai, akik tagadták a Szentháromságot, ami miatt a római és a bizánci egyház egyaránt eretneknek tartotta őket.

niai muszlimok ugyan elvesztették korábban élvezett privilégiumaikat, és emiatt mintegy 140 ezren kivándorlásra is adták a fejüket, de „az osztrák–magyar hatalom szárnyai alatt összehasonlíthatatlanul jobb életlehetőségekkel rendelkeztek, mint azok a muszlimok, akiket 1878-ban a Szerbia vagy Montenegró által elfoglalt területeken talált a sors”. (Megjegyzés: ez eufemizmus a szerző részéről, a dél-szerbiai muzulmánokat a szerb hadsereg és a helyi keresztény lakosság 1877–1878 telén fegyverrel elűldözte korábbi lakóhelyéről, ők Koszovóban és az Oszmán Birodalom távolabbi részein találtak menedéket.)

Az osztrák–magyar hatalom muzulmánok iránt tanúsított jóindulatával szemben éles kontrasztot mutat a királyi Jugoszlávia korszakának könyörtelensége, amely teret engedett a fizikai leszámolásoknak, illetve az agrárreformon keresztül diszkriminatív módon koldusbotra juttatta a muszlim földbirtokosokat, tulajdonképpen ezzel is ösztönözve kivándorlásukat Törökországba. A diszkrimináció mértékét mutatja, miként azt a szerző közli, hogy a dalmáciai olaszok tizenhatszor, a szlavóniai földbirtokosok pedig nyolcszor magasabb összeget kaptak kárpótlásként az elvesztett földjeikért, mint a boszniai muszlimok.

A jugoszláv időszak – alapvetően szerbek által megszabott – iskolai szemléletéhez képest a mai bosnyák emlékezetpolitika már nyíltan foglalkozhat az iszlamofóbia kérdésével és annak különböző megjelenési formáival az egykori közös államban. A bosnyák muszlim értelmiség körében divatos lett iszlamofóbnak minősíteni a délszláv irodalom egyes, korábban szent és sérthetetlen műveit, amelyek valamilyen módon támadták a balkáni muszlimokat. A szerző ebben viszonylag középutasnak tekinthető. Egyrészt ugyan – egyébként jogosan – rámutat arra, hogy Petar Petrović Njegoš *Hegyek koszorúja* című drámái költeménye (és még több más történeti témájú irodalmi alkotás) a szerb nacionalista propaganda eszköze lett, másrészt viszont a Nobel-díjas Ivo Andrić elleni támadásokat éppen a vallásos bosnyák „kulturális forradalom” vadhajításának tekinti.

A kortársak számára viszont talán a legalapvetőbb fontosságú emlékezetpolitikai kérdés az, hogy ki viseli a felelősséget Jugoszlávia széteséséért/szétveréséért. A bosnyák álláspont szerint a délszláv állam dezintegrációjáért az 1970-es években újjáéledő szerb nacionalizmus viseli a felelősséget, e tekintetben a szerző sem vélekedik másképp, megjegyezve, hogy a szerbek a 20. század háborúiban elszenvedett súlyos anyagi és embervesztéseikre, illetve vélt vagy valós heroikus helytállásukra hivatkozva igyekeztek jogalapot formálni a Jugoszlávián belüli hegemoniára, amit viszont a többi nemzet nem fogadott el. Ugyanakkor a szerb interpretáció szögesen ellentétes magyarázatot ad ugyanazokra az eseményekre: verziójában mindenki Jugoszlávia szétverésén dolgozott, kivéve a szerb nemzetet. További kulcsfontosságú kérdést érint a szerző annak elemzésekor, vajon az 1992–1995 közötti boszniai háború polgárháború volt-e vagy Szerbia által kezdeményezett agresszió a szomszédos Bosznia-Hercegovina ellen.

Nemcsak olyan kérdések kerülnek elő azonban, amelyeknek megítélése a nemzeti/etnikai hovatartozástól függően eltérő. Megkerülhetetlen téma a pániszlamizmus, illetve Izetbegović kapcsán a második világháború alatt szárba szökkenő Mladi Muslimani (ifjúmuzulmánok) mozgalom jellege, amelynek az egyiptomi Muzulmán Testvériség volt a rokon szervezete. Izetbegović 1990-es hatalomra kerülése után nemcsak hogy igyekezett feléleszteni a vallásosságot a boszniai muzulmánok körében, hanem ennek gyors sikerére két politikai célt is alapított. Az egyik, hogy a Bosznia-Hercegovina területén élő muszlimok önálló nemzetet alkossanak, akik bosnyákoknak nevezik magukat. A másik, hogy ezek a muszlimok részei a világ iszlám vallású lakosai által alkotott testvériségnek.

Ez az iszlám vallási ideológia, bár a szerző fenntartja, hogy nem volt ellenséges éle a keresztényekkel szemben, kiváló propagandacélpontot jelentett a Bosznia-Hercegovina lét-

jogosultságát tagadó, Slobodan Milošević és Franjo Tuđman nevével fémjelzett szerb és horvát nacionalizmus számára mind az 1992–1995-ös háború alatt, mind a daytoni békeszerződés aláírása óta eltelt negyed évszázadban. Ugyanakkor rendkívül megosztónak bizonyult ez a „klerikálnacionalista” politika a bosnyákok körében is, a vallásos jobboldaliak, a szekuláris-európai orientációjúak, illetve a hagyományos baloldaliak háromszögében. A szerző fő kritikai pontja a könyvben néha önjelölt „ajatollahnak” feltüntetett politikussal szemben, hogy vallási politikájával és irritáló „vallási exhibicionizmusával” egyrészt gyengítette a muszlimok belső kohézióját, másrészt elidegenítette tőlük Bosznia-Hercegovina nem muszlim lakóit. (Meg kell jegyezni, hogy Bosznia-Hercegovinában a horvát és a szerb nacionalizmus is erősen vallási-klerikális színezetet kapott, tehát Izetbegović vonala nem volt ezektől radikálisabb.) Végül, de távolról sem utolsósorban Izetbegović és az SDA politikája szembement az európai szekuláris-demokratikus trenddel. Mustafa Čengić határozottan amelletttör lándzsát, hogy a klerikalizmus és a teokrácia gyengítik az emberi jogok érvényesülését, amit különösen igaznak tart a friss és sebezhető demokráciákban.

Ennek a gondolatnak a folytatásaként a szerző nem fukarkodik a jelenlegi boszniai „kvázidemokráciát”, sőt „maffiademokráciát” illető bírálatokkal sem, ostorozva a nepotizmust, a korrupciót és általában a teljes erkölcsi hanyatlást, olyan frappáns kifejezéseket feldobva, mint „újgazdag nacionalista lumpenburzsoázia”. Magát Alija Izetbegovićot, aki a szerző szerint igen keveset értett meg a nyugati demokrácia lényegéből, nagy személyes felelősség terheli a nepotizmus elharapózásáért, ami odáig fajult, hogy halála után pár évvel fia, Bakir Izetbegović követte a pártelnöki székben, majd ő lett a kollektív államelnökség bosnyák tagja is.

A szerző még ennél is súlyosabb kritikát fogalmaz meg Izetbegovićcsal és követőivel szemben a külföldi mudzsáhidok befogadása, illetve a bosnyák haderő háború alatti iszlamizálása miatt. Ennek konkrét negatív hatásaként a nemzetközi közvélemény szemében 1993-ra egyértelműen bizonyítást látszott nyerni a háború vallási jellege, súlyos csapást mérve arra a narratívára, amely addig a kozmopolita sarajevói központi hatalom és a szerb nacionalista szakadárók harcáról szólt, és ami kezdte egyre sikeresebben megszólítani az amerikai közvéleményt, illetve a Clinton-adminisztrációt. Ezzel a lépéssel Izetbegović korábbi konzervatív iszlamista politikája még Nyugat-ellenes árnyalatot is kapott, ami jelentősen hátráltatta a nemzetközi katonai beavatkozás melletti diplomáciai lobbizást, amely nem is járt eredménnyel egészen addig, amíg 1995-ben a srebrenicai férfiak kiirtása által kiváltott sokk a Nyugatot ki nem mozdította a hezitálásból.

A könyv jócskán kapott bírálatot megjelenése után. A vallásos bosnyák jobboldal egészen odáig ment, hogy iszlamofóbiát kiáltott a szerzőre, figyelmen kívül hagyva azokat a részeket, ahol a könyv éppen az európai iszlamofób trendről ír bírálólag. Izetbegović hibás és gátlástalan háborús döntéseit azzal igyekeztek ezek a könyvkritikusok megvédeni, hogy Čengić nem vizsgált meg kellő alaposan minden hozzáférhető forrást, és „pamfletnek” minősítették művét. Tudományos alaposágát egyes pontokon valóban lehet bírálni, de ügyes szerkesztési megoldásaival (például a fejezetek rövid összefoglalása), világos stílusával és gondolati koherenciájával, mélységével egy rendkívül jó színvonalú könyv látott napvilágot, amit a délszláv nyelvet ismerők bizalommal, egy informatív intellektuális élmény reményével vehetnek a kezükbe.

Márkus László*

* A szerző diplomata, 1997–2002 között a sarajevói magyar nagykövetség munkatársa.

Történetírás és autokrácia

SZEMLE

Cárok, kortársak, tanulságok¹

Vannak olyan kötetek, amelyeknek nehéz volna alcímet találni azon egyszerű oknál fogva, hogy a főcímben sikerül megragadni a lényegét. Szvák Gyulának a Klaniczay Gábor és Szijártó M. István által szerkesztett *Mikrotörténelem* című sorozatában megjelent tanulmánykötete nemcsak a címével kelti fel az olvasó figyelmét, hanem egyúttal a tanulmányok módszertani keretét is kijelöli. Ahogyan a bevezető tanulmányból kiderül, a kötet oroszul megjelent változatát egy akadémikus méltatója is mikrohistoriográfiaként vagy historiográfiai antropológiaként határozta meg – pontosabban, Szvák Gyula már akkor is ezt a történetírást művelte, amikor az elnevezés még ki sem találtatott.

A kötet a bevezető tanulmány mellett hat olyan írást tartalmaz, amelyek történeti keresztmetszetet adnak nemcsak a historiográfia – azon belül is az Iván- és Péter-kép változásairól –, hanem a szerző tudományos gondolkodásának fejlődéséről, a történelemszűz subjektív értékeléséről is. A rendszerváltás után hirtelen divat lett mindent kidobni, ami kiérdemelte a régi, „marxista” történetírás bélyegét – és kétségtelenül sok szerző akad, aki legszívesebben örökre elsüllyesztené „kompromittáló” vagy annak kikiáltott munkáit. Szvák Gyula két tanulmányát válogatta bele a kötetbe az 1970-es évek végét és az 1980-as éveket felölelő időszakból – és mindkettő alátámasztja a szerző azon megállapítását, miszerint a magyar történetírás ebben az időszakban sikerrel lavírozott a nemzeti bezártság Szküllája és a nemzetközi állammarxizmus Kharübdiszé között, sőt lehetséges volt – legalábbis a késő kádári Magyarországon – úgy művelni a szakmát, hogy közben – ha nem is nyíltan, de a sorok között olvasva egészen biztosan – meg lehetett kérdőjelezni a hivatalos, marxista-leninista legitímációs ideológiát is – méghozzá nemcsak szamizdatokban, hanem a szakma vezető, tudományos folyóirataiban.

IV. Iván, aki a magyar történelemkönyvekben Rettegett Ivánként szerepel – holott a Groznij jelző pontos fordítása inkább Félelmetes –, igen alkalmas történelmi szereplője lett a mindenkori ártértékelési hullámnak – és vele kezdődnek a szerző kalandozásai a mikrohistoriográfiával is. Iván az orosz középkor talán egyik legszínesebb – de kétségtelenül a legvéresebb – alakja. Miközben uralkodása első feléhez fényes győzelmek fűződnek – a Kazanji és az Asztraháni Kánság meghódoltatása, a cári cím felvétele, óriási központosítási kísérlet –, végül mintha az örület uralkodna el az uralkodón: a moszkvai vérengzés, az *opricsnyina*, katonai vereségek és végül trónörökös fia meggyilkolása – mindez okozója lesz a szörnyű zűrzavar, a *szmuta* időszakának, és majdnem kockára teszi a birodalom létét, amelynek megerősítésén Iván annyit fáradozott. Ki volt tehát Iván? Szvák Gyula nem is feltétlenül erre a kérdésre keresi a választ – noha már akkor megállapítja, hogy Iván lelke nem volt egész-

1 Szvák Gyula: *IV. Iván és I. Péter mikrohistoriográfiája*. Bp., L'Harmattan, 2019. 175 p. (Mikrotörténelem, 9.)

séges, amikor a pszichológiát még nagyon is óvakodtak segítségül hívni a marxista történések –, mint inkább azt a kérdést kutatja, hogyan változott az Iván-kép az orosz és a szovjet történetírásban, és mit mond el Oroszország mindenkori állapotáról az Iván-historiográfia.

Mivel magam nem vagyok Oroszország-kutató, mindössze három fontos mozzanatot emelek ki a szerző szövevényes elemzéséből. Az egyik a birodalmi történetírás hangsúlyozása. Az orosz államjogi iskola a központosított hatalom meglétét állítja az elemzés középpontjába, és abból igyekszik levezetni az értékelést. Ez korántsem csak az oroszokra jellemző, érdemes felhívni a figyelmet az USA nagyon is hasonló birodalmi történelemszemléletére és igényeire. Mint ahogyan a hidegháború sem csak a szovjet propagandát jelentette, a másik oldalon az általam már sokszor bírált totalitárius iskola „jelentkezett” mint tipikus hidegháborús ideológia. Az orosz/szovjet–amerikai párhuzamot még lehetne folytatni – többek között érdemes volna összevetni a két birodalom gyarmatosítási módszereit és eredményeit. Ezekre még visszatérünk.

A második mozzanat Szvák Gyulának az a tézise, hogy az orosz történetírás európai történetírás. Ma bizonyos érvelésekben Oroszország európai létét is szokás megkérdőjelezni – egyes szerzők egyenesen „ázsiai” kommunizmusról értekeznek, remélhetőleg nem lévén tisztában az érvelés goebbelsi gyökereivel. Egészen más – és az egész régiót érintő – problematika a kelet-európai fejlődés „különlegessége”. Nem meglepő, hogy éppen itt voltak a marxista gyökerű, magyar történetírói iskolának komoly nemzetközi eredményei, amelyekből ma szokás a marxizmust „kilúgozni” – mintha a világrendszer-iskola elképzelhető lenne a marxizmus mint módszer nélkül! Már Iván is hadakozott a gazdasági elmaradottság problémájával, ami aztán különösen markánsan jelentkezett I. Péter idejében, aki, mint mindent, ezt is erőszakos úton igyekezett orvosolni.

És végül a harmadik mozzanat: az elkerülhetetlen áthallás. Nem csak arról van itt szó, hogy Sztálin idejében lett Groznij az első számú „sztár”, aki még Pétert is megelőzte a hivatalos ikonográfiában – holott Iván kultuszának a kiépítése, ahogyan a szerző korábbi munkájából is kiderül, jóval régebbi időkre és történetírói hagyományokra megy vissza. Sztálin csak azt nehezményezte, hogy Groznij nem számolt le az összes ellenségével, vagyis nem valósította meg a tökéletes terrort. A diktátor mindenesetre tanult a múlt hibáiból, és a nagy terror ideje alatt annyi kommunista esett áldozatul a sztálini üldöztetéseknek, amennyiről a cárok csak álmodhattak. Mégis vannak szörnyű párhuzamok: az *opricsnyina* idején a legújabb kutatások fényében a terror valójában kicsúszott irányítói kezéből és önjáróvá vált – és valóban, a sztálini terrort is így látják a „revizionista” történészek. Wendy Z. Goldman azt a fontos megállapítást teszi, hogy a sztálini terrort valójában széles körű demokratizálás előzte meg – sőt a munkásokat egyenesen arra biztatták, hogy jelentsék fel feljebbvalóikat. A kínai kulturális forradalom esetében is találunk ilyen „demokratizálási” kísérleteket – ami alapján levonhatjuk azt a következtetést, hogy a demokratizálás nem mindig egyenlő a nagyobb progresszióval, sőt a terror előjele is lehet.

Iván kultuszának a 20. századi „leleplezése” mindenesetre Sztálint és egész rendszerét is diszkreditálta. Nem véletlenül jelenhetett meg a *Cárok és kalandorok* Szvák Gyula tollából 1982-ben 80 ezer példányban: a szerző olvasmányos stílusa mellett ez az áthallás is szerepet játszhatott Groznij és utódai hazai sikerében. Szvák Gyula ítélete egyértelmű, mint ahogyan a kronológiai sorrendbe rendezett hat tanulmány is egységes gondolkodást, integráns tudópályát mutat: még ha Iván sikeres uralkodást zárt volna is (ahogyan I. Péter tette), akkor sem igazolja semmi a fékevesztett terrort és az erőszakot – mint ahogyan Péter sem tudta civilizálni nemhogy nemzetét, de még saját magát sem.

Szvák Gyula felveti a kérdést: volt-e más fejlődési út, alternatíva az orosz történelemben? Itt jelenik meg egyetlen kritikám: a Nyugat fenyegetésének bizonyos mértékű alábecsülése. Miközben ez a Nyugat „civilizálta” az egész világot, a civilizáció zászlaja alatt kegyetlenül leigázott minden mást, ami az útjába került, legyen az India, az Oszmán Birodalom vagy az egykor oly dicsőséges Kína. Mao kegyetlensége nem pusztán egy örült diktátor véres szenvedélyéből fakadt, hanem egyfajta válasz volt a nyugati kapitalizmus kihívására – amelyben mindig benne rejtett a *fenyegetés* is. Hasonló lehet Sztálin megítélése: hiszen a nagy terror elképzelhetetlen a kollektivizálás és az erőltetett iparosítás nélkül – amely nélkül viszont a Szovjetunió nem nyerhette volna meg a második világháborút. Ez, természetesen, nem igazolja, főként pedig nem menti Sztálin bűneit – viszont korlátozza azt a kérdést, hogy volt-e más alternatíva Oroszország számára.

Engem személyesen is szíven ütött a szerző pétervári mentorának sorsa: a rendszerváltást üdvözlő, végül még féltve őrzött bélyeggyűjteményét is eladni kényszerülő, „tipikus” orosz értelmiségi alakja, aki minden korban igyekezett megőrizni szakmai tisztességét – és végül az a kor mért rá halálos csapást, amelynek eljövételéről a brezsnyevi pangás intellektüeljei csak álmodozhattak a szűkös panellakások konyháiban. Kérdés, vajon adott-e, adhat-e a Nyugat valami „mást” ezeknek a reménykedő értelmiségieknek (még ha nyilván nem mérhető egy bélyeggyűjtemény eladása azoknak a tragédiájához, akik valóban mindenüket – munkájukat, lakásukat, családjukat – is elvesztették a rendszerváltás utáni „sokkterápia” nehéz éveiben).

Miközben nincs érvényes válaszom arra a kérdésre, hogy van-e alternatíva nemcsak Oroszország, hanem egész Kelet-Európa számára, fakadhat-e más, mint autokrácia a relatív gazdasági elmaradottság talaján, az már talán könnyebb kérdés, hogy milyen szerepe lehet az értelmiségnek az autokráciák korában. Szvák Gyula megmutatja, hogy a történelem még akkor sem volt pusztán a politika szolgátlánya, amikor erre kifejezetten volt kormányzati akarat egy olyan államban, ahol hagyományosan az állam az egyetlen mecénás, és mondhatni, a tudomány ura. Kinek-kinek szabad döntése „átírni” legszemélyesebb emlékeit, vagy akár a történelmet – de ne feledjük: a történelem egykor ítél a történészek felett.

Bartha Eszter*

* A szerző az ELTE BTK Kelet-, Közép-Európa és Történeti Ruszisztika Tanszék habilitált egyetemi docense (1088 Budapest, Múzeum krt. 6–8., Bartha.Aniko@btk.elte.hu).

Kolduló barátok, gazdálkodó szerzetesek¹

Romhányi Beatrix akadémiai doktori értekezése 2018-ban könyv formájában is megjelent. A szerző már évtizedek óta foglalkozik a középkori magyar szerzetesrendek életével, és számos tanulmánya jelent meg a kolduló rendek gazdálkodásáról is. 2010-ben *A lelkiek a földiek nélkül nem tarthatók fenn* címmel látott napvilágot összefoglaló monográfiája a pálos rend gazdálkodásáról. A disszertáció viszont ennél nagyobb szabású munka, már terjedelme is több mint duplája a pálosokról írott műnek, ugyanis mind a négy kolduló rendről szó esik benne. A kötet rövid főcíme: *Kolduló barátok, gazdálkodó szerzetesek* magában foglalja az értekezés fő mondanivalóját, ugyanis arra utal, hogy az eredeti eszmények szerint a ferenceseknek, a domonkosoknak, az ágostonos remetéknek és a karmelitáknak alamizsnából kellett volna fenntartaniuk magukat. A gyakorlatban ez azonban nem mindig valósult meg: a késő középkorban a kolduló barátok is gazdálkodtak és számos ingatlannal rendelkeztek. A négy kolduló rend gazdálkodásának együttes vizsgálatát hasonló előírásaik és hasonló központi szervezetük indokolja. A szerző nem csupán rendtörténetet ír, hanem komplexen közelíti meg a korábban igencsak elhanyagolt témát. A környező lakosság alamizsnájára szoruló kolduló rendek gazdálkodása ugyanis nem tanulmányozható társadalmi beágyazottságuk ismerete nélkül. A szerző ezért górcső alá veszi a rendek környezetének demográfiai, társadalmi, vallási és politikai viszonyait.

A módszertani bevezetést a *Kolduló rendek Kelet-Közép-Európában* című főfejezet követi, amely szélesebb kontextusba helyezi a témát. Romhányi Beatrix a Magyar Királyság mellett a cseh, a lengyel és az osztrák területeket is bevonja a vizsgálatba. A fejezet elején a szerző a négy kolduló rend expanzióját mutatja be a vizsgált régióban. A négy területet egy egységként kezeli, és alfejezetekben mutatja be az egyes rendek megtelepedési stratégiáit, fejlődésüket, virágzásukat. A téma nemzetközi vizsgálatához nagy mennyiségű német, lengyel és cseh nyelvű szakirodalmat dolgoz fel. Az összehasonlító elemzés és a statisztikai eredmények kiértékelése alapján a szerző arra a következtetésre jut, hogy a kolduló rendek expanziója sok szempontból hasonló módon zajlott a négy elemzett régióban: jellemző volt a nagyon korai megtelepedés a 13. században, valamint egy másodvirágzás a 15. században. Magyarországon azonban az expanzió és különösen a késő középkori „másodvirágzás” jóval markánsabb volt, mint a környező országokban. Mi lehetett az oka, hogy a kolduló rendek ennyire felülreprezentáltak voltak a késő középkori Magyarországon? – teszi fel a kérdést Romhányi Beatrix.

¹ Romhányi Beatrix: *Kolduló barátok, gazdálkodó szerzetesek. Koldulórendi gazdálkodás a késő középkori Magyarországon*. Bp., Martin Opitz Kiadó, 2018. 288 p.

A szerző szerint a kolduló rendek expanziójának egyik feltétele az alamizna növekedése volt, amely három módon történhetett: demográfiai, gazdasági növekedéssel vagy a kulturális igények változásával. A továbbiakban a disszertáció első főfejezete ezeket a háttérben lévő tényezőket vizsgálja. A térség kolduló rendi kolostorainak 52 százaléka Magyarországon volt, annak ellenére, hogy az ország népessége a vizsgált térségnek 40 százalékát tette ki. A demográfiai elemzés kapcsán a szerző Nyugat-Európára is kitékint. Összehasonlítja a legtöbb kolduló rendi házzal rendelkező Franciaországot Magyarországgal. Ha a népességi arányhoz viszonyítjuk a házak számát, Magyarország nem marad le Franciaország mögött. Romhányi Beatrix az ország népességével kapcsolatban alapvetően Kubinyi András kutatásaira támaszkodik, de némiképp módosítja a jeles középkorász megállapításait, ugyanis véleménye szerint a népesség nem stagnált a 15. század végén, hanem a délről történő folyamatos betelepedéseknek köszönhetően valamelyest emelkedett. Ez a növekedés azonban nincs arányban a kolduló rendek expanziójával, ezért más okoknak is kellett lenniük a háttérben. A gazdasági fejlődés és a kulturális fellendülés sem volt viszont olyan mértékű, mint a kolduló barátok közösségeinek „másodvirágzása”, ezért a növekedés háttérben további indokokat kell keresni.

A következő alfejezetben a szerző a kolduló rendek szerepét – és különösen a 15. századi virágzás okait – vizsgálja Magyarországon. Itt választ is ad a korábban feltett kérdések egy részére. Véleménye szerint a terjeszkedés egyik oka az ország geopolitikai helyzete volt, ugyanis a Balkánhoz való közelsége miatt Magyarország lett a kolduló rendi misszió kiindulási pontja. A *Településhálózat-kolostorhálózat* című alfejezet a kolostorok településpreferenciáját vizsgálja. Ez különösen fontos kérdés a középkori Magyarország esetében, ahol a városok száma jóval alacsonyabb volt, mint Nyugaton. A kolostoroknak megközelítőleg a fele feküdt városokban, központi helyeken, azonban rendenként és időszakonként eltérő tendenciák mutathatók ki. A 15. századra a városok már telítette váltak, így az új alapítási hullám kolostorai elsősorban mezővárosokban és falvakban jöttek létre.

A monográfia gerincét a *Kolduló rendi gazdálkodás* című főfejezet alkotja, amelynek elején Romhányi Beatrix bemutatja a témával kapcsolatos szakirodalmat és forrásokat. A középkori Magyarország kolduló rendjeinek gazdálkodásával eddig nagyon kevés tanulmány foglalkozott, ezért a szerző szerint nemcsak a források feltárására volt szükség, hanem a módszertan kidolgozására is. A témával kapcsolatos források száma igen korlátozott, mindössze 600 körüli oklevél áll rendelkezésre. A rendi levéltárak közül csak a soproni, a pozsonyi és a gyöngyösi maradt fenn. Forrásainknak nemcsak a mennyisége, de a típusa és tematikája is jóval limitáltabb, mint Nyugat-Európában, cartuláriumokkal és obituáriumokkal egyáltalán nem rendelkezünk. Értékes forrásai a kolduló rendi életnek a kolostorjegyzékek, melyek közül a segesvári domonkosok jegyzéke a legjelentősebb. Emellett használhatók még a formuláskönyvek, a számadáskönyvek, a konfraternitás-oklevelek, a pápai oklevelek, a városi számadáskönyvek és a végrendeletek. A szerző kutatásainak végpontjának nem Mohácsot választotta, hanem elment egészen a tizenöt éves háborúig. A 16. századi anyagból ugyanis többnyire rekonstruálhatóak a késő középkori állapotok. A források térbeli szóródása sem egyenletes: a legtöbb forrás Erdélyből és a jelentősebb városokból (Sopron, Pozsony, Zágráb, Eperjes, Bártfa, Kassa) származik. A nagyobb apácakolostorok (Nyulak-szigete, óbudai, pozsonyi klarisszák) birtokügyeiről több anyag áll rendelkezésre, de ezek gazdálkodása inkább a monasztikus rendekéhez állt közelebb. A szerző interdiszciplináris megközelítését jellemzi, hogy az írott források mellett felhasználja a régészeti anyagot és a topográfiát is.

Romhányi Beatrix három nagyobb egységre osztja a kolduló rendek bevételeit: az ingatlanokra és járadékokra, az alamizsnára és a kétkezi munkára. Ezek mindegyikével egy-

egy fejezet foglalkozik. Pontosabban: egy fejezet foglalkozik a birtokokkal és az ingatlanokkal, egy másik a járadékokkal és a pénzbeli jövedelmekkel, egy harmadik az alamizna kérdéskörét járja körbe, végül külön fejezet mutatja be a kétkezi munkából származó bevételeket. Ezekben a fejezetekben Romhányi Beatrix együttesen vizsgálja a négy kolduló rend különféle bevételeit, majd a *Gazdálkodás – elvek és gyakorlat* című részben a korábbiakat összegezve azt mutatja be, hogy milyen gazdasági stratégiákat alkalmaztak a kolduló barátok fennmaradásuk érdekében. Sorra veszi a kolostorok megélhetését fenyegető kockázati tényezőket (például a kegyúr és a monostor viszonyának megromlása, a török terjeszkedése, a népesség csökkenése, előnytelen szerződések), majd rátér az ezeket elhárító gazdasági intézkedésekre. Az alamizna mellett a birtokokra és a pénzbeli jövedelmekre való támaszkodás általános tendencia volt a késő középkorban, de az egyes rendek gazdasági gyakorlata között szignifikáns eltérések voltak. A szerző nem győzi hangsúlyozni, hogy az ingatlantulajdon megjelenése mellett továbbra is meghatározó maradt az alamizna. Ennek azonban számtalan formája volt a szó szoros értelmében vett koldulástól a koldulási körzettek bejárásán át egészen a búcsújáró helyek fejlesztéséig és az elittel való személyes kapcsolatok kialakításáig. Nem minden gyakorlatban alkalmazott gazdasági stratégia ellenkezett az ideálokkal. A *procurator*, *victricus* vagy *provisor*, azaz a világi gondnok szerepe eredetileg az volt, hogy felügyelje a szegénység eszméjének megtartását, a későbbiekben azonban anyagi támogatásukkal biztossá tették a kolostorok egzisztenciáját. A fejezetben szó esik a kolduló rendi házak bevételeiről és kiadásairól. Ez utóbbiról viszonylag kevés forrásunk van, ezért a kutatás kénytelen a soproni ferences kolostor 16. század elején keletkezett számadáskönyvére támaszkodni. Ebből kiderül, hogy a szerzetesek legtöbbször ruházatkódásra és a szőlők megművelésére költöttek, továbbá utazásra és apróbb javításokra. A számadáskönyv az élelmiszer-vásárlásokat is tartalmazza, de a hozzávalók egy részét meg tudták termelni kertjeikben. A nagyobb építkezések és a templom javítása nem a közösség, hanem a világi gondnok hatásköre volt. A szerző megállapítása szerint kolduló rendi jellegzetesség, hogy a közösségek megélhetési költségei és a templom fenntartási költségei teljesen elkülönültek. Az épületek fenntartásáért a város vagy a kegyúr felelt. A magyarországi kolduló rendek további jellegzetessége, hogy a kegyúri támogatás és az alamizna egyaránt fontos volt megélhetésük szempontjából, csak arányuk lehetett változó.

A könyv legizgalmasabb alfejezete egy esettanulmány, amely *A koldulás gyakorlata: Zsigmond lengyel herceg magyarországi számadáskönyvének tanulságai* címet viseli. Jagelló Zsigmond számadáskönyve a 16. század elejének egyik legértékesebb és legegységesebb forrása. A szerző a számadáskönyv segítségével rekonstruálja a kolduló rendek alamiznagyűjtési szokásait, valamint a herceg és a kolduló barátok viszonyát. A forrásból kiderül, hogy a domonkosok, a konventuális és obszerváns ferencesek, az Ágoston-rendiek, a karmeliták, valamint a pálosok rendszeresen felkeresték Zsigmondot alamiznagyűjtés céljából. A herceg a legtöbb pénzt az obszerváns ferenceseknek juttatta, akiket diplomáciai feladatokkal is megbízott. A herceg kedvencei a karmeliták lehettek, akiket többször látott vendégül asztalánál. A szerző rámutat arra, hogy a számadáskönyvben a koldulás egyik bevett gyakorlatát: az alamiznáért való folyamodást láthatjuk. De vannak adatok a házról házra járásra és az utcai koldulásra is. A hercegtől kapott kisebb összegek a szerzetesek napi megélhetését biztosíthatták.

A kolduló rendi gazdálkodás jellegzetességei című zárófejezet rendekre lebontva mutatja be az általános sajátosságokat. A kolduló rendek közül a ferencesek álláspontja volt a legszigorúbb az ingatlanok birtoklása tekintetében. 1279-től kezdve a rend haszonélvezeti jogot kapott ingatlanjaira, 1322-től pedig birtokképesé vált. A konventuális és a spirituális

(később obszerváns) ág eltérő módon tekintett a tulajdonjogra, az utóbbiak mindenféle tulajdon birtoklását elvetették. Az előírások mellett a helyi körülmények is sokban meghatározták a ferencesek gazdálkodását. Magyarországon a városok kis száma miatt nem támaszkodhattak kizárólag alkalmi alamizsnára, helyette inkább a kegyurak állandó adományából tartották fenn magukat. Erre első példa az 1248-ban alapított szemenei kolostor. Az elvek ellenére több obszerváns kolostor rendelkezett ingatlannal. A többnyire városokban letelepedő, a német polgárság támogatását élvező konventuálisok olykor elfogadtak birtokadományokat. Az obszerváns ferencesek nem fogadtak el ingatlanokat, járadékokat, rendszeres támogatást a városoktól. Egyetlen kivétel a kolozsvári kolostor volt, amely sójövedelemmel rendelkezett. Az obszervánsok az alamizsna mellett leginkább pénzbeli és természetbeni járadékokat fogadtak el. Társadalmi bázisuk a főnemesség, a köznemesség és a mezővárosi polgárság volt. A pénzügyeket mindkét csoportnál a világi gondnok intézte. A ferencesek birtokügyeiről a soproni kolostor esetében maradt fenn a legtöbb adat. A kolostor rendelkezett városi ingatlanokkal, szántókkal, szőlőkkel, rétekkkel, kertekkel, malmokkal. A ferencesek a domonkosokkal ellentétben birtokaikra csak haszonélvezetként tekintettek, nem tartották azokat igazi tulajdonuknak, ezért nem is adták el azokat.

A domonkosok eredetileg nem birtokolhattak ingatlant, ez a későbbiekben megváltozott. 1475-ben IV. Sixtus az egész rendnek engedélyezte az ingatlanbirtoklást. A 15. századtól elterjed a földek bérbeadása, a tulajdonosnak többé nem kellett saját magának felügyelnie a gazdálkodást. Ettől kezdve az alamizsna bizonytalanságának kiegyensúlyozására egyre gyakoribbak lesznek a járadékok és alapítványok, de az alamizsna egy része továbbra is pénzben érkezik, és olykor a szerzetesek is gazdálkodtak. A besztercei domonkos kolostor 1454-es jegyzékéből az látható, hogy a borjáradékok ingatlanokká alakultak át. A segesvári domonkos kolostor gazdálkodásáról számos adat maradt fenn az 1525-ös Fabri-féle jegyzékből. Ebből kiderül, hogy a kolostor kaszálókkel, majorokkal, halastavakkal, malmokkal és jobbágytelkekkel rendelkezett. A domonkos kolostorok fele kapott birtokadományokat, főleg a 15. századtól, de a szerzett birtokokat általában eladták. A század végétől már tartósan birtokolnak ingatlanokat: halastavakat, majorokat, malmokat, jelentős volt az állatállományuk. Néhány esetben jobbágytelkekkel és vámmal is rendelkeztek. Városi házaik szinte egyáltalán nem voltak. Birtokaik kicsik voltak, és főleg az önellátást szolgálták, a rend leginkább pénzből tartotta el magát. A domonkosok nem váltak valódi birtokosokká, ugyanis a nagyobb birtokadományoktól igyekeztek szabadulni, gyakran adták el azokat. A birtokok eladásából látszik, hogy tulajdonosként tekintettek ingatlanaikra, és nem az alamizsna részének tartották azokat. A rend tagjai erősen kötődtek a városokhoz, főurak és előkelő köznemesek támogatását keresték.

Az ágostonos remeték számára engedélyezték legkorábban az ingatlanbirtoklást, már a 13. század végén átvették a vilhelmiták birtokait. Birtoklásuk sokban hasonlított a domonkosokéhoz, azzal a különbséggel, hogy nem próbáltak megszabadulni az adománybirtokoktól. Ők rendelkeztek a legtöbb birtokkal a kolduló rendek közül. Összetett birtokaik jobbágytelkekkel is rendelkeztek, olykor egész falvak tartoztak hozzájuk. Az ágostonosok tartós birtoklásra törekedtek, és egyes esetekben kolonizációs tevékenységet is folytattak. Pénzügyletekkel alig foglalkoztak, és végrendeletekben is ritkán jelentek meg. Az ingatlanjövedelmek mellett a koldulás számos formája továbbra is jelentős maradt náluk.

A karmeliták birtoklásáról alig maradt fenn adat. Egyedül az eperjesi kolostor gazdasági élete ismertebb, ahol birtokokkal, szőlőkkel és kocsmáltatási joggal is rendelkeztek. Ők alkották a legkisebb lélekszámú kolduló rendi közösséget Magyarországon. Kolostoraik a délnémet rendtartományhoz tartoztak, és a szerzetesek többsége is német volt. A budai és

az eperjesi kolostor esetében számos végrendeleti adományról, alapítványról és királyi alapítványról tudunk. A karmeliták jó társadalmi kapcsolatokat építettek ki, foglalkoztak hitelügyletekkel, alamizsnát gyűjtöttek és értékesítették kertjeik terményeit.

A különbségek mellett számos hasonlóság is volt a rendek gazdálkodása között: nem vettek fel hitelt, nem halmoztak fel pénzt, templomaikat nem a közösség tartotta fenn, hanem a kegyúr vagy a város. Az újabb típusú jövedelmek megjelenése ellenére a kolduló rendi kolostorok nem váltak profitorientált intézményekké, gazdasági tevékenységük célja végig a közösségek fenntartása volt.

A szerző az összefoglalásban megállapítja, hogy az ingatlanbirtoklás megjelenése a kolduló rendeknél nem jelentette a korábbi gazdasági elveik teljes feladását. A koldulás és az alamizsnagyűjtés az egész vizsgált korszakon át fennmaradt, és jelentős részét képezte a rendek bevételének. Az ingatlanok főként jövedelemkiegészítésre szolgáltak, és az alamizsna bizonytalanságát ellensúlyozták. Az ingatlanok szerzését sokszor nem is a szerzetesi közösség kezdeményezte, hanem a kegyúr vagy a végrendelkező ragaszkodott hozzá. Jó példa erre a szemeyei ferences kolostor esete, ahol a kegyúr kezdetben természetbeni, majd pénzbeli alamizsnát adott a szerzeteseknek, később pedig birtokadománnyal látta el őket. A birtokok jövedelme nem fedezte a kolduló barátok ellátását, az ingatlanok fenntartását pedig még kevésbé. A birtokokat gyakran csak bérmunkával lehetett megművelni, ami költségessé tette fenntartásukat. Ezért az ingatlanjövedelem, a koldulás és a kétkezi munka együttesen járult hozzá a közösségek megélhetéséhez. A munka egyrészt az önellátást szolgálta, másrészt kis mennyiséget piacra is termeltek, kerti terményeiket eladták. Számos kolostorban dolgoztak kézművesek.

A szerző végső következtetései szerint a kolduló rendi expanzióknak főként társadalmi okai voltak. A szerzetesek alkalmazkodtak a magyarországi társadalmi viszonyokhoz, és nem kizárólag a városi polgárságra támaszkodtak, hanem társadalmi bázisuk szélesebb volt. Erre szükségük is volt, ugyanis a magyarországi városok létszámában és népességben is jóval kisebbek voltak, mint a nyugatiak. Romhányi Beatrix szerint „LeGoff tézise a kolduló rendek és a városiasodás összefüggéséről a késő középkori Magyarországon csak korlátozottan igazolható”. A kisszámú polgárság támogatása mellett a nemesség hatalma és befolyása, az uralkodói támogatás, valamint a mezővárosi polgárság megerősödése és gyarapodása tette lehetővé intenzív terjeszkedésüket. A Mátyás- és a Jagelló-korban pedig olyan jelentős prelátusok támogatták az obszerváns ferenceseket, mint Bakócz Tamás. A növekedés másik oka a kolduló rendek végvidéki jellegében keresendő. Az oszmánok elleni harcok során kiemelt jelentősége volt a délvidéki obszerváns ferences vikariátus új alapításainak. A kolduló barátok tehát egyszerre próbálták megőrizni eszményeiket, ugyanakkor alkalmazkodni a realitáshoz. Gazdasági tevékenységükben is ez az „arany középutas” alkalmazkodóképesség érhető tetten: képesek voltak maximálisan idomulni a helyi társadalmi, gazdasági, geopolitikai viszonyokhoz.

Romhányi Beatrix munkája igazi hiánypótló mű, amely a középkorkutatás egy elhanyagolt szegmensét mutatja be, hagyományos rend- és gazdaságtörténeti kereteken túlmutató módszertana pedig eligazítást ad a téma újabb kutatói számára. A kérdés megértését segítik a táblázatok, grafikonok és térképek. A felhasznált források jegyzéke forrástípusok szerint tagolódik (alapítólevelek, számadáskönyvek, periratok, búcsúengedélyek, jegyzékek, szerződések, vámjövendelmek, végrendeletek stb.). A szerző röviden ismerteti az oklevelek tartalmát, majd közli levéltári jelzetüket, továbbá azt, hogy hol adták ki regesztájukat. A számos tételt tartalmazó bibliográfia a magyar szakirodalom mellett német, angol, lengyel, szlovák, román és francia nyelvű munkákat tartalmaz. A monográfia végén angol nyelvű

SZEMLE

összefoglaló, valamint személy- és földrajzinév-mutató található. A könyv szakmai erényei mellett meg kell említeni olvasmányos stílusát. A kötet elsősorban a szakmai közönség érdeklődésére tarthat számot, de a téma iránt érdeklődőknek is ajánlható, ugyanis az adatok és a statisztikák között mindig akad érdekes adalék, amely fenntartja az olvasó figyelmét. Megtudhatjuk például, hogy milyen módon tartósították az Ágoston-rendi remeték a reprezentatív ajándéknak szánt szőlőt, hogy a temetési menetben vezetett lovat és az elhunyt fegyvereit gyakran hagyományozták a kolostorokra, hogy Zsigmond herceg egy drágább paripa és lószerszám értékű összeget adományozott évente a kolduló rendeknek. Vagyis a rengeteg forrásfeltáró munkának köszönhetően betekintést nyerhetünk a késő középkori kolduló barátok és az őket körülvevő társadalom mindennapi életébe.

*Urbán Máté**

* A szerző az ELTE Savaria Egyetemi Központ Bölcsészettudományi Centrum Történelem Tanszékének egyetemi tanársegédje (9700 Szombathely, Károlyi Gáspár tér 4., urban.mate@sek.elte.hu).

